

ОЛИЙ ВА ЎРТА-МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ҚОСИМОВА НАРГИС СУННАТ ҚИЗИ

**СУД ҲОКИМИЯТИ ВА ОАВ
ҲАМКОРЛИГИ:
МИЛЛИЙ ВА ХАЛҚАРО
ТАЖРИБА**

Ўқув қўлланма

Тошкент
«VNESHINVESTPROM»
2020

УДК:
КБК:

“Суд ҳоқимияти ва ОАВ ҳамкорлиги: миллий ва халқаро тажриба” ўқув қўлланмаси олий таълим муассасаларининг журналистика факультетлари талабалари, суд-ҳуқуқ тизими ташкилотларининг ахборот хизмати ходимлари, оммавий ахборот воситаларида фаолият юритаётган журналистлар, блогерларга мўлжалланган. Унда жаҳонда ва Ўзбекистонда судларнинг ташкил топиши ва фаолияти, Ўзбекистонда суд ҳоқимияти фаолиятининг ҳуқуқий асослари, суд-ҳуқуқ тизими жамиятнинг ҳуқуқий онгини оширишдаги ва ОАВнинг жамоатчилик назоратидаги роли, инсон ҳуқуқлари, гендер тенглик ва ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам ҳуқуқларини ёритишда ОАВнинг аҳамияти, суд залидан репортаж тайёрлаш асослари, журналист суриштирувини ўтказиш, ахборот манбалари ва улар билан ишлаш қоидалари, суд-ҳуқуқ мавзусини ёритишда журналистнинг касбий ахлоқий тамойиллари хусусида маълумот берилади.

Масъул муҳаррир:
Гулнора Бобожонова,
филология фанлари номзоди

Тақризчилар:
Амрулло Каримов,
филология фанлари номзоди, доцент.
Алимов Беруний, PhD.

Муҳаррир:
Дармон Ибрагимов

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Халқаро журналистика факультети Кенгашининг 2020 йил 28 январдаги 5-сонли қарори ҳамда Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Кенгашининг 2020 йил 30 январдаги 6-сонли қарори билан тасдиқланиб, чоп этишга тавсия қилинди.

Ўқув қўлланма Журналистларни қайта тайёрлаш маркази томонидан USAIDнинг ҳуқуқий ислоҳотлар дастури лойиҳаси доирасида чоп этилди.

© Н.Қосимова. USAIDнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси.
Журналистларни қайта тайёрлаш маркази, 2020 й.

ISBN

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
1-§. Қадимдан ҳозирги давргача: судлар фаолиятига янгича назар	7
2-§. Ўзбекистонда суд ҳокимияти органлари фаолиятининг ҳуқуқий асослари	38
3-§. Суд-ҳуқуқ тизими жамиятнинг ҳуқуқий онгини оширишдаги ва ОАВнинг жамоатчилик назоратидаги роли	65
4-§. Инсон ҳуқуқлари, гендер тенглик ва ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам ҳуқуқларини ёритишда ОАВнинг роли	79
5-§. Журналистларнинг ҳуқуқ-тартибот органлари билан ҳамкорлиги.....	94
6-§. Ҳуқуқий журналистикада матн яратиш технологияси. Суд залидан репортаж.....	104
7-§. Ҳуқуқий мавзуда журналист суриштируви. Онлайн инструментлардан фойдаланиш амалиёти	111
8-§. Ахборот манбалари ва улар билан ишлаш қоидалари.....	133
9-§. Суд-ҳуқуқ мавзусини ёритишда журналистнинг касбий ахлоқи	143
Иловалар.....	151
Глоссарий.....	169
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	172

КИРИШ

Эркин оммавий ахборот воситалари ва мустақил судлар фуқаролик жамиятининг ажралмас қисми бўлиб, дунёдаги ҳеч бир давлат мазкур институтларсиз ривожлана олмайди. Зеро, улардан бирининг мустақиллигига раҳна соладиган омил иккинчисининг ҳам эркинлигини чегаралаб қўяди. Шу боис Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида амалга оширилаётган янгиланиш ва либераллаштириш жараёнида суд ҳокимияти ва ОАВ ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни самарали йўлга қўйиш жуда муҳим. Мазкур ҳамкорлик, аввало, мустақил судларнинг ОАВ фаолиятини қўллаб-қувватлашида кўринади. Шунингдек, оммавий ахборот воситалари ва суд ҳокимияти фаолияти фарқли бўлса-да, иккиси ҳам ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти манфаатлари учун хизмат қилади. Шу боис улар ўзаро ҳамкорликсиз ўз олдига қўйган мураккаб вазифаларини адо этиши қийин.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йил 7 декабрда Бош Қомусимизнинг 27 йиллигига бағишланган тадбирда сўзлаган “Конституция ва қонун устуворлигига эришишда жамоатчилик назоратидан кўра самарали восита йўқ” номли нутқида судлар фаолиятига тўхталиб, хусусан шундай дейди:

“Конституцияга асосан судлар ўз фаолиятида мустақил, лекин уларнинг чинакам назоратчиси халқ бўлиши керак.

Судлар ва тергов идоралари бирон-бир иш юзасидан чиқарилган қарор бўйича фуқароларнинг жамоавий мурожаатларига тушунтириш ва ҳуқуқий изоҳлар бериши зарур.

Шуни аниқ тушуниб олиш лозимки, жамоатчилик назорати — бу фақатгина давлат идоралари фаолияти устидан назорат эмас, балки жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш усули, бошқача айтганда, фуқаролик жамиятини тараққий топтиришнинг муҳим омилларидан биридир.

Шунинг учун Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши, Фуқаролик жамиятини ривожлантириш маркази, Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси

келгуси йилда ҳар бир соҳа ва тармоқ бўйича жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг таъсирчан тизимини яратишга бош-қош бўлиши ва ташаббус кўрсатиши лозим.

Жамоатчилик назорати, биринчи навбатда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари, молия, банк, таълим, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалик, энергетика ва транспорт соҳаларида жорий этилиши зарур. Шунингдек, бозорлар ва савдо мажмуаларидаги маҳсулотлар ва хизмат кўрсатиш сифати каби масалалар ҳам доимо жамоатчилик назоратида бўлиши даркор.

Учинчидан, оммавий ахборот воситалари қонунийликни қарор топтиришда чинакам “жамият кўзгуси”га айланиши керак.

Сўз эркинлигини таъминлашга қаратилган ислохотлар ўтган уч йилда жамиятимиз ҳаётида туб бурилиш ясади.

Бугунги кунда халқимиз орасида юриб, уни қийнаётган ижтимоий муаммоларни кўрсатиб бераётган энг катта куч – бу мустақил ва холис оммавий ахборот воситалари вакиллариدير.

Демократик ислохотларимиз натижасида оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлар мансабдор шахсларни ўз ишини қонуний асосда тўғри ташкил этишга ундамоқда.

Шу сабабли ҳам давлат органлари фаолияти тўғрисидаги маълумотларни жамоатчиликка тўлиқ ва тезкор етказиш мақсадида уларнинг ҳар бирида матбуот хизмати иш бошлади.

Аслида, демократик жамиятда барча давлат хизматчилари оммавий ахборот воситалари билан яқин ижтимоий ҳамкорлик қилишга ўрганиши керак. Маълумки, бугунги кунда анъанавий ахборот воситалари билан бирга Интернет, ижтимоий тармоқлар, блогерлар жамоатчилик фикрини шакллантиришда катта роль ўйнамоқда.

Давлат ва жамият бошқарувида, кундалик фаолиятимизда очиқлик ва ошкоралик тамойилларини кучайтириш мақсадида биз фуқароларнинг сўз эркинлиги, ахборот олиш ва тарқатишга оид конституциявий норманинг ижросини амалда тўлиқ таъминлашимиз зарур. Бунинг учун эса биринчи галда оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунчиликни такомиллаштириш керак ва биз бу борада фаол иш олиб бормоқдамиз.

Шу муносабат билан жамоатчилик назорати ҳам, оммавий ахборот воситалари ҳам ягона бир мақсадга, яъни халқимизни

рози қилиш ва унинг турмушини яхшилашга қаратилганини ҳаммамиз бирдек англашимизни истардим”.¹

Журналистлар конун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг институционал масалаларни ҳал қилиши тўғрисида мунтазам ахборот тарқатади. Судларнинг институционал масалаларни ҳал этиши ҳақида эса маълум ҳодиса жамият ҳаётига номувофиқ келгандагина ОАВ шошилиш ёритишга киришади. Шу тариқа журналистлар, бош муҳаррирлар ўзига нота ниш соҳага киради. Натижада етарли тайёргарлик, малакага эга бўлмаганлиги уларга панд бериши мумкин. Бу маълумотни ўқувчига етказиш, муҳим жиҳатларига эътибор қаратиш, суд жараёнининг асл моҳиятини таҳлил этишда ҳалал беради. Бундай пайтларда журналистларнинг соҳавий ихтисослашмагани кўзга ташланиб қолади. Аслида, ҳар бир суд жараёни ўзига хос ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, журналистлар масалага шу нуқтаи назардан ёндашишлари талаб этилади.

Аҳолининг сиёсий фаоллигини, ҳуқуқий онги ва саводхонлигини оширишда, судлар фаолиятида жамоатчилик назоратини ўрнатишда, жиноятчиликка қарши кураш ва унинг олдини олишда оммавий ахборот воситалари муҳим восита ҳисобланади. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий Дастурида белгилаб берилганидек, оммавий ахборот воситалари ижтимоий фикр ва ҳуқуқий маданиятни шакллантирувчи демократик институтлар бўлгани учун ҳам уларнинг бу борадаги фаолиятини кучайтириш зарурияти борган сари кўпроқ сезилмоқда.

Мазкур ўқув қўлланма ОАВ ва судлар фаолияти ўртасидаги ҳамкорликни кучайтиришга, журналистларнинг ҳуқуқий соҳага ихтисослашувига, судлар фаолиятини ҳолисона ёндошган ҳолда ёритишларига кўмак беради, деган умиддамиз.

¹ <http://uza.uz/oz/politics/konstitutsiya-va-onun-ustuvorligiga-erishishda-zhamoatchilik-07-12-2019>

1-§. ҚАДИМДАН ҲОЗИРГИ ДАВРГАЧА: СУДЛАР ФАОЛИЯТИГА ЯНГИЧА НАЗАР

Режа

1. Қонунчиликнинг пайдо бўлиши.
2. Қадимги Римда суд-ҳуқуқ тизимининг вужудга келиши.
3. Қадимги Ҳиндистонда суд тизими.
4. Қадимги Хитойда суд тизими.
5. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда суд тизими.
6. Хорижда суд тизимининг шаклланиши
7. Россия ва бошқа МДХ мамлакатларида Конституцион суд фаолиятининг хусусиятлари

Асосий тушунчалар: қонун, Рим, суд тизими, одил суд, суд жараёни, Рим, АҚШ, Хитой, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр.

Қонунчиликнинг пайдо бўлиши

Минг йиллар давомида одамлар ўзаро низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш йўлларини излашган. Шахс ҳуқуқларини поймол қилмаслик, уни ҳимоя қилиш ва шу орқали ўзгаларга, жамиятга зарар етказмаслик устида бош қотиришган. Олимларнинг фикрича¹, илк даврлардаги муносабатлар ижтимоий меъёрлар, қоидалар, одатга кирган урфлар билан бошқарилган. Жиноят учун энг оғир жазо қабиладан ҳайдалиш ёки ўлим жазоси бўлган. Қабиладан ҳайдалган одам ҳам якка ўзи яшаб кета олмай, аксарият ҳолатда йиртқичларга ем бўлган. Аммо вақт ўтиши билан урф-одатлар бошқарув ролидан аста-секинлик билан четлатилди. Неолит даврида инсон деҳқончилик, чорвачилик билан шуғуллана бошлагач, касблар пайдо бўлди. Меҳнат тақсимооти натижасида алоҳида шахс ва гуруҳлар қўлида бойлик тўплана бошланди. Ижтимоий табақаланиш юз

¹ History of the judiciary - Courts and Tribunals Judiciary. <https://www.judiciary.uk › about-the-judiciary>

берди. Эндиликда уруғ аъзоларининг бир қисми меҳнат қилиб, бошқа қисми фақатгина истеъмол билан шуғулланишини асослаб берувчи далилларни топиш керак бўлиб қолди. Одамлар ўртасидаги муносабатни бошқарувчи ва мувофиқлаштирувчи ўзига хос қоидаларни ишлаб чиқиш зарурати туғилди. Бошланғич босқичида аҳоли томонидан мазкур қоидалар юқоридаги кучлар томонидан инъом этилган ҳадя сифатида қабул қилинган бўлиб, уларни “ҳуқуқ”, “қонун” деб атаётган бўш-лашди. Мазкур қоидаларнинг бажарилишини назорат қилувчи тизим пайдо бўлиб, бу вазифани уруғ бошлиқлари, оқсоқоллар бажара бошлашди.

Суднинг давлат органи сифатидаги фаолияти ҳақидаги илк ёзувлар эрамиздан аввал учинчи минг йилликка тўғри келади.

Қадимги Римда суд-ҳуқуқ тизимининг вужудга келиши

Қадимги Римда суд органлари бўлмаган. Сиёсатшунослар асосан юзага келадиган келишмовчиликда ажримлик қилишган. Эрамиздан аввал VIII–VI асрларда Римнинг асосий бошқарув органи Халқ йиғини, сенат ва император эди. Халқ йиғини ва император баъзи бир суд функцияларини амалга оширишган. Эрамиздан аввал VI асрда Римда қулдорлик тузуми қарор топгач, суд функцияларини ўз зиммасига олган магистратуралар пайдо бўлди. Судни халқ трибуналари, претор ва диктаторлар амалга оширишган. Халқ трибуналари ўзларининг хоҳишларидан келиб чиқиб, ҳар қандай одамни ҳибсга олишлари ва сўроққа тутишлари мумкин бўлган. Претор процессуал фаолиятни амалга ошириб, баъзи ҳолатда судья вазифасини ҳам бажарган. Аммо улар асосан қонунчиликнинг шарҳи билан шуғулланишган. Диктатор эса ҳукм чиқариб, унинг ҳукми ҳеч қачон қайта кўриб чиқилмаган. Эрамиздан аввал I асрда Қадимги Римда ҳарбий диктатура ўрнатилади. Сулла ҳукмронлиги даврида Халқ йиғинларининг аҳамияти пасаяди, Сенатга суд жараёнларини амалга ошириш бўйича тўла ҳуқуқ берилади. Қадимги Римнинг суд жараёни жиноий ва фуқароликка бўлинган бўлиб, ўз навба-

тида фуқаролик– “jus” (хуқуққа эга бўлиш) ва “iudicium” (қонун) дан иборат бўлган¹.

Суд жараёнининг биринчи босқичида (in iure) жавобгар томонидан даъво қабул қилинса иш охиригача кўрилиб, ҳукм чиқарилган. Агарда иш қарама-қаршиликлардан иборат бўлса, биринчи инстанцияда иш текширилиб, ҳукм иккинчи инстанция судида ўқилган (in iudicto). Суд жараёни биринчи инстанцияда аввало консул, кейин претор иштирокида бўлиб ўтган. Иккинчи инстанцияда ишнинг оғир ёки енгиллигидан келиб чиқиб, центумвирлар коллегияси, децимвирлар коллегияси, рекуператорлар коллегияси, арбитрлар қатнашишган. Суд жараёни “Legis actiones”, яъни “қонун асосида фаолият юритиш” деб номланган ва ҳар қандай босқичда даъвогар ва жавобгар қатнашиши шарт бўлган. Агарда жавобгар айбини тан олса, суд биринчи инстанцияда тугатилган. Агарда даъвогар судга келмаса, иш тўхтатилган. Иш бўйича иккинчи маротаба даъво аризаси қабул қилинмаган².

Қадимги Ҳиндистонда суд тизими

Қадимги Ҳиндистоннинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари хинд жамиятининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, асосан кўп асрлар мобайнида руҳоний брахманлар томонидан бошқарилган. Қадимги Ҳиндистонда иккита суд тизими мавжуд бўлган – махарожалар ва уруғ ичида жамоавий ёки каста судлари томонидан амалга оширилган. Олий судда махарожанинг ўзи ва унинг суд жараёни вакиллари (сабаа) иштирок этишган. Улар асосан брахманлардан иборат бўлган. Ҳуқуқ нормаларини фақатгина брахман шарҳлаган, камдан кам ҳолатда бу ишни кшатрий ёки вайшийлар амалга оширишган. Олий суд сифатида махарожа ҳар йили амнистия эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Кўпгина келишмовчиликлар уруғ ичидаги жамоавий

¹ Левина Л. Н., Терехова Л. Н. Римское право. –М., 2010//<https://jurisprudence.club/istoriya-prava-uchebnik/ponyatie-sistema-rimskogo-chastnogo.html>

² Левина Л. Н., Терехова Л. Н. Римское право. –М., 2010//<https://jurisprudence.club/istoriya-prava-uchebnik/ponyatie-sistema-rimskogo-chastnogo.html>

ёки каста судлари томонидан кўрилган. Артхашастре қонунига кўра 10 та қишлоқ учта судьядан иборат суд коллегиясини тузган. Даъвогар иккинчи маротаба даъво аризаси билан мурожаат қила олмаган¹. Суд албатта жамоатчилик иштирокида бўлиб ўтган. Бундан ташқари Қадимги Ҳиндистонда “Худо суди” кенг тарқалган. Судда гувоҳнинг “қасам ичиш”и гувоҳлик маълумотларининг тўғрилигига ишониш, деб қабул қилинган. Норасмий каста судлари хануз Ҳиндистоннинг баъзи штатларида сақланиб қолган.

Қадимги Хитойда суд тизими

Қадимги Хитой сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи эрамиздан аввалги II минг йилликка бориб тақалади. Қулдорлик тузуми ва феодал муносабатлар уруғ-аймоқчилик, аждодларга эҳтиром анъаналари билан биргаликда ривожланиб борди. Бу эса давлатга худди катта оилага қарагандек муносабатда бўлишнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хитойда мутафаккирлар ва турли таълимот асосчиларининг кўпчилиги ҳокимият вакиллари эди. Қадимги Хитойда Олий суд император томонидан, жойларда суд жараёни маҳаллий ҳокимият томонидан амалга оширилган. Давлат аппарати кўплаб амалдорлардан иборат бўлиб, уларнинг ичида судьялар ҳам бўлган. Ўғирлик, босқинчилик, ўлдириш учун жазолар деярли бир-биридан фарқ қилмасди. Му-ван тузукларида 5 та жазо қўллаш ҳақида айтилади: “мосин” (юзга қиздирилган темир билан тамға бориш) 1000 та турли хил ҳуқуқбузарликлар учун қўлланилган; “исин” (бурунни кесиш) — 1000 та турли хил ҳуқуқбузарликлар учун қўлланилган; “фэйсин” (оёқни кесиш ташлаш) — 1000 та турли хил ҳуқуқбузарликлар учун қўлланилган; “чужин” (эркакларни ахталаш ва аёлларни қулга айлантириш) — 1000 та турли хил ҳуқуқбузарликлар учун қўлланилган; “данисин” (бошни кесиш) — 1000 та турли хил ҳуқуқбузарликлар учун қўлланилган. Бундан ташқари, таёқ билан уриш, қулоқни кесиш ва бошқа

¹ Право судить. <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2858/>

жазолар ҳам мавжуд бўлган. Жазодан тўлов орқали кутилиб қолиш мумкин бўлган. Цин сулоласи даврида ўлим жазоси кенг қўлланила бошланди. Айбдорлар топилиши учун кидирув жараёnlари ташкил этилган. Қадимги Хитойда тергов ишларини линьши амалга оширган. Тергов жабрланувчининг аризаси келиб тушгач, ёки учинчи шахснинг хуфёна тарзда маълумотларни етказишидан бошланган. Хуфёна маълумот етказишлар Қадимги Хитойда рағбатлантирилган. Тергов жараёнида асосий далилларга “қасам ичиш” ҳам кирган. Суд жараёнида айбдорларни қийноққа солиш оддий ҳолат бўлиб, суд ҳукми билан айбдорлар шу ернинг ўзида жазоланган, уларнинг кесилган бошлари эса одамларни кўрқитиш мақсадида жамоат жойига илиб қўйилган.

Қадимги Хитойнинг қонунчилиги шаклланишида Конфуций таълимоти муҳим ўрин тутати. Конфуцийликнинг яхлит тизимга солинмаган ва қарама-қаршиликларга бой бўлган асосий китоби “Лун юй” (“Сухбат ва мулоҳазалар”) шу тарзда яратилган¹. Конфуций позитив, яъни инсонлар томонидан яратилган қонунларга салбий муносабатда бўлган. Бунинг сабаби, позитив қонунлар одатда жазоловчи хусусиятга эга бўлиб, улар амалиётда ва назарий қарашларда оғир жазолар бериш билан боғлиқ эди. Гарчи Конфуций қонунга эзгуликнинг шунчаки кўмакчисидек қарасада, қонуннинг аҳамиятини бутунлай инкор қилмайди. Эрамиздан аввалги II асрга келиб Конфуцийлик Хитойнинг расмий мафкураси сифатида тан олинди ва у давлат дини вазифасини бажара бошлади.

Қадимги Хитойдаги муҳим ижтимоий ва сиёсий-ҳукукий таълимотлардан яна бири Легизм (қонунийлик мактаби) бўлган. Унинг асосчилари Шан Ян (эрамиздан аввалги 390-338 йиллар) ва Хан Фэй (эрамиздан аввалги 288-233 йиллар) бўлишган. Легизмнинг асосий ғоялари Шан Яннинг “Шан цзюнь шу” (“Шан вилояти ҳукмдори китоби”) асарида ифодаланган. Легизмнинг қуйидаги жиҳатларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

¹ Суд и судебный процесс в Древнем Китае. <https://studfile.net/preview/1771080/page:18/>

- алоҳида индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатлари одатда бир-бирига қарама-қарши бўлади;
- ўзаро душманлик ва зулм-зўравонликка йўл қўймаслик учун ижтимоий муносабатларга давлат аралашуви лозим;
- давлат (армия ва мансабдорлар тимсолида) конунга амал қилувчи фуқароларни рағбатлантириши ва айбдорларни қаттиқ жазолаши керак;
- нима тўғри, нима нотўғрилигини кўрсатувчи ва жазо қўллашнинг мезони конун бўлиши даркор;
- конун ҳамма учун, оддий халққа ҳам, катта мансабдорга ҳам бирдай тенг бўлиши керак;
- давлат ҳокимияти авлоддан-авлодга ўтмай, балки тегишли билим, ижобий фазилатга эга кишилар бошқарувни эгаллашлари лозим;
- давлат жамиятни тартибга солувчи асосий механизм, шу боисдан ҳам у ижтимоий муносабатларга, иқтисодиёт масалаларига, фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашшига ҳақлидир¹.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда суд тизими

ХII асрнинг бошларига келиб, қадимги турклар билан қўшни яшаб келган мўғул-татарлар тарқоқ уруғларни бирлаштириб, ўзаро низоларга барҳам беришди. Темучин (Чингизхон (1206-1227)) бошчилигида марказлашган турк-мўғул давлати ташкил топди. Унинг бош кенти Қорақурум шаҳри эди. 1219 йилнинг сентябрида Ўтрор, 1220 йил феввалида Бухоро, мартада Самарқанд Чингизхон томонидан эгалланди. 1221 йил бутун Ўрта Осиё мўғуллар ҳукмронлигига бўйсундирилди. Чингизхон ўз жамиятида одат ҳуқуқларидан ташқари ўзининг қаттиқ жазолари билан ажралиб турувчи конунлар тўплами Ясо (йосо)ни жорий этди. 1206 йилдан эса қурултойни ташкил қилди. Қурултой икки масала: 1) давлатнинг олий бошлиғи 2) ясо конунлари

¹ Словарь философских терминов. Кузнецова В.Г. илмий таҳрири остида. - М., ИНФРА-М, 2007, б. 217.

ҳамда унга риоя этишни назорат қилиш масаласини ҳал қилди. “Қурултой” асли туркча сўз бўлиб, “умумхалқ йиғини” маъноси-ни англатган. Темучин (Чингизхон) қурултойни карнай-сурнай-лар билан жарчилар ёрдамида чақирган. У Туғ майдонида оқ бўйрада тўққиз бор юқорига кўтарилиб, у бутун мўғулларнинг буюк хоқони (буюк хони) қилиб сайланган, ҳамда унга Чингизхон унвони берилган. Чингизхон унвони бир қанча маъноларни англатади, Мирзо Улуғбек бу ҳақида “шоҳлар шоҳи” деган маънода деса, инглиз олими Босворт туркийча “Денгизхон” сўзининг талаффузидир дейди. Мўғул удумларига кўра, Темучинга бу унвонни Кеуча исмли Таб-тангр лақабли шаман бериб, бу сўз шаманлар сиғинадиган руҳлардан бирининг номини билдиришини ва бу сўз “хонлар хони” деган маъно англатишини айтишади. Асосийси, Темучин ўзидан олдин ўтган қорахонийлар хонининг буюк хон ёки хонлар хонига тенг келгани учун ҳам барча мўғуллар бажариши шарт бўлган “Ясо қонунлари”ни эълон қилган. “Шабошоу” ёки “Ясо қонунлари” деб аталувчи бу тўплам, уйғур ёзувида ёзилган, муҳрланиб давлат хазинасига топширилган. Барча султонлар ва хонлар унга бўйсуниши шарт бўлган. Қурултойларда бу қонунлар ўқиб турилган. Чингизхон “Ясо”га риоя этиш устидан назорат қилишни катта ўғли Чигатойга топширган. 1206 йилда мўғуллар қурултойида қабул қилинган “Чингизхон юсунлари” ёки “Ясо қонунлари” номи билан аталувчи ҳуқуқий қоидалар тўплами 33 қисмдан иборат бўлиб, Моварауннаҳр ҳудудида ҳам амал қилган. Унда жиноят ва жазо, ҳарбий қисмларни бошқариш ва уларда қатъий тартиб-интизомни жорий қилиш, оила ва никоҳ, мулк масалаларига эътибор берилган. Бу қонунлар Туркистонда мўғуллар ҳукмронлиги тугатилгандан сўнг ҳам қисман таъсир этиб турган.

Юсунларга биноан, сув ва оловни ҳақоратлаш, сутни ерга тўкиш, асирдагиларга ёрдам кўрсатиш, қулни эгасига қайтармаслик, қўриқлаш учун топширилган маконни қаровсиз қолдириш, ёлғон гапириш ва гувоҳлик бериш, хоинлик, ҳарбий интизомни бузиш кабилар оғир жиноят ҳисобланган. Бундай хатти-ҳаракатлар учун ўлим жазоси белгиланган. Мол ўғрилари молни тўққиз баробар қилиб эгасига қайтариши, агар маблағи

бўлмаса, болаларини кул сифатида бериши керак эди. Агар болалари ҳам бўлмаса, ўлим жазосига ҳукм этилган. Чингизхон юсулларидан ҳарбий кўшиннинг ташкилий ишлари ва вазифалари, унга қўмондонлик қилиш, ҳарбий интизом, уни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги қоидалар ҳам ўрин олган. Ўнта жангчи ўнбошига, юзта жангчи юзбошига ўнта юзбоши мингбошига, ўнта мингбоши туманбошига, бир неча туманбошилар нўёнга, икки-уч нўён эса бош қўмондонга бўйсунган. Барча жангчилар бир-бирига кафил бўлиб, бир жангчи ёки бир неча жангчининг айби учун ўнлик аъзолари жавобгарликка тортилган, асосий жазо ўлим ҳисобланган. “Ясо”дан барча динларга эркинлик бериш, диндорларни ва руҳонийларни солиқлардан озод қилиш уруш вақтларида аёлларнинг гуноҳидан кечиш, имтиёзлар, ов қилиш тартиблари каби масалалар ҳам ўрин олган. Чингизхоннинг Ясони жорий этишдан мақсади марказлашган мўғул давлатини тузиш ва уни мустаҳкамлашдан иборат эди. Унда давлат ҳукуқи, ҳарбий қурилиш, давлат бошқаруви, беклар, нўёнлар ва амалдорлар ўртасидаги ўзаро муносабатга оид қоидалар, жиноят, фуқаролик, суд юритиш, жазо ва унинг турларига оид қоидалар металл тахталарга ўйиб ёзилган. Шулардан 33 парчаси Чингизхоннинг давлат, ҳарбий ва жиноят ҳукуқи бўйича: 27 нутқи биликлар тарзида қолган. Жазо: агар мўғул-татар уруғидан бўлган киши ясо қоидадини биринчи марта бузса, унга ижтимоий жазо – сўз билан танбех беришган; иккинчи марта бузса, биликка асосан, жазога тортилган, учинчи мартабузса эса узоқ Болжин Сулжурга сургун қилинган, шундан кейин ҳам бузса, оёғига кунда уриб, қоронғи камоқхонада сақланган. Агар қарз олган киши ўз вақтида қарзини қайтармаса, қайтаришнинг имконияти бўлмаса, болалари қарздор ҳолатига тушган. Жазо ижтимоий ва миллий тенгсизликка асосланган: бир бегуноҳ мўғулнинг ўлими учун хун баҳоси 40 тангага (кумушга) тенг бўлса, хитойликнинг ўлими учун бир эшакнинг баҳоси белгиланган. Айғоқчилик, алдамчилик, сохта гувоҳлик, табиатни ифлослантиргани, порахўрлик, фоҳишалик учун ҳам ўлим жазоси берилган. Мол-мулкка қарши қаратилган жиноятлар, ўғрилик учун ўғирланган нарсанинг 3-9 бараваригача жарима тўлатилган,

тўлай олмаса, 7700 тагача қамчи уриш билан жазоланган ва катта микдордаги ўғрилик учун эса – ўлим жазоси берилган. Ёрғу ва ясо қоидаларига улуслар, хонлар қаттиқ амал қилишган.

Суд ишлари марказда бевосита хон ноибининг ҳузурида унинг назорати остида олиб борилган. Мўғулларга тааллуқли ишларда суд юритиш “Ясо”га асосланган эди. Диний ишлар шариат ҳуқуқи асосида ёрғучилар (судьялар) томонидан ҳал этилган. Судьялар (ёрғучилар) обрўли, эътиборли кишилардан тайинланган. Суд функцияси кундалик иш бўлган.¹

Темур тузукларида суд тизими. Амир Темур ўз давлатида қадимий турк-мўғул анъаналари удумларига риоя қилганлиги учун Чингизхоннинг Ясо қонунлари ҳам қисман қўлланилиб турилган. Чингизхон билан Туркистонга келган турк-мўғуллар ва туркий қабилалар дастлаб мусулмон бўлмаганлар. Шунинг учун улар мусулмончиликни қабул қилгунларича Ясо ва ҳуқуқий одатлар амалдаги ҳуқуқнинг асосий манбаини ташкил қилган. Амир Темур давлати эса мусулмон давлати эди. Шунинг учун Ясонинг ҳаракатдаги ҳуқуқ манбаи деб қаралиши шариат ҳуқуқига ҳилоф ҳисобланар эди. Аммо жиноят ва жазо масалаларида Ясога ҳам амал қилинганлигини кўриш мумкин. Шу билан бирга ҳарбий қурилиш масалаларида Ясодан рецепция қилинган (ўзлаштирилган) ҳукмлар ҳам йўқ эмас. Масалан, сипоҳнинг яроқ жабдуклари ва анжом жиҳозлари тузуги Ясо билан бир хил талабларни қўйган. Ясо, Ясоқ Темурийлар давридаги кўпгина манбаларда учрайди. Мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда амалда бўлган кўпгина эски тартиблар ва анъаналар Темур томонидан қисман мерос қилиб олинди². Бу, энг аввало, давлатчилик, ҳарбий ишга оид айрим “Тузуклар”да намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқига келганда, Темурийлар давлатида Ясога таянилмаган, бу масалалар шариат қонунлари асосида ҳал этилган. Баъзи олимларнинг ушбу фикрини қувватлаган ҳолда,

¹ Бобоев Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.1. - Тошкент: Фан, 2005. - 263-б.

² Тошев Н. Ясо мўғуллар ва темурийлар даври ёзма манбаларида. // “Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни” мавзуидаги Халқаро конференция тезислари. 1990 й, 23-26 октябрь. – Т.: Ўзбекистон, 1996 й, 96-б.

“жиноий-хукукий масалаларда Ясо “Ясоқ” Темур давлатида қўлланилмаган”, деган фикрларига қўшилиб бўлмайди. Чунки “Тузуклар”нинг ўзида тўғридан-тўғри – “Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, тутуб олинса, Яса бўйича жазолансин” деб, мустаҳкамлаб қўйилган. Амир Темур жуда катта доирада (қарийб 27 та давлат ва амирликни бирлаштирган) ўз салтанатини ўрнатиб, кучли ижтимоий-сиёсий, маънавий ва моддий салоҳиятли тизимни вужудга келтирди. “Темурнинг тузуми Мовароуннаҳр учун ҳеч шубҳасиз, энг дабдабали давр бўлиб, турк халқи учун шундайин зиё бердики, баъзи қавмлар, эллар ҳозиргача ундан ҳарорат оладилар”, – деб ёзган эди бу ҳақда Ҳ.Вамбери¹. Бу салтанат ўнлаб давлатларни, турли динларга, ҳуқуқий тизимларга эътиқод қилган ўнлаб халқларни ўз таркибида бирлаштирган бўлиб, бундай давлат қонунчилик тизимисиз яшай олмас эди. Шунинг учун Амир Темур қадимий туркий удумларга кўра, а) марказлашган давлатни тузиш жараёни; б) уни бошқариш тамойиллари; в) қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган қўлланма – “Тузуклар”ни яратди. Бу ўша давр давлатлари учун муҳим аҳамиятга эга ҳужжат эди. Темур тузуклари Амир Темур раҳбарлиги остида, унинг девонида, туркий тилда яратилган ҳақиқий, тарихий, сиёсий-юридик ҳужжатдир. Ундаги нормаларни ҳозирги замон ҳуқуқ тармоқларига қиёслаб таҳлил этсак, конституциявий ҳужжат эканлиги яққол кўзга ташланади. Давлатдаги ҳуқуқий муносабатлар нуқтаи назардан олиб қаралса, у мусулмон ҳуқуқидан кейинги асосий манба ҳисобланган. Темур асос солган давлатда ўрнатилган ҳуқуқий тизим ҳар доим устун бўлиб, унинг талабларига риоя қилиш барча учун мажбурий бўлган, тартибни бузган ва ўз вазифасини бажармаган кишиларга қаттиққўллик билан муносабатда бўлинган. Айниқса, давлат хавфсизлигини бузганлар қаттиқ жазоланганлар. Соҳибқирон салтанатида амалда бўлган ҳуқуқ манбаларини гуруҳларга ажратиб ўрганар эканмиз, уларни қуйидагича таснифлаш мумкин: биринчидан: Амир Темур давлатида ислом дини ҳукмрон мавқега эга бўлган, салтанат таркибига кирган

¹ Темур тузуклари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011 й.80-б.

халқларнинг асосан ислом динига эътиқод қилганлиги учун ҳам ҳуқуқнинг асосий манбаи мусулмон ҳуқуқи ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темур ислом ҳуқуқшунослик илмини ҳар томонлама ўзлаштириб олган эди. Бу соҳада у зот юксак даражага кўтарилиб, фатво бериш салоҳиятига эга бўлган. Куръони каримнинг барча оятларини ёдлаб, уларни аввалдан охирига ва охиридан аввалга қараб ёддан ўқиш малакасига эга бўлган Амир Темур, уларнинг туб мазмунини чуқур тушуниб, айримларини ўзининг иш дастурига айлантирган эди. Шу жиҳатдан, оятлар ва ҳадисларга унинг ишонч ва эътиқоди шу қадар кучли бўлганки, уларни ўша даврнинг буюк биноларида чиройли “ислими” хатлар билан ёзиб қўйишга буйруқ берган¹. Амир Темур давлатида ислом ҳуқуқининг асосий қоидаларидан бири бўлмиш ва ҳозирда ҳам халқаро микёсида қабул қилинган қоида, яъни “жиноятнинг шахсийлиги”га жиддий риоя қилинган, яъни жиноятчининг гуноҳи учун унинг қавм-қариндоши, оға-инилари (жиноятда иштирок этмаган бўлишса) жавобгар бўлмаганлар, шунингдек, жиноятга қўл урган киши жазосиз қолдирилмаган ва гуноҳсиз кишини жазолашга йўл қўйилмаган. Амир Темур ушбу принципни давлат ҳуқуқий тизимининг асосий қоидаларидан бири деб билган. У “мен ҳар доим аскарларимни қонунга итоат қилиш руҳи билан тарбиялаб келдим, қонун бузувчиларни жазосиз қолдирмадим”, деб таъкидлаган эди². Амир Темур даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонларга (вазирликларга) бўлинган.

Даргоҳ — энг олий давлат идораси. Унинг бошлиғи ҳам табиий равишда давлатнинг олий ҳукмдори Амир Темурдир. Даргоҳдаги муҳим лавозимлардан бири бу — арзбеги. Унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганлар ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб, тушган арзлар, шикоятлар, таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туришга масъулликдан иборат эди. Бундан ташқари, даргоҳда адолат амири лавозими

¹ Темур тузуклари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011 й.78б.

² Темур тузуклари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011 й.79 б.

мавжуд бўлиб, у турли ўлка ва шаҳарларда “сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида” бохабар бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Демак, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юкорига, яъни арзчилар тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси — махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томонидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текширилиб борилган. Мана шу икки йўл билан жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфатига зид ишлар ҳақида рўй-рост маълумот олинган, сўнг махсус вакиллар — аминлар (яъни ишончли вакиллар) жойларга бориб воқеани ўрганиб тегишли чоралар кўрганлар. Чунончи, бирон кишига нисбатан зулм, адолатсизлик қилинган бўлса, адолатни тиклаб ўша ер маҳаллий хазинасидан уларга тўлов ажратиб қайтганлар. Аминлар ўзлари тафтиш қилган ишлари, кўрилган чоралар ҳақида ёзма ҳисобот берганлар. Аминлар вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловини йиғиб келиш ҳам кирган¹.

Амир Темур давлатчилиқ ижроия тизимидаги бошқарувнинг классик шакллари тиклай олди. Унда 8 та вазирлик бўлган: 1. Мамлакат ва раият вазири. 2. Ҳарбий вазир. 3. Мулкчилик ва солиқ ишлари вазири. 4. Бутун салтанат идораларининг қиримчиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб боровчи молия вазири.

“Темур тузуклари”да мазкур тўрт вазирликдан ташқари яна уч вазир ҳақида сўз кетиб, улар салтанат таркибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид молиявий муомалалар ва келадиған даромадларни бошқарганлар. Саккизинчиси эса адлия вазирлигидир (девони мазолим). Кези келганда шуни алоҳида қайд этмоқ керакки, бу вақтда адлия, яъни суд тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар ёки, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шуғулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари

¹ Азмат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. <http://www.e-tarix.uz/vatan-tarixi/uzbek-davlati/613-maqola.html>

билан эса ислом қозиси шуғулланган. Суд тизимидаги тақсимот эса бизларда бир неча асрлар муқаддам амалга ошиб келганини мазкур давр мисолида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Қонун, ўша замон тартиблари олдида жавобгарлик барчага баробар бўлган. Масалан, Амир Темурнинг набираси Пир Муҳаммад ибн Умаршайх ўз қилмиши учун девони мазолимда қаттиқ сўроқ қилиниб, айби аниқлангач, шунга яраша жазо берилгани ва бу ҳақда шахсан Амир Темурнинг ўзи фармон бергани тарихий манбаларда ўз аксини топган¹.

Бугунги кундаги суд ҳокимият сифатида эса бундан 300 йил аввал вужудга келди.

Швециялик ҳуқуқшунос Э. Анэрс судларни жамиятнинг қон учун қасос олишларни, ўзаро урушларни йўқ қилиш истаги туйғулари вужудга келган, дея изоҳлайди².

Америка Қўшма Штатларида суд тизимининг шаклланиши

XVIII асрнинг 60-йилларига келиб Янги Англия (ҳозирги Америка Қўшма Штатлари – АҚШ)да озодлик ҳаракатлари бошланди. 1765 йилда “Озодлик ўғиллари”, “Озодлик қизлари” каби ватанпарвар ташкилотлар тузилди. Улар сафига ишчилар, ҳунармандлар, майда фермерлар, балиқчилар, буржуазия ва зиёлиларнинг радикал қисмлари аъзо бўлиб кирди. 1775 йилга келиб Америка халқининг мустақиллик учун кураши авж олди. Мустақиллик тантанасида АҚШда шаклланган сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг асосий йўналишлари муҳим аҳамият касб этди. 1776 йил 4 июлда мустақил давлат – АҚШ ташкил топгани тўғрисида “Мустақиллик декларацияси” қабул қилинишида, 1781 йилда мустақил штатлар суверинитетини кўзда тутувчи биринчи Конституция кучга киришида Т.Жефферсон, Б.Франклин, Ж.Адамс, Т.Пейн, А.Гамильтон

¹ Азमत Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. <http://www.e-tarix.uz/vatan-tarixi/uzbek-davlati/613-maqola.html>

² Логинов А. В. Возникновение и развитие судов и квазисудебных органов в Республике Абхазия. <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-razvitie-sudov-i-kvazisudebnyh-organov-v-respublike-abhaziya>

каби донишмандларнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ўз тасдиғини топди. Т.Жефферсон (1743-1826) — “АҚШ мустақиллик декларацияси” (1776) муаллифи, АҚШ президенти. У Виргиния штати губернатори лавозимида фаолият юритган, “Дин эркинлиги”ни белгилаш тўғрисидаги штат қонунининг муаллифи бўлган. У бошланғич мактаблардан университетгача бўлган таълим жараёнини демократик республика учун хос бўлган ажралмас ҳуқук сифатида эътироф этади. Жефферсон виждон эркинлиги ҳуқуқини табиий ҳуқуқлар тоифасига киритади.

Томас Жефферсон давлат бошқарувида кўпчилик халқнинг иштирокини қўллаб-қувватлайди. Чунки халқдан ҳукмрон бўлиб турган озчиликдан кўра камроқ адолатсизлик кутиш мумкин. Жефферсон республика бошқарув шакли тамойиллари-ни федерал, штат ҳамда алоҳида округ ва район даражалари-да босқичма-босқич, аста-секинлик билан жорий қилиб бориш лозимлигини таъкидлайди. АҚШ суд тизими америка давлати-нинг федератив характери-ни ўзида акс эттиради. Федерал судларнинг ягона тизими билан бирга штатларнинг мустақил суд тизими амал қилади. Фуқаролик ва шикоят ишларининг асосий қисми штат судлари томонидан кўриб чиқилади ва бир қисми федерал судлар томонидан кўрилади (фуқароларнинг федерал ҳокимиятга даъвоси, чет эл давлатлари фуқаролари ўртасидаги даъво, 10 минг доллардан ошадиган даъволар).

АҚШ Олий суди тўққиз аъзодан иборат бўлиб, президент томонидан тайинланади ва Сенат томонидан тасдиқланади. АҚШ олий суди мамлакат суд тизимида алоҳида муҳим роль ўйнайди. Конституциявий назорат органи функциясини бажара бориб, Олий суд Конгресс акти, штат қонуни ёки ҳар қандай суд қарорлари Конституция нормаларига зид келган тақдирда, уларни бекор қилиш ҳуқуқига эга. АҚШ Олий суди олий мансабдор шахсларни лавозимидан туширишда муҳим бўғиндир. Олий суднинг асосий функцияси – икки ёки ундан ортиқ штатлар ўртасидаги низоларни биринчи инстанция бўйича кўриб чиқишдан иборатдир.

Шунингдек, федерал суд тизими таркибига апелляция, округ ва махсус судлар киради. Апелляция судлари 1891 йилда Олий

суд ва округ судлари орасидаги оралик бўгин сифатида ташкил этилган эди. Ўн битта апелляция округлари ташкил этилган бўлиб, уларнинг ҳар бирида таркибида 23 судьяси бўлган апелляция судлари мажлис ўтказади. Бундан ташқари пойтахт Колумбия округида ҳам апелляция суд мавжуд. 1982 йили федерация миқёсида юрисдикцияга эга бўлган Апелляция суди ташкил этилиб, у божхона, патент ишлари, шунингдек, даъволар бўйича шикоятларни кўриб чиқади. Ҳар бир апелляция суди ишида АҚШ Олий суд аъзоларидан бири қатнашади ва унга раҳбарлик қилади. Апелляция судлари округ судларининг ҳукм ва қарорларига билдирилган шикоятларни, шунингдек, штатлар маъмурий органларининг қарорларига билдирилган шикоятларни кўриб чиқади.

Округ судлари федерал судлар ваколатига тегишли асосий ишларни кўриб чиқади. Округ судлари штатлар ҳудудида ташкил этилади. Катта штатларда бир неча округ судлари фаолият олиб боради. АҚШда ҳаммаси бўлиб 95 та округ судлари ташкил қилинган.

Махсус судлардан даъво суди мавжуд бўлиб, у хусусий шахс ва фирмаларнинг федерал ҳукуматга нисбатан даъволарини кўриб чиқади. Уларнинг даъволари 10 минг доллардан ошиқ бўлса, даъво суди кўриб чиқади. Нью-Йорк шаҳрида Ташқи савдо бўйича суд ҳам фаолият юритади.

Штатларнинг суд тизими ўзига хос хусусиятга эга. Штатларнинг суд тизимини Штат Олий суди бошқаради. Штатларда умумий юрисдикцияга эга судлардан ташқари ихтисослаштирилган судлар мавжуд бўлиб, уларда унча катта аҳамиятга эга бўлмаган ҳуқуқбузарликларни яқка тартибда магистрантлар ва сулҳпарвар судьялар томонидан кўриб чиқилади¹.

Европа мамлакатлари суд тизимининг тарихи.

XIV асрдан Европада қироллик судьялари мақомини олган балья, сенешал, губернатор, сўнгра фуқаролик ва жиноий ишлар

¹ <http://lex.uz/dictionary?word>

бўйича лейтенантлар пайдо бўлишган. 1551 йили трибуналлар ташкил этилиб, уларда асосан фуқаролик ишлари кўрилган. Массалан, Францияда 16-асрда 60 тагача трибунал бўлиб, улар 250 ливргача жарима солишган (хукукбузарлик турига қараб). 1774 йилга келиб жарима миқдори 2500 ливргача кўтарилган.

Жиноий ишларни асосан 3–4 судьядан иборат туман судлари (сенешаллик) ва учта судьядан иборат апелляция комиссияси — парламентлар кўришган. Парламентларнинг назоратини кассацион суд, яъни 30 нафар аъзога эга бўлган Махфий кенгаш (1738 йилда ташкил этилган) амалга оширган. Бундан ташқари Европада XVIII асрда махсус судлар ҳам ташкил этилган. Улар хукукбузарликнинг турларига қараб ихтисослашишган. Массалан, туз савдо-сотиғи ва конлари фаолияти, пул зарби, ҳарбий ишлар, ўрмон хўжалиги бўйича ва ҳоказо.

Яна бир тоифадаги судлар – имтиёзли судлар эса фақатгина университет, диний, саройдаги келишмовчиликлар, хукукбузарликлар бўйича ишларни кўришган.

XVIII асрда Парламент суди имтиёзли қироллик суди бўлганлиги учун фақатгина унга қирол томонидан берилган ишларнигина кўрган. Улар асосан қирол фармонларини рўйхатга олиш билан шуғулланишган. 1673 йилдаги эдикт билан парламентнинг назорат ваколати янада қисқартирилди. Бунинг натижасида парламент ва диний юстиция ўртасида келишмовчилик келиб чиқди¹. Бугунги кўринишдаги суд тизими Генрих II (1154–1189) томонидан Англияда шакллантирилиб, у жанжалларни бартараф этиш учун 12 нафар рицардан иборат Кенгаш тузган. Генрих тахтга чиққанида мамлакатда 18 нафар судья бор эди. 1178 йили Генрих II фуқароларидан 2 та рухоний ва 3 та оддий фуқарони “Қиролликнинг барча арзларини эшитиш ва тўғри қарор қабул қилиш” учун танлаб олади. Улар қирол ва 12 нафар рицар назорати остида судлов ишини юритишган. Бундай суд Қироллик суди номини олган. Терговлар Қироллик Кенгаши томонидан олиб борилиб, сўнг кўриб чиқиш учун Қироллик судига оширилган.

¹ Ривлин Джеффри. Понимание закона, Оксфорд, 2004 й., 46 б.

1346 йили судьялар “ҳеч қачон суд жараёнида қатнашаётган одамлардан совға ёки пул олмасликка” қасам ичишган. Аммо шунга қарамай, коррупция гуллаб-яшнаган. Шу сабабли 1350 йили Қироллик судининг судьяси Уильям де Торп пора олганлиги учун ўлим жазосига тортилган.

Биринчи тинчлик судьялари 1285 йилда Англияда, Эдуард I қироллиги даврида вужудга келди. Ҳозирги кунгача тинчлик судьялари суд тизимидаги асосий ишни ўз зиммаларига олишган¹.

Бугунги кунда жаҳоннинг аксарият мамлакатларида Суд ҳокимияти мустақил давлат ҳокимияти тармоғидан биридир. У ижро ҳокимиятидан холи, унинг таркибига кирувчи адлия органлари тизимидан алоҳида фаолият олиб бориши ва у ўз тизимидаги суд органлари учун кадрларни, жумладан судья ва суд ходимларини ўзи тайёрлаши ва малакасини оширишни ташкил этувчи Миллий суд академиясига, мустақил таълим тизимига эга. Бундай амалиёт 1998 йил 10 июлдаги Судьялар мақоми тўғрисидаги Европа хартияси, 1999 йил қабул қилинган судьялар Умумжаҳон хартияси, 1995 йил 19 августда Пекинда қабул қилинган “Осиё минтақасида судьяларнинг мустақиллиги принциплари”, 2010 йил 25 июнда Киевда қабул қилинган “Шарқий Европа, Жанубий Кавказ ва Марказий Осиё мамлакатларида суд ҳокимияти мустақиллиги масалаларига бағишланган Киев конференцияси тавсиялари” талабларига мос келади. Бугунги кунда: АҚШда судьялар малакасини оширишга хизмат қилувчи Миллий юридик коллеж ва АҚШ федерал суд маркази; Германия Федератив Республикасида Германия Суд академияси; Арманистонда Суд мактаби; Украинада Судьялар миллий мактаби; Россия Федерациясида Россия давлат одил судлов университети фаолият олиб боради.

Европа мамлакатларида замонавий суд тизимлари

Германия Федератив Республикасида суд тизими. Мамлакат асосий қонунининг 92-моддасига кўра, одил судловни амалга

¹ Теодор Ф.Т. Плюкнетт. Краткая история общего права, Butterworth & Co, 1956 й. 134 б.

ошириш судьялар ваколатига киради ва бу жараён Федерал Конституциявий суд, Асосий қонунда кўзда тутилган федерал судлар ва ерларнинг судлари орқали амалга оширилади. Германияда шу тарика, роман ҳуқуқ тизимидаги мамлакатлардан фаркли, конституциявий адлия одил судловни амалга ошириши лозим бўлган органлар тизимининг бир қисми сифатида кўрилади¹.

ГФР Конституцияси адлиянинг беш асосий соҳасини фарқлайди (умумий, меҳнат, ижтимоий, молиявий ва маъмурий) ҳамда уларга мувофиқ бешта суд тизимини таъсис этади, бу тизимларнинг ҳар бири ўз олий суд органи томонидан бошқарилади. Бунда умумий судларнинг ваколатига маъмурий адлия органларининг ва бошқа ихтисослаштирилган судларнинг ваколатига кирмайдиган барча фуқаролик ва жиноят ишларини кўриб чиқиш киради. Умумий судларнинг фаолияти Суд иши тўғрисидаги қонун билан, тегишли қонунлар ва улар тўғрисидаги низомлар билан тартибга солинади.

Олий федерал суд умумий судлар тизимига раҳбарлик қилади. У Карлсруэ шаҳрида жойлашган бўлиб, суд раиси, сенатлар ва суд раисларидан таркиб топган. Олий федерал судда шунингдек, суд терговчилари ҳам бўлиб, улар ҳукмлари устидан шу судга шикоят келтирилган айрим жиноят ишларини эшитишга тайёрлаш билан шуғулланадилар. Олий федерал суд таркибига фуқаролик ишлари бўйича 11 сенат, жиноят ишлари бўйича 5 сенат ва маҳсус масалаларни (картеллар ишлари, адвокатлар, нотариуслар ишлари бўйича ва б.) кўриб чиқиш учун етти сенат киради.

Жиноят ишлари бўйича Олий федерал суд компетенциясига ерларнинг юқори судлари томонидан иш биринчи инстанцияда кўриб чиқилганда чиқарилган ҳукмларга, шунингдек, маслаҳатчилар суди ва ер судларининг катта палаталарининг ҳукмларига, агар бу ҳукмлар устидан ернинг юқори судига кассацион шикоят келтириш мумкин бўлмаса, келтирилган кассация шикоятларини кўриб чиқиш киради. Олий федерал суд янги очилган ҳолатлар бўйича айблов ҳукми чиқарилган ҳолда ҳам, оқлов ҳукми чиқарилган ҳолда ҳам ишни янгидан кўриб чиқиши

¹ <http://lex.uz/dictionary?word>

мумкин. 1969 йилдан Олий федерал суд ваколатига жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриш кирмайди¹.

Фуқаролик ишлари бўйича Олий федерал суд ваколатига ерларнинг юқори судлари томонидан чиқарилган қарорларга келтирилган кассация шикоятларини кўриб чиқиш киради. Кассация тартибида шикоят келтириш деганда (у ревизия деб аталади), ГФРда суднинг қарори ёки ҳукми устидан ҳукмнинг ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мос келиш-келмаслиги асослари бўйича эмас, балки фақат қонунни бузиш ёки уни нотўғри қўллаш асослари бўйича шикоят келтириш тушунилади.

Олий федерал судда тегишлича фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича сенатлар ташкил этилиб, бу сенатлар ҳуқуқнинг тегишли соҳаси учун ўта муҳим аҳамият касб этувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади. Фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича сенатларнинг қарашларида тафовутларни бартараф этиш зарур бўлган ҳолларда бирлашган катта сенат чақирилади, унинг таркибига Олий федерал суд раиси ва катта сенатларнинг барча аъзолари киради.

Барча умумий судлар ичида фақат Олий федерал судгина умумфедерал муассаса, қолган барча қуйи турувчи судлар тегишли ерларнинг судлари ҳисобланади. Айрим ерларнинг умумий судлари тузилиши ва ваколатлари ўртасида фарқлар мавжуд, бироқ улар унчалик жиддий эмас. Ерларнинг юқори судлари ҳам биринчи инстанция суди сифатида, ҳам апелляция ва кассация инстанциялари сифатида иш юритадилар. ГФР таркибига кировчи барча ерларда бундай судлар ташкил этилган ва уларнинг сони бирдан тўрттагача бўлади (Ерларнинг энг йирикларидан бири – Баварияда учта юқори суд ва Мюнхенда Бавария олий суди бўлиб, бу олий суд ернинг юқори судлари ваколатлари билан бир қаторда айрим турдаги фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Бавария судлари учун кассация инстанцияси сифатида Олий федерал суд функцияларини бажаради).

Ер судлари биринчи инстанция суди сифатида ҳам, қуйи турувчи судларнинг қарорлари ва ҳукмларига келтирилган шикоятларни кўриш қўлида бўлади.

¹ Судебная система Германии.<http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-germanii/>

ятларни кўриб чикувчи иккинчи инстанция суди сифатида ҳам иш юритади. Ҳар бир ер суди таркибига унга раҳбарлик қилувчи раис, фуқаролик (шу жумладан тижорат) ишлари бўйича ва жиноят ишлари бўйича ташкил қилинадиган палаталар киради.

Ер судларининг жиноят ишлари бўйича палаталари участка судлари ёки ер юқори судлари судловига киритилмаган барча жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқади. Уларнинг судловига уч йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки психиатрия касалхонасига мажбурий жойлаштириш жазолари кўзда тутилган барча жиноятлар тўғрисидаги ишлар киради. Маслаҳатчилар суди қасддан одам ўлдириш ёки одамларнинг ҳаёти учун хавф туғдириш билан боғлиқ бошқа жиноятларда (ўт қўйиш, портлатиш, самолётларни олиб қочишга уриниш, босқинчилик ва айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда товламачилик қилиш ва ҳоказо) айблаш юзасидан жиноят ишларини кўриб чиқиш зарурати туғилганда чақирилади¹.

Жиноят ишлари бўйича катта палата учта судья ва икки шеффен таркибида жиноий тажовузлар тўғрисидаги ер судлари судловига тегишли ишларнинг асосий қисмини кўриб чиқади. Оқругда ернинг юқори суди жойлашган ер судларида давлат жиноятлари тўғрисидаги ишлар бўйича палата ташкил этилиб, бу палатада асосан, “демократик ҳукукий давлатга таҳдид” билан ҳамда ғайриқонуний ташкилотлар фаолиятини таъқиқлашни бузиш билан боғлиқ ишлар кўрилади. Жиноят ишлари бўйича катта палата учта судья ва икки шеффен таркибида ер суди номидан участка судларида шеффенлар суди чиқарган ҳукмларга келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқади.

Участка судлари (уларнинг сони тобора қисқариб, 1990 йилда ГФРда 550 та ва Фарбий Берлинда 7 тани ташкил қилган) умумий судлар тизимининг қуйи бўғинини ташкил қилади. Участка судьяси судловига 1500 еврогача миқдордаги мулккий низолар, шунингдек, даъво миқдоридан қатъи назар яшаш жойлари ва бошқа биноларни ижарага бериш тўғрисида низолар, меҳмонхоналар эгалари ва мижозлари ўртасидаги, транспорт

¹ Судебная система Германии.<http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-germanii/>

воситалари ҳайдовчилари ва йўловчилари ўртасидаги, сайёҳлик бюролари ва сайёҳлар ўртасидаги ва шу каби низолар тегишлидир. Участка судларида бир ёки бир нечта судья никоҳ-оила ишларига тегишли, жумладан, никоҳни бекор қилиш, алимент ундириш ва ш. к. ишларни кўриб чиқишга ихтисослашади¹.

Умумий судлар тизимида мустақил тузилма сифатида вояга етмаганларнинг ишлари бўйича судлар ҳам киритилган. Бу судлар 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар айбланаётган ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни, шунингдек, вояга етмаганларнинг иши бўйича суд ҳуқуқи “ўсмирларга хос” деб топган 21 ёшгача бўлган ёшларнинг жиноят ишларини кўриб чиқади. Айнан шу судларда, умумий судлардагидек, вояга етмаганларнинг манфаатлари катта ёшлилар томонидан бузилганлиги тўғрисидаги ишлар, шунингдек, вояга етмаганни гувоҳ сифатида сўроқ қилиш лозим бўлган ишлар кўриб чиқилиши мумкин. Шу турдаги суд муассасаларига ер судларидаги вояга етмаганларнинг ишлари бўйича палаталар (учта профессионал судья ва иккита шеффен таркибида) ҳамда участка судларида вояга етмаганларнинг ишлари бўйича шеффенлар суди (профессионал судья ва иккита шеффен таркибида) ва вояга етмаганларнинг ишлари бўйича судья киради. Вояга етмаганларнинг ишлари бўйича шеффенлар сифатида ёшлар билан ишлаш тажрибасига эга бўлган шахслар (қоидага кўра, уларнинг бири – аёл) тайинланади.

ГФРда фаолият юритувчи ихтисослаштирилган судлар орасида умумий судлар билан бир қаторда меҳнат масалалари бўйича судлар ҳам муҳим ўрин тутди. Бу судларнинг фаолияти иш ҳақи тўлаш, таътиллار бериш, ишдан бўшатиш масалалари бўйича ёлловчилар ва индивидуал хизматчилар ўртасидаги низоларни, шунингдек, касаба уюшмалари ва тадбиркорлар бирлашмалари ўртасидаги низоларни, жумладан, иш ташлашнинг ёки корхона ёпилишининг ҳуқуққа хилофлиги каби масалаларни кўриб чиқишга қаратилган.

Меҳнат масалалари бўйича ер судлари апелляция инстанцияси ҳисобланиб, унда қуйи судларнинг қарорларига шикоятлар

¹ Судебная система Германии.<http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-germanii/>

келтирилади. Меҳнат масалалари бўйича судлар – бу тизимнинг энг куйи инстанцияси бўлиб (ГФР ҳудудида уларнинг сони 107 тага боради) – биринчи инстанцияда барча меҳнат низоларини кўриб чиқади.

Ижтимоий масалалар бўйича судлар тизими ижтимоий суғурта, ишсизларга ва “ватанига қайтганларга” нафақалар тўлаш, бепул ёки имтиёзли тиббий ёрдам кўрсатиш ва шу каби масалалар билан боғлиқ низоларни кўриб чиқиш учун таъсис этилган. Бундай судлар тизими Федерал суд томонидан бошқарилади.

Молиявий судлар тизими асосан, солиқлар тўлаш ва бож тўловлари билан боғлиқ низоларни кўриб чиқиш учун таъсис этилган.

Маъмурий судлар маъмурий адлия судловига тегишли бўлган ишларнинг асосий қисмини биринчи инстанцияда ўрта профессионал судья ва иккита “фахрий судья”дан иборат таркибда кўриб чиқади. Юқорида санаб ўтилган бешта олий суд органлари айрим суд тизимларини (умумий, маъмурий ва б.) бошқариб, алоҳида ва бир-биридан мустақил ҳисобланади. Жиддий ҳуқуқий масалалар юзасидан уларнинг нуқтаи-назарлари ўртасида келишмовчилик келиб чиққан ҳолларда, Асосий қонунга кўра (95-модда), Олий федерал судларнинг умумий сенати чақирилади, бу сенат чиқарган қарор барча тизим судлари учун мажбурийдир ва у суд амалиётининг ягоналигини таъминлайди. Мустақил суд муассасалари сифатида айрим ихтисослаштирилган судлар, жумладан умумфедерал даражада ҳам фаолият юритади.

ГФР олий давлат ва суд муассасалари орасида 1951 йилда таъсис этилган Федерал конституциявий суд алоҳида ўринни эгаллайди. У Карлсруэда жойлашган бўлиб, ҳар бирида Федерал конституциявий суднинг саккиз аъзоси бўлган икки сенатдан ташкил топган. Бутун суднинг ва биринчи сенатнинг ишига Федерал конституциявий суд раиси, иккинчи сенат ишига вице-раис раҳбарлик қилади. Федерал конституциявий суд Конституцияни шарҳлашнинг мунозарали масалаларини, Конституциянинг бошқа федерал қонунлар ва ерларнинг ҳукуматлари чиқарган қонунлар билан мувофиқлиги юзасидан низоларни кўриб чиқади.

Буюк Британияда суд тизими мамлакатнинг маъмурий-худудий тузилишига асосланган ҳамда олий ва куйи (маҳаллий) судларни ўз ичига олади. Энг олий ва охириги суд инстанцияси Лордлар палатаси бўлиб, у фуқаролик ишлари бўйича Англия, Уэльс, Шотландия ва Шимолий Ирландия судларининг қарорлари устидан берилган шикоятларни кўриб чиқади. Шунингдек, суд тизими Олий суд, Тож суди ва Апелляция суди кабиларни ўз ичига олади. Судьялар 40 ёшдан кичик бўлмаган барристерлар орасидан тайинланади. Барристерлар ҳисобидан судьялар тайинланиши тарихан юзага келган амалиётдир. Барристерларнинг умумий сони 9000 нафарга яқини ташкил этади. Судьялик лавозимида даъво қилиш учун барристерлар 7 йилдан 10 йилгача бўлган меҳнат стажига (адвокатурада) эга бўлиши лозим. Судьяларни тайинлаш тартиби судьянинг мартабасига боғлиқ ҳолда белгиланган. Олий мартабали судьялар учта бўғиндан, қолган судьялар эса иккита бўғиндан иборат тартиб асосида тайинланади. Учта бўғиндан иборат тизимда судьянинг номзодига лорд-канцлер таклиф киритади, Бош вазир тавсия этади, монарх эса лавозимга тайинлайди. Юқори суд судьяларини тайинлаш тартиби ҳам учта бўғиндан иборат, аммо ўз фарқли жиҳатларига эга. Судьялик лавозимида номзод тўғрисида юқори унвонга эга бўлган судьялар таклиф киритишади, лорд-канцлер уларга асосланган ҳолда тавсия беради, монарх эса тайинлайди. Юқори суд судьяси лавозимида амалий тажрибаси 10 йилдан кам бўлмаган барристерлар тайинланиши мумкин¹.

Франция Республикаси суд тизими қуйидагича тузилган: Кичик инстанция судлари даъво қиймати 4000 дан 10000 еврогача бўлган суд ишларини биринчи ва охириги инстанцияда кўриб чиқади. Даъво қиймати 4000 еврогача бўлган муҳим аҳамиятга эга бўлмаган фуқаролик ишлари ва 750 еврогача жарима билан жазоланувчи қилмишлар бўйича жиноят ишларини чегарадош суд органлари кўриб чиқади. Мазкур органларнинг судьялари профессионал судьялар бўлмаслиги ҳам мумкин. Катта ин-

¹ Судебная система Англии и Уэльса. <http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-anglii-i-ujelsa/>

станция судлари эса даъво қиймати 10000 евродан зиёд бўлган ва маълум тоифали (оилавий мол-мулк даъволари, ворислик ҳуқуқи, фуқаролик ҳолати, кўчмас мулк, солиқларга боғлиқ ва айрим бошқа низолар) фуқаролик ишлари ҳамда ахлоқ тузатиш трибунали сифатида жиноят ишларини кўриб чиқиш ваколатларига эга. Васийлик ишлари бўйича судлар ота-оналик ҳуқуқи, мол-мулк масалалари ва вояга етмаган шахсларга васийлик қилиш каби ишларни; ишга лаёқатлилиги вақтинчалик чекланган инсонларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиш; ижтимоий нафақаларни тўлаш устидан назорат юритиш ва бошқа ишларни ҳал этади. Соддалаштирилган фуқаролик процесси судлари мол-мулкка боғлиқ даъволар, оила бошлиғининг мажбурий ишга жойлашиши масаласи; ота-она ёки фарзандларни боқиш учун тўловларни амалга ошириш; мол-мулк низолари; сайловларда қатнашиш; нотариал ҳужжатларни тасдиқлаш каби ишларни кўриб ҳал қилади. Полиция трибуналлари ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўради. Францияда содир этилган барча жиноятлар майда, жиддий ва оғир жиноятлар гуруҳларига ажратилади. Ҳуқуқбузарликлар суд томонидан белгиланган жазо, икки ойгача бўлган муддатга қамоққа олиш ёки 10000 еврогача жарима солиш йўли билан жазоланиши мумкин. Апелляция суди иккинчи инстанция суди ҳисобланади. Бу суд уч нафар профессионал судьялар таркибида фаолият юритиб, қуйи инстанция судлари қарорларини қайта кўриб чиқиш ваколатига эга. Ушбу судда иш кўриш учун махсус ижтимоий, тижорат, умумий фуқаролик ҳуқуқи ва жиноят ишлари бўйича бўлинмалар барпо этилади (судлар ёки палаталар). Кассация суди жиноят ва фуқаролик ишларини қайта кўриш бўйича олий ва охириги инстанция ҳисобланади. Бу суд 3-5 судьялардан иборат таркибда қуйи инстанция судлари томонидан қонун тўғри қўлланилиши устидан назорат юритади. Суд ишлари судья томонидан яқка тартибда кўрилади¹.

¹ Борискова И.В. Судебная система Франции. <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-frantsii-1>

Россия ва бошқа МДХ мамлакатларида Конституцион суд фаолиятининг хусусиятлари

МДХ давлатларининг суд тизими ташкилий таркиби жуда ҳам ўхшаш, бироқ айрим давлатларнинг суд тизимлари мазмунан бир-биридан фарқ қилади. Арманистон Республикасида биринчи инстанция умумий юрисдикция судлари, Апелляция суди ва Кассация суди, шунингдек қонунчиликда назарда тутилган ҳолатларда, ихтисослашган судлар фаолият олиб боради (Конституциянинг 92- моддаси). Молдова Республикаси Суд тизими таркиби алоҳида ўзига хос хусусиятларига эга. Молдова Республикасининг Конституцияси 115- моддаси 1- ва 2-қисмларига биноан одил судлов Олий суд палатаси, Апелляция палатаси ва судлар томонидан амалга оширилади. Алоҳида тоифадаги суд ишлари қонунга биноан ихтисослаштирилган судлар томонидан кўриб чиқилиши мумкин. Бундан ташқари, Конституциянинг 123-моддасига биноан судьяларни лавозимига тайинлаш, бошқа лавозимга ўтказиш, лавозимини ошириш, уларга нисбатан интизомий жазо чораларини қўллашни таъминловчи Олий магистратура кенгаши ҳам фаолият олиб боради. Украинада ҳам шундай ваколатга эга бўлган ўхшаш орган - Олий Адлия Кенгаши (Конституциянинг 113-моддаси) мавжуд. Барча МДХ давлатлари Конституциялари фавқулодда судлар ташкил этишга йўл қўймайди.

Суд тизимининг Конституциявий ҳолати ҳар бир МДХ давлатининг жорий қонунларида ривожлантириб ва ойдинлаштирилиб борилмоқда: Беларусь Республикасининг “Беларусь Республикасида суд қурилиши ва судьялар мақоми тўғрисида” қонуни. 3514-ХП-сонли. 1995 йил; Молдова Республикасининг “Суд қурилиши тўғрисида” қонуни. 1995 йил 6 июль. 514-сонли. Қозоғистон Республикаси Президентининг Қонун кучига эга бўлган “Қозоғистон Республикаси судлари тўғрисида” 20 октябрь 1995 йилдаги 22581-сонли ва “Қозоғистон Республикасида судлар ва судьялар мақоми тўғрисида” 20 декабр 1995 йил 2694-сонли фармонлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бироқ бир қатор МДХ давлатлари суд тизимлари

ислохотларининг бошланғич боскичида турибди. Уларда суд қурилишини тартибга солувчи янги қонунлар мавжуд эмас¹.

МДХ давлатларининг Конституциявий қонунларида Конституциявий назорат органлари фаолиятининг ташкилий ва ҳуқуқий тартибга солинишига катта эътибор қаратмоқдалар. Ҳамдўстлик давлатларининг Конституциявий назорат органлари асосан бир хил – Конституциявий суд, деб номланади. Истисно тариқасида Қозоғистон ва Туркменистон Республикалари қонунчилиги ўзгача номланишини белгилайди. Қозоғистонда Конституциявий назорат органи Конституциявий Кенгаш деб номланса (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 6-бўлими), Туркменистонда Конституциявий назорат функциясини мамлакат Конституциясининг 67-моддаси 8- қисмига биноан Мажлис – Туркменистон Парламенти амалга оширади.

МДХнинг қатор давлатлари Қонунчилигида Конституциявий суд аъзоси номзодлиги учун махсус ёш чегараси ўрнатилган. Қоида бўйича 18 ёшдан кичик ва 65-70 ёшдан катта бўлмаган оралиғи белгиланган. Бироқ Озарбайжон Республикаси Конституциявий суди аъзоси номзодлигига махсус ёш белгиламасдан, улар учун ҳам барча судьяларга тегишли бўлган ёш чегараси 26 ёшдан кичик бўлмаслиги белгиланган (Конституциянинг 43-моддаси).

Судьялар ва Конституциявий суд аъзоларининг ваколат муддатлари давлатлар қонунчилигига қараб 5 йилдан 15 йилгача белгиланган. Айрим МДХ давлатларида, мисол учун Арманистон судьялари ва Конституциявий суд аъзолари алмаштирилмайди ва ўз ваколатларини 65 ёшгача (судья) ва 70 ёшгача (Конституциявий суд аъзолари) амалга оширади (Конституциянинг 96-моддаси).

Алоҳида ҳолларда собиқ президентлар президентлик муддатлари тугагач, Конституциявий суднинг доимий аъзоси бўлади (Масалан, Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 71-мод-

¹ Нечкин А. В. Органы Конституционного контроля стран СНГ: порядок формирования и компетенция. <https://cyberleninka.ru/article/n/organy-konstitutsionnogo-kontrolya-stran-sng-poryadok-formirovaniya-i-kompetentsiya>

даси 4-қисми). Конституциявий суд аъзолари ўз ваколатларини амалга ошириш давомида дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Хорижий мамлакатларда Конституциявий суднинг таркиби турлича бўлиб: Франция, Руминия, Македония, Монголия ва Словенияда 9 кишидан; Словакия ва Чехияда 10 кишидан; Испания, Болгария, Польша ва Эронда 12 кишидан; Германияда 16 кишидан иборат¹.

МДХ давлатлари конституцион назорат органларининг асосий ваколатлари сирасига қуйидагилар киради:

- қонун ва бошқа норматив ҳужжатларнинг, шунингдек халқаро шартномаларнинг Конституцияга мослигини текширади;

- Конституция нормаларини расмий шарҳлаш, президент сайловлари тўғри ўтказилиши тўғрисидаги масалаларни ҳал қилади;

- Президентни лавозимидан олиб ташлаш масаласи бўйича ҳулоса беради;

- фуқаронинг конституциявий ҳуқуқларини таъқиқловчи ҳаракатларнинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишининг конституциявийлиги тўғрисида қарор қабул қилиш.

МДХ давлатларининг олий ва олий арбитраж судларининг тайинланиши ва ваколатлари ўхшаш. Ушбу давлатларнинг конституцияси ва суд тизими тўғрисидаги қонун ҳужжатларида олий суд фуқаролик, жиноят, маъмурий ва умумий юрисдикция судларига тегишли бўлган бошқа ишларни кўриш бўйича юқори суд органи ҳисобланади. Шу билан бир қаторда ушбу судларнинг фаолият юритиш амалиёти бўйича тушунтиришлар беради.

МДХ давлатларининг олий арбитраж судлари ваколатига ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларни ҳал этиш киради.

Россия Федерацияси суд тизими умумий юрисдикция судлари, конституциявий судлар ва федерация ҳудудида фаолият

¹ Нечкин А. В. Органы Конституционного контроля стран СНГ: порядок формирования и компетенция. <https://cyberleninka.ru/article/n/organy-konstitutsionnogo-kontrolya-stran-sng-poryadok-formirovaniya-i-kompetentsiya>

юритувчи бошқа судлардан (Ҳакамлик суди ва Россия Федерацияси савдо-саноат палатаси қошидаги Халқаро тижорат арбитраж суди) иборатдир. Судьялар, суд ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш ишлари Россия Федерацияси Олий суди қошидаги Суд департаменти томонидан ташкил этилади. Ушбу департамент фаолияти учта асосий ҳужжат билан тартибга солинади: “Россия Федерацияси судьялари мақоми тўғрисида”ги Қонун (1992 йил 26 июнь), “Россия Федерациясида таълим тўғрисида”ги Қонун (2012 йил 29 декабрь) ва “Россия Федерацияси профессионал таълими тўғрисида”ги Фармон (2006 йил 28 декабрь). 2002 йилдан буён Россияда судьяликка номзодларни синов тариқасида суд департаменти тавсиясига кўра, психологик тестдан ўтказиш ишлари олиб борилмоқда. Шуни айтиб ўтиш жоизки, барча тестлар ихтиёрий равишда ўтказилади. Бугунга келиб Россиянинг 70 дан зиёд минтақасида мунтазам равишда судьяликка номзодларни психологик диагностика қилиш ишлари олиб борилмоқда. Психологик тест ўтказиш жараёнида номзодларга бериладиган саволлар доираси анча кенг. Улар ёрдамида асосан номзоднинг ижтимоий меъёрларга амал қилишга мойиллиги, янги лавозимга мослаша олиш қобилиятлари ўрганилади. Хусусан, психолог мутахассислар номзоднинг ёлғонга мойиллигини текширишади. Мисол тариқасида, Курск вилоятида 2003 йилдан буён бўлажак судьяларни психологик тестдан ўтказиш ва “ёлғон детекторида” текшириш амалиёти расман жорий этилган. Судьялик лавозимида номзодлар Ички ишлар бошқармасининг Тиббиёт марказига йўналтирилиб, улар компьютер, “ёлғонни аниқлаш детектори” ёрдамида ҳамда бевосита психолог мутахассис билан суҳбатлашиш орқали психологик тестдан ўтишади. Бу текширувнинг мақсади – бўлажак судьянинг ақлий салоҳияти (интеллект даражаси) ва унинг хусусиятларини, ўзи ҳақидаги фикрлари, эмоционал ҳолати, унинг қанчалик диққат эътиборлилиги ва хотираси савиясини аниқлашдир. Тест натижалари бўйича тегишли хулоса тайёрланади¹.

¹ Судебная система РФ. <https://lawbook.online/prava-pravovedenie-osnovyi/sudebnaya-sistema-74587.html>

Осиё мамлакатларида замонавий суд тизими

Замонавий Япония суд тизими 1947-1948 йиллардаги пост-конституцион ислохотлар натижасида яратилди. Бу тизим Олий судни, юқори, ҳудудий, оилавий ва бошланғич судларни ўз ичига олади. Япон суд тизимига раҳбарлик Олий суд томонидан амалга оширилиб, у олий суд инстанцияси, Олий Конституциявий назорат органи ва қуйи турувчи барча судлар устидан раҳбарлик қилувчи орган сифатида кенг ваколатларга эгадир. Олий суд нафақат судларнинг, балки адвокатларнинг иш қоидаларини белгилайди, бу қоидаларга прокурорлар ҳам риоя этишлари лозим. Олий суд Токиода жойлашган бўлиб, раис ва 14 нафар аъзодан иборат.

Олий суд сўнгги инстанция сифатида фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича қуйи судларнинг қарорлари ва ҳукмларига келтирилган шикоятларни, одатда, беш судьядан иборат ҳайъат таркибида кўриб чиқади. Олий суд ўз иш юритувига ишнинг фактик ҳолатларини баҳолаш юзасидан эмас, балки фақат ҳуқуқ масалалари бўйича шикоятларни олади (шикоят келтирилаётган қарорнинг хусусияти, уни чиқарган суд инстанциясининг даражаси ва ҳоказоларга кўра суд қарорлари устидан шикоят келтиришнинг бир неча тури мавжуд). Олий суд қонун ҳужжатлари ёки маъмурий актларнинг Конституцияга зидлиги юзасидан шикоятларни, шунингдек, Конституцияни шарҳлаш ёки унга ўзгартиришлар киритиш ёхуд Олий суднинг ўзининг аввалги қарорларига ўзгартириш киритиш масаласида юзага келган ишларни тўла таркибда кўриб чиқади.

Юқори судлар (улар 8 та бўлиб, мамлакатнинг турли ҳудудларидаги йирик шаҳарларда жойлашган) асосан, апелляцияон инстанция сифатида иш юритиб, уч судьядан иборат ҳайъатда фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича қуйи турувчи судларнинг қарорлари ва ҳукмларига, жумладан иккинчи инстанцияда чиқарилган қарорларга келтирилган шикоятларни кўриб чиқади. Бундан ташқари, беш судьядан иборат ҳайъатларда давлатга қарши жиноятлар кўриб чиқилади. Олий суд қарорига мувофиқ, зарур ҳолларда қўшимча равишда ҳар бир юқори суднинг битта-иккита бўлинмаси (филиали) таъсис этилиши мумкин.

Япония суд тизимининг энг муҳим бўғини – ҳудудий судлар бўлиб, улар 47 та префектуранинг марказларида жойлашган (уларнинг аксарияти бошқа шаҳарларда ўз бўлинмаларига эга). Уларда биринчи инстанцияда юқори ва бошланғич судлар судловига кирадиган ишлардан ташқари, фуқаролик ва жиноят ишларининг асосий қисми кўрилади (айрим ҳудудий суд бўлинмаларининг ваколатлари тоифасига кўра бироз чекланган). Бу судлар шунингдек, фуқаролик ишлари бўйича бошланғич судлар чиқарган қарорларга келтирилган шикоятларни кўриб чиқади¹.

Бошланғич судлар – энг қуйи инстанция бўлиб, даъво миқдори кам бўлган (бу миқдор вақти-вақти билан Олий суд томонидан қайта кўриб чиқиб турилади) фуқаролик ишларини ҳамда жарима кўринишидаги жазо тайинланиши мумкин бўлган жиноят ишларини, шунингдек, озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланиладиган айрим тоифадаги жиноятлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади (бу судлар кўпи билан уч йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашга ҳақлидирлар). Бошланғич судларда ишлар яқка судья томонидан кўриб чиқилади. Япон судларининг бирортасида ҳам суд маслаҳатчилари мавжуд эмас. 1923 йилда маслаҳатчилар суди таъсис этилган эди, бироқ маслаҳатчилар суди томонидан чиқарилган ҳукм устидан шикоят келтириш мумкин бўлмаганлиги сабабли иши маслаҳатчилар иштирокида кўрилишига ҳақи бўлган шахсларнинг 99% улардан фойдаланишдан бош тортганлар. 1946 йилдаги Конституцияда ва ундан кейинги қонун ҳужжатларида маслаҳатчилар суди тўғрисида сўз юритилмаган.

Конституциявий назорат, яъни қонун ҳужжатлари ёки маъмурий ҳужжатларнинг Конституцияга мувофиқлигини текшириш фақат Олий суд томонидан эмас, балки қуйи турувчи судлар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин, уларнинг айримлари сўнгги ўн йилликлар ичида ҳам ички, ҳам ташқи сиёсатга дахлдор муҳим ҳукумат қарорларини Конституцияга зид деб топиш тўғрисидаги ўта илғор нуқтаи назардаги қарорларни бир

¹ Судебная система Японии.<http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-japonii/>

неча бор қабул қилганлар. 1947 йилдан Японияда маъмурий адлия тизими мавжуд эмас, шу сабабли маъмурий органларнинг хатти-ҳаракатлари устидан келтирилган шикоятлар биринчи инстанцияда ҳудудий судларда фуқаролик ишларининг бир тури сифатида кўриб чиқилади¹.

Японияда барча судьялар ўз лавозимларига 10 йил муддатга тайинланадилар. Тайинловлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан, аксарият судларда Олий суд тузган номзодлар рўйхати асосида, амалга оширилади (Олий суд раиси император томонидан тайинланади). 10 йил ўтгач, судья ўз лавозимига қайта тайинланиши мумкин, бу жараён қонунда белгиланган истеъфо ёшига (65 ёки 70 ёш) етгунча давом этади. Конституцияда судьяларнинг нуфузини оширишга қаратилган қатор чоралар кўзда тутилган².

Назорат учун саволлар ва топшириқлар:

1. Инсоният тарихида қонунчиликнинг пайдо бўлиши босқичларини санаб беринг.
2. Қадимги Римда суд-ҳуқуқ тизимининг вужудга келишининг асосий сабаблари нимадан иборат?
3. Қадимги Хитой ва Ҳиндистонда суд тизимига қайси судлар киради?
4. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда суд тизими мавжуд бўлганми? У нимага асосланган?
6. АҚШ ва Европа суд тизими ҳақида гапириб беринг.
7. Россия ва бошқа МДХ мамлакатларида Конституцион суд фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат?

¹ Судебная система Японии. <http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-japonii/>

² Судебная система Японии. <http://interlaws.ru/sudebnaja-sistema-japonii/>

2-§. ЎЗБЕКИСТОНДА СУД ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Режа

1. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг биринчи босқичи
2. “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши
3. Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг иккинчи босқичи
4. “Е-SUD” ахборот тизими

Асосий тушунчалар: суд, Ўзбекистон, Конституция, ислохот, е-суд, соҳа, босқич, давлат, қонун.

Мустақил Ўзбекистонда 1992 йил 8 декабрда Конституциянинг қабул қилиниши суд тизимининг янгилинишига тўғри келди. Мамлакатимиз суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган ислохотларни шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

1991-2000 йиллар суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг биринчи босқичи – ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш жараёнлари билан ҳамбарчас боғлиқ. Бу даврда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш борасида зарурий институционал ва қонунчилик асослари яратилди. Шу жумладан, суд-ҳуқуқ тизимининг конституциявий қафолатлари ва жиноят-процессуал механизмлари таъминланди. Миллий давлатчилигимиз давлат ҳокимияти тизимида мустақил судлов ҳокимияти тизими ташкил этилиб, унинг жиноят, жиноят-процессуал ва жиноят-ижроия қонунчилиги пойдевори шакллантирилди. Жиноят процессида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича институтлар фаолияти йўлга қўйилди. Суд жараёнида айблов ва ҳимоя тенглигини таъминлашнинг таъсирчан ҳуқуқий механизмлари яратилди. Апелляция тартибида иш юритиш жорий этилди. Хусусан, “Ўзбекистон Республикаси Конституцион суди тўғрисида”ги Қонун 1993 йил 6 майда қабул қилинди. Умумий юрисдикциядаги, ҳамда хўжалик судларининг фаолияти 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган “Судлар тўғрисида”ги Қонун

билан бошқарила бошланди¹. Мазкур ҳужжатда судьяларнинг мустақиллиги белгилаб берилди². Мамлакат суд-ҳуқуқ тизимидаги янги вазифаларни амалга ошириш мақсадида 1995 йил 30 августда “Ўзбекистон Республикасининг Конституцион суди тўғрисида”ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 14 декабрда бўлиб ўтган тўртинчи сессиясида “Судлар тўғрисида”ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди ва унга умумий юрисдикциядаги ихтисослашган, яъни фуқаролик ва жиноий ишлар бўйича судларни ташкил этиш масаласи киритилди. Шундай қилиб Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлараро (шаҳар) судлари; Қорақалпоғистон Республикаси жиноий ишлар бўйича Олий суди, жиноий ишлар бўйича вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлараро (шаҳар) судлари ташкил этилди. 2001 йил 1 январдан Ўзбекистонда фуқаролик ва жиноий ишлар бўйича судлар алоҳида-алоҳида фаолият юрита бошладилар.

Айнан шу даврда суд ишларини апелляция тартибида кўриб чиқиш амалиёти киритилади.

Суд-ҳуқуқ ислоҳотидаги **иккинчи босқич 2001-2010 йиллари** ўз ичига олади. Мазкур йиллар фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилиш даври бўлди. Ушбу даврда қонунчилик амалиётига биринчи марта жиноят ишларини судда кўриш жараёнига ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод этиш институти киритилди. Бу даврда давлат раҳбарининг 2005 йил 8 августдаги фармонида кўра, 2008 йил 1 январдан эътиборан қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи судларга ўтказилди³. Унинг асосида 2007 йил 11 июлда “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи судларга ўтказилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг

¹ <http://www.lex.uz/acts/68532>

² <http://www.lex.uz/acts/68532>

³ Худойшукуров З. “Хабеас корпус” институти ва инсонпарварлик тамойиллари.<http://old.xs.uz/index.php/homepage/zhamiyat/item>

айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун¹ қабул қилиниб, камоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи судлар томонидан амалга оширилиши белгилаб қўйилди. Шулар қаторида мол-мулкни мусодара қилиш жазоси бекор қилинди. Ҳимоячининг ҳуқуқий мақоми такомиллаштирилиб, адвокатнинг ишда иштирок этиш тартиби енгиллаштирилди ва унинг ваколат доираси кенгайтирилиб, далиллар тўплаш ҳуқуқига эга бўлди.

Суд-ҳуқуқ ислохотларининг навбатдаги босқичи **2011 йилдан то ҳозиргача бўлган даврни** камраб олади. Амалдаги босқичда суд ҳокимияти мустақиллигини кучайтириш ва судлов жараёнини сифат жиҳатидан янги поғонага кўтаришга алоҳида эътибор қаратилди.

Хусусан, судлар жинойят ишини қўзғатиш ҳуқуқига эга субъектлар доирасидан чиқарилди. “Хабеас корпус” институти кенгайтирилиб, айбланувчини лавозимидан четлаштириш, шахсни тиббий муассасага жойлаштириш ҳақидаги илтимосномаларни кўриб чиқиш судлар ваколатига ўтказилди. Суд мажлиси жараёнида айблов ҳулосаси суд эмас, прокурор томонидан ўқиб эшиттирилиши белгиланди. Бунда 2012 йил 18 сентябрда қабул қилинган “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги² Қонуннинг муҳим аҳамият касб этганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шунингдек, 2014 йил 4 сентябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонунга³ мувофиқ Жиноят-процессуал кодексининг 237-моддасида белгиланган эҳтиёт чоралари доираси кенгайтирилди. Миллий қонунчиликда уй қамоғи тарзидаги эҳтиёт чораси жорий этилиб, шахсга нисбатан уй қамоғи тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш ҳамда унинг муддатини узайтириш судлар ваколатига берилди. Бундан ташқари,

¹ <http://www.lex.uz/docs/1322717>

² <http://lex.uz/docs/2053999>

³ <http://lex.uz/docs/3495590>

2015 йил 11 августдан кучга кирган “�збекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун¹ асосида жиноий жазолар тизимини янада такомиллаштириш ҳамда эркинлаштиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида белгиланган вазифалар доирасида сўнгги йилларда қатор қонунлар қабул қилинди.

Уларда, аввало, тадбиркорлик субъектларининг давлат, ҳуқуқни муҳофаза этувчи ва назорат қилувчи идоралар билан ўзаро муносабатларида тадбиркор ҳуқуқи устуворлигини таъминлаш билан боғлиқ нормалар кучайтирилди. Шунингдек, Жиноят кодексига белгиланган “Сохта банкротлик”, “Банкротликни яшириш”, “Савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш”, “Қонунга ҳилоф равишда ахборот тўплаш, уни ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш” каби жиноий қилмишлар ярашув институти таркибига киритилди. Ушбу мақсадда Жиноят кодексининг 66-1-моддасидаги ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилишга оид моддалар доираси янада кенгайтирилди.

Шу ўринда сўнгги йилларда суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш жараёнида судьялар таркибини сифат жиҳатидан янада яхшилашга эътибор қаратилаётганини ҳам алоҳида таъкидлаш ўринли. Юртбошимизнинг бир қатор фармонлари асосида судьялар ҳамда суд тизими ходимларининг ижтимоий муҳофазасини кучайтириш, судьялар малакасини ошириш ва судларнинг моддий-техника базасини янада такомиллаштириш борасида тизимли ишлар амалга оширилди. Жумладан, судьяликка номзодларни тайёрлаш, уларнинг билим ҳамда малакасини ошириш бўйича Республика юристлар малакасини ошириш марказида махсус курс ташкил этилган. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича Олий малака комиссиясининг 2013 йил 28 февралдаги қарори билан тасдиқланган “Судьялар одоб-ахлоқи

¹ <http://www.lex.uz/docs/3689258>

қоидалари” судьяларнинг фаолиятида белгиланган талабларга қатъий амал қилишларида муҳим роль ўйнамоқда.

Бугунги ахборот асри талабларидан келиб чиққан ҳолда суд-хуқуқ тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жалб этиш бўйича ҳам тизимли ишлар қилинмоқда. Хусусан, 2012 йил 10 декабрдаги Вазирлар Маҳкамасининг “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори¹ асосида, судлар фаолиятини компьютерлаштириш даражасини ва компьютер техникасидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, судларда ахборот тизими ҳамда ресурсларини яратиш, тадбиркорлик субъектлари ва аҳолига кўрсатиладиган интерфаол хизматлар кўламини кенгайтириш ҳамда сифатини яхшилаш чоралари кўрилмоқда.

2015 йил 10 июндан эътиборан мамлакатимиз аҳолиси фуқаролик ишлари бўйича судларга электрон шаклда мурожаат қилиш, ушбу судлар эса чақирув қоғозлари, қарор нусхалари ҳамда бошқа суд ҳужжатларини электрон шаклда юбориш имкониятига эга бўлишди. Бундан ташқари, бир қатор фуқаролик ишлари туманлараро судларида “Е-Sud” миллий ахборот тизимидан фойдаланиш тартиби жорий этилди².

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суд тизими ҳодимларини ижтимоий муҳофаза қилишни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида» 2012 йил 2 августдаги ПФ-4459-сон Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2012 йил 10 декабрдаги 346-сон Қарори ижросини таъминлаш ҳамда судлар фаолиятига замонавий ахборот технологияларини, хусусан, электрон ҳужжат алмашинувини жорий этиш, соҳага оид ахборот ресурслари ва ахборот тизимларини ишлаб чиқиш ҳамда татбиқ этиш, суд соҳасида интерфаол хизматларни тақдим этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва БМТ

¹ <http://lex.uz/docs/2101057?query>

² Суд, мажбурий ижро ва адвокатура: электрон муносабатлар ўрнатилади. <http://uza.uz/oz/society/sud-mazhburiy-izhro-va-advokatura-elektron-munosabatlar-rnat-17-11-2017>

Тараққиёт дастури томонидан 2013 йилда республикамизда “E-SUD” Миллий электрон судлов ахборот тизими яратилди.

“E-SUD” ахборот тизими – жисмоний ва юридик шахсларга фуқаролик ишлари бўйича судларга ариза ва даъво аризалари билан электрон равишда мурожаат қилиш имконини берувчи ахборот тизими ҳисобланади¹.

“E-SUD” ахборот тизимининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- замонавий ахборот технологияларини жорий этиш орқали фуқаролик ишлари бўйича судларнинг фаолият самарадорлигини ошириш;

- судлар фаолияти ҳақида маълумот тўплаш, қайта ишлаш ва сақлаш;

- суд тизимида интерфаол хизматларни тақдим этиш;

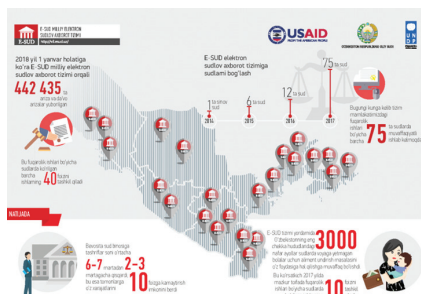
- фуқароларнинг судларга мурожаат этиш бўйича конституциявий ҳуқуқларидан кенг фойдаланиш учун имкон яратиш;

- судлар фаолиятининг очиклиги ва шаффофлигини таъминлаш;

- одил судловни кенг жорий этиш учун шарт-шароит яратиш;

- фуқаролик судларида ортикча бюрократик тўсиқларнинг олдини олиш;

- судларда қоғозсиз ҳужжат айланишини жорий этиш.

“E-SUD” ахборот тизими орқали жисмоний ва юридик шахсларга қуйидаги интерактив хизматлар кўрсатилади:

¹ <http://v3.esud.uz/>

- Фуқаролик ишлари бўйича судларга ариза ва даъво аризаларини юбориш;
- Суд мажлиси ўтказиладиган сана ва вақти бўйича маълумот олиш;
- Суд ҳужжатлари ва чақирув қоғозларини электрон равишда олиш;
- Суд иши бўйича материаллар билан танишиш;
- Судлар тўғрисида маълумот олиш ва ҳ.к.

Шунингдек, замон талабларидан келиб чиқиб, ахборот ҳамда маълумотларни тез ва қулай тақдим этиш мақсадида Олий суднинг янги веб-сайти ишлаб чиқилди. Унда интернет-қабулхона, электрон кутубхона, умумий юрисдикция судларининг интерактив харитаси, бўш лавозимга ҳужжатлар топшириш ва бошқа хизматлар йўлга қўйилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Хўш, суд тизими нима? Судлар қандай турларга бўлинади?

Мамлакатимизда Конституцион нормалар суд тизимини шакллантириб, унинг ҳукуқий мақомини белгилаб беради.

Суд тизими – бу ўз ваколати ҳамда олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда шаклланган судлар мажмуасидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий, иқтисодий ва маъмурий суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида катъий бажарилиши мажбур.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди қуйи судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳукукига эга (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, XXII боб. Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти).

Суд тизими

Ўзбекистон Республикасида:

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди;

ҳарбий судлар;

Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари;

Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича суди, жиноят ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари;

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий судлари;

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари;

фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари;

жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари;

туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари;

туман (шаҳар) маъмурий судлари;

ҳакамлик судлари фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида ишларнинг тоифаларига қараб судларнинг ихтисослашуви амалга оширилиши мумкин.

Фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмайди.

Суднинг вазифалари. Ўзбекистон Республикасида суд Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишга даъват этилган.

Суднинг фаолияти қонун устуворлигини, ижтимоий адолатни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга қаратилгандир.

Суд ҳокимиятининг мустақиллиги. Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашшга йўл қўйилмайди ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Суд ҳужжатларининг мажбурийлиги. Суд ҳужжатлари барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар учун мажбурийдир ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши шарт.

Қонун ва суд олдидаги тенглик. Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун ва суд олдида тенгдир. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳам қонун ва суд олдида тенгдир.

Суд тизимини аниқлаштирувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бўлиб, унинг 107-моддаси судларга бағишланган:

“Ўзбекистон Республикасида суд тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий ва маъмурий судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, жиноят ишлари бўйича туман, шаҳар судлари, туманлараро, туман, шаҳар иқтисодий судлари ва туман, шаҳар маъмурий судларидан иборат. Судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади. Фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмайди”¹.

Шунингдек, Конституциянинг 108-116 моддаларида Конституциявий ва Олий судларнинг мақоми кўрсатилган. Конституциянинг 108- ва 109-моддаларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг мақоми белгилаб берилган. Унга ҳеч қайси суд ҳисобот бერмайди. Аммо Конституциявий Суднинг қарорлари бошқа судларнинг фаолиятига таъсир кўрсатиши мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди:

1) Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбе-

¹ <http://www.lex.uz/acts/20596>

кистон Республикаси Президенти фармонлари, қарорлари ва фармойишларининг, ҳукумат, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлигини аниқлайди;

2) Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзолангунига қадар Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонунларининг, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларини ратификация қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлигини аниқлайди;

3) Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса беради;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларига шарҳ беради;

5) Ўзбекистон Республикаси Олий судининг муайян ишда қўлланилиши лозим бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлиги тўғрисида судлар ташаббуси билан киритилган мурожаатини кўриб чиқади;

6) Конституциявий судлов ишларини юритиш амалиётини умумлаштириш натижалари юзасидан ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарига ва Ўзбекистон Республикаси Президентига мамлакатдаги конституциявий қонунийликнинг ҳолати тўғрисида ахборот тақдим этади;

7) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколати доирасида бошқа ишларни кўриб чиқади.

Конституциявий суднинг ҳужжати расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга киради.

Конституциявий суднинг ҳужжати қатъий ва унинг устидан шикоят қилиниши мумкин эмас.

Конституциявий судни ташкил этиш ва унинг фаолияти тартиби қонун билан белгиланади”. Шу билан бирга, Конституция-

нинг 112-моддасида “Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш бора-сидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралashiшга йўл қўйилмайди ва бундай аралashiш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади”¹, – деб белгилаб қўйилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, судларни иккита тизимости гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчисига Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, иккинчисига Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва умумий юрисдикциядаги судларни кири-тиш мумкин.

Ўзбекистонда суд тизими, юқорида санаб ўтилган юқори ин-станция судларидан ташқари умумий судлар – туман (шаҳар), туманлараро судлар, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят судлари ва Тошкент шаҳар суди, Ўзбекистон Республикаси Олий судига; ҳарбий судлар – округ ва ҳудудий ҳарбий судлар, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий суди, Ўзбекистон Ре-спубликаси Олий суди ҳарбий коллегиясига; иқтисодий судлар – Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри иқтисодий судлари; туманлараро, туман(шаҳар) иқтисодий суд-ларига бўлинади.

Суд инстанцияси деб, у ёки бу суд функциясини амалга оши-рувчи суд ёки унинг таркибий бўлинмасига айтилади. Биринчи инстанция суди деб ишнинг асосига алоқадор масалалар бўйича қарор қабул қилиш ваколатига эга судга айтилади. Биринчи ин-станция суди сифатида ҳар қандай суд, ҳаттоки Олий суд ҳам майдонга чиқиши мумкин.

!Кассацион инстанция суди қонуний кучга кирган суд ҳукмлари ва бошқа қарорларнинг асосланганлик даражасини текширади.

Юқори инстанция ёки юқори турувчи суд деб, ишни кўраётган судга нисбатан мақоми юқори бўлган судга айтилади.

¹ <http://www.lex.uz/acts/20596>

Суднинг ваколатлари

Суднинг ваколатларига: камоққа олиш ёки уй қамоғи тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш ёхуд камоқда сақлаш ёки уй қамоғи муддатини узайтириш масалалари билан боғлиқ илтимоснома, шикоят ва протестни эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисида ажрим чиқарган судни албатта хабардор қилган ҳолда кўриб чиқиш; паспортнинг (ҳаракатланиш ҳужжатининг) амал қилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги илтимосномани кўриб чиқиш; айбланувчини лавозимидан четлаштириш тўғрисидаги, шахсни тиббий муассасага жойлаштириш ҳақидаги ёки айбланувчининг тиббий муассасада бўлиши муддатини узайтириш тўғрисидаги, мурдани эксгумация қилиш ҳақидаги, почта-телеграф жўнатмаларини хатлаш тўғрисидаги илтимосномаларни кўриб чиқиш; прокурорнинг амнистия актига асосан жиноят ишини қўзғатишни рад қилиш тўғрисидаги ёки жиноят ишини тугатиш ҳақидаги ёхуд маҳкумни жазодан озод қилиш тўғрисидаги илтимосномасини кўриб чиқиш; жиноят ишини суд муҳокамасига тайёрлаш; ишни муҳокама қилиш ва ҳукм чиқариш ёки бошқа қарор қабул қилиш; ишни апелляция, кассация, назорат тартибида кўриб чиқиш; ҳукмни ижро эттириш киради¹.

Юқори судлар, бундан ташқари, ўз ваколатлари доирасида қуйи судларнинг судлов фаолияти устидан назоратни амалга оширадilar.

Судьяларни сайлаш ва тайинлаш тартиби

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, раис ўринбосарлари, судьялари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан сайланади.

Виолятлар ва Тошкент шаҳар судларининг раислари ва раис ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг раиси Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг

¹ <http://www.lex.uz/acts/111460>

тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланади ҳамда лавозимдан озод этилади.

Қорақалпоғистон Республикаси судларининг раислари ва раис ўринбосарлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг хулосаси асосида Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси судларининг судьялари, Қорақалпоғистон Республикаси туманлараро, туман (шаҳар) судларининг раислари ва судьялари Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан тайинланади.

Ҳарбий судларнинг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг судьялари, туманлараро, туман (шаҳар) судларининг раислари ва судьялари Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши томонидан лавозимга тайинланади ҳамда лавозимдан озод этилади¹.

Юртимизда биринчи марта Олий суд маъмурий ишлар бўйича судлов ҳайъати ва вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳри, туман ва шаҳарларда 207 та маъмурий суд ташкил этилди. Шунингдек, тадбиркорлик субъектларининг қонуний манфаатларини кафолатли ҳимоя қилишга қаратилган 85 та иқтисодий суд фаолияти йўлга қўйилди.

Мамлакатимиз тарихида илк бор судья лавозимига муддатсиз тайинлаш амалиёти жорий қилинди. Судларнинг ҳалқимиз олдидаги масъулиятини ошириш мақсадида янги тайинланаётган судьялар тегишли ҳудуд жамоатчилиги, маҳалла фаоллари муҳокамасидан ўтказилмоқда. Фуқароларнинг ижобий фикри

¹ [https://nrm.uz/contentf?doc=309620_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_ning_02_09_1993_y_924-xii-son_sudlar_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_qonuni_\(yangi_tahriri\)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana](https://nrm.uz/contentf?doc=309620_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_ning_02_09_1993_y_924-xii-son_sudlar_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_qonuni_(yangi_tahriri)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana)

мавжуд бўлган тақдирдагина судьяликка номзодлар лавозимга тайинланмоқда¹.

2008 йил 1 январидан бошлаб мамлакатда ўлим жазоси бекор қилинди, унинг ўрнига умрбод ва узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазо тури жорий этилди. 2008 йил 1 январдан бошлаб, фуқароларни қамоққа олишга санкция бериш ҳукуқи прокуратурадан судларга ўтказилди. Ҳакамлик суди вужудга келди. Мамлакатимиз қонунчилигига 2001 йилдан бошлаб ярашув институти киритилди. Прокуратура фаолияти ислоҳ қилинди. У олдингидек, жазолаш қуроли эмас, балки қонунларнинг қатъий ижро этилишини, мамлакатимизда демократик ислохотларнинг изчил ривожланишини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоя қилинишини таъминлайдиган органга айлантирилди. 2001 йилдан бошлаб фуқаролар прокурор назорати объектидан чиқарилди. Хулоса қилиб айтганда, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш натижасида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясида суд ҳокимиятининг роли оширилди, жиноий жазони либераллаштириш, судга қадар бўлган босқичда суд назоратини кучайтириш ҳамда амнистия актини қўллашда суд тартибини ўрнатишга эришилди, адвокатура институтини, ижро иши юритишни ва процессуал қонунчилигини такомиллаштириш ва шу каби бир қанча муҳим вазифалар ҳал қилинди.

Суд ҳокимиятини босқичма-босқич мустаҳкамлаб бориш, унинг мустақиллигини таъминлаш, собиқ тузум даврида бўлгани каби судларни жазоловчи орган эмас, балки инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоялашга хизмат қиладиган мустақил институтга айлантиришга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар ўз самарасини бермоқда. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш жараёнида анча ютуқларни қўлга киритиш билан бирга, яна такомиллаштирилиши лозим бўлган масалалар ҳам борки, улар асосида “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Судга қадар иш юри-

¹ Олий суд раиси: Суд-ҳуқуқ тизимида тарихий ўзгаришлар амалга оширилади.

<http://uza.uz/oz/society/oliy-sud-raisi-sud-u-u-tizimida-tarikhiy-zgarishlar-amalga-o-07-02-2018>

тиш боскичида қўлланадиган чоралар, яъни лавозимдан четлаштириш ва шахсни тиббий муассасага жойлаштириш тарзидаги процессуал мажбурлов чоралар каби ваколатларни қўллаш прокурордан суд органларига ўтказилди. Бу ҳолат суд назоратини кучайтириш, жиноят процессида “Хабеас корпус” институтини қўллаш соҳасини янада кенгайтириш имконини беради. Энг муҳими, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасида умумэтироф этилган принциплар ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг амалга оширилишини таъминлайди. Айблов ҳулосасини ўқиб эшиттириш мажбурияти фақат прокурор зиммасига юклатилди ва судлар ваколатидан жиноий иш қўзғатиш ваколати чиқарилди. Ушбу ўзгартириш суднинг мустақиллиги, ҳолислиги ва беғаразлигини таъминлашга, жиноят процессида тортишув принципини кучайтиришга хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси “Тезкор қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни¹ қабул қилинди. Бу ҳужжат билан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, қонунийликка риоя қилишнинг реал ҳуқуқий кафолатларини яратишга йўналтирилган ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг, авваламбор, ички ишлар идораларининг бу соҳадаги фаолиятининг янада либераллашувини таъминлашга олиб келиши таъминланади.

2017 йилда конституциявий ислохотлар амалга оширилиб, унга кўра, давлатимиз раҳбари ҳузурида фаолият юритган Судьяларни танлаш бўйича олий малака комиссияси ўрнига Судьялар Олий кенгаши ташкил этилди. Унинг мустақиллиги ва ҳолислигини таъминлаш мақсадида Судьялар Олий кенгашига конституциявий мақом берилди.

Бундан ташқари, судья лавозимига муддатсиз тайинлаш, судья лавозимини эгаллаб туриш ёши 65 ёшгача, Олий суд судьялари учун эса 70 ёшгача этиб белгиланди. Судлар фаолиятини моддий-техник ва молиявий жиҳатдан таъминлаш масалалари Адлия вазирлиги ваколатидан Олий суд ваколатига ўтказилди. Е-SUD электрон суд жараёнининг миллий ахборот тизими фаолияти йўлга қўйилди.

¹ <http://lex.uz/docs/2107763>

Мустақиллик йилларида айнан судлар фаолиятини такомиллаштириш бўйича 50 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Хусусан:

Судлар томонидан жиноят ишларини апелляция ва кассация тартибида кўриш амалиёти тўғрисида (24.08.2018; 25-сонли);

Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида (24.08.2018; 24-сонли);

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг жиноят ишлари бўйича айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (19.05.2018; 16-сонли);

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг жиноят ишлари бўйича айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (29.11.2017; 46-сонли);

Фирибгарликка оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида (11.10.2017; 35-сонли);

Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан қонунга ҳилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида (28.04.2017; 12-сонли);

Жиноят ишлари бўйича суд қарорларини ижро этишга оид қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида (27.12.2016; 27-сонли);

Жиноят натижасида етказилган мулкий зиённи қоплашга оид қонунчиликни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида (27.12.2016; 26-сонли);

Жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш бўйича суд амалиёти тўғрисида (27.12.2016; 28-сонли);

Судланганлик ҳолати тугалланиши ва олиб ташланишига оид қонунчиликни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида (18.09.2015; 13-сонли);

Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар билан боғлиқ ишлар юзасидан суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида (26.06.2015; 10-сонли);

Суд ҳукми тўғрисида (23.05.2014; 07-сонли);

Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ ишлар бўйича суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида (11.12.2013; 20-сонли);

Божхона тўғрисидаги қонунчиликни бузиш ва контрабандага оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида (06.09.2013;18-сонли);

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлашдан бўйин товлаганлик учун жавобгарликка оид қонунчиликнинг судлар томонидан қўлланилиши тўғрисида (31.05.2013;08-сонли);

Жиноят ишлари бўйича ашёвий далилларга оид қонунчиликни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида (13.12.2012;17-сонли);

Ўзбекистон Республикасининг давлат чегарасини кесиб ўтиш тартибини бузишга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида (25.11.2011;9-сонли);

Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга оид ишлар бўйича суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида (11.02.2011;1-сонли);

Номусга тегиш ва жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондиришга доир ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида (29.10.2010;13-сонли);

Жиноят ишлари бўйича процессуал чиқимларни ундириш амалиёти тўғрисида (24.11.2009;13-сонли);

Одам савдосига оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида (24.11.2009;12-сонли)

Суд ҳужжатларини бажаришдан бўйин товлаш ва уларнинг ижро этилишига тўсқинлик қилиш учун жиноий жавобгарликка доир қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида (10.04.2009;7-сонли);

Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида (12.12.2008; 23-сонли) ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4850-сон Фармони¹ давлатимизда суд-ҳуқуқ соҳадаги ислохотларнинг янги босқичини бошлаб берди.

¹ <http://lex.uz/docs/3050491>

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга ошириш доирасида юртимизда маҳкумлар ва ҳибсхоналарда саклаб турилган шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган Ўзбекистон Республикаси жиноят-ижро тизимини ислоҳ қилиш ва либераллаштириш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2017 йил 30 ноябрдаги Фармони¹ суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилишда муҳим ҳодиса бўлди. Фармонга кўра Ўзбекистонда жиноят процесси иштирокчилари ёки уларнинг яқин қариндошларига нисбатан қийноққа солиш, психологик ва жисмоний тазйиқ ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёхуд кадр-қимматни камситувчи муомала турларини қўллаш, жиноят иши доирасида ноқонуний йўл билан олинган ҳар қандай аудио ва видео ёзув ҳамда бошқа материаллардан далил сифатида фойдаланиш қатъиян ман қилинган.

2018 йил 4 апрелда қабул қилинган “Суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтириш бўйича чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига кўра қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун масъулият кучайтирилди.

Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири — инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, аввало, асоссиз жиноий таъкиб ва шахсий ҳаётга аралашишдан ҳимояланиш, шахсий дахлсизлик ҳуқуқлари ҳамда адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқлари самарали муҳофаза этилишини таъминлаш ҳисобланади.

¹ <http://lex.uz/docs/3050578>

Олий Мажлис ҳузурида Суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашга кўмаклашиш комиссияси ташкил қилинди. Ушбу комиссиянинг асосий вазифалари одамлардан келиб тушаётган мурожаатлар, халқ билан бевосита учрашув ва мулоқот жараёнида кўтарилаётган масалаларни умумлаштириш, парламент сўрови орқали ҳаққоний вазиятни таҳлил қилиш, Олий суд ва Судьялар олий кенгаши билан бирга муаммоларни ҳал этиш кабилардир.

Мазкур Комиссиянинг ташкил этилиши суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлашга, биринчи навбатда, судьяларни одил судловга таъсир ўтказадиган омиллардан ҳимоя қилиш, судларнинг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, судьялар корпуси фаолиятини шакллантиришда судьялар ҳамжамияти ролини ошириш, суд ҳокимиятининг фаолиятини тубдан яхшилаб, нуфузини янада кўтариш, судлар тузилишини такомиллаштириш ҳамда судьяларни танлаш ва лавозимларга тайинлаш тизимини демократлаштириш, мамлакатда қонун устуворлигини, қонунийликни мустаҳкамлашга хизмат қилади¹.

2019 йил 6 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Судьялик лавозимларига номзодларни тайёрлаш, судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4096-сонли қарори қабул қилинди. Қарорга мувофиқ:

– Одил судлов муаммоларини ўрганиш тадиқот институти негизида Судьялар олий мактаби ташкил этилиши;

– Олий мактаб судьялик лавозимларига номзодларни тайёрловчи судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрловчи, уларнинг малакасини оширувчи муассаса ҳисобланиши;

– судьялик лавозимларига номзодларни қабул қилиш 2019/2020 ўқув йилидан бошлаб судьялик лавозими заҳирасида

¹ Қурбонбоев С. Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотлар янги босқичга кўтарилмоқда.

<http://amunews.uz/news/3451>

бўлган шахслар орасидан Судьялар олий кенгаши ва Олий суд томонидан белгиланадиган квоталар асосида амалга оширилиши;

– курсларга қабул қилинган номзодлар иш жойи бўйича лавозимидан озод қилиниши, бироқ у эгаллаб турган лавозим ўқиш даврида сақланиши, бу даврда унга стипендия тўланиши;

– 2020 йил 1 сентябрдан судьялик лавозимларига фақат Судьялар олий мактабида ташкил этилган курсларни муваффақиятли тамомлаган шахслар тайинланиши;

– тайёрлаш курслари дастурини бажармаган ёки таклиф этилган судьялик лавозимини эгаллашни рад этган тингловчилар стипендия суммасини тўлиқ қоплаб бериши белгилаб қўйилди.

Аввало, суд мустақиллигини тўлиқ таъминлаш – энг муҳим вазифаларимиздан бири бўлиши зарур.

Яна бир бор айтмоқчиман – дастлабки терговда давом этиб келаётган қонун бузилиш ҳолатларини фақат ва фақат судларнинг ҳақиқий мустақиллигига эришиш орқали бартараф этиш мумкин.

Бу борада қабул қилган қонуний чора-тадбирларимиз аниқ натижалар бера бошлади. Ушбу ижобий ўзгаришларни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг судьялар мустақиллиги бўйича махсус вакили Диего Гарсия-Саян жаноблари ҳам алоҳида эътироф этди.

Ўтган 3 йилда 1 минг 989 нафар, 2019 йилнинг ўзида 859 нафар фуқарога нисбатан оқлов ҳукми чиқарилди. Шунингдек, 2019 йилда 3 минг 81 нафар шахс суд залидан озод қилинган бўлса, 2 минг 623 нафар фуқарога асоссиз қўйилган моддалар айбловдан чиқарилди ва ўзгартирилди.

Судьяларимизнинг адолатни ва қонун устуворлигини таъминлаш борасида оқлов ҳукмларини чиқараётгани, ҳеч шубҳасиз, суд-ҳуқуқ соҳасидаги энг катта ютуғимиздир. Мен, Президент сифатида, судьяларнинг бундай жасорати ва қатъиятини бундан кейин ҳам тўлиқ қўллаб-қувватлайман.

Энди суд орқали инсонларнинг ҳуқуқи тикланганини эътироф этиш билан чекланиб қолмасдан, нима сабабдан суд-

гача бўлган тергов жараёнида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган, деган саволни ҳам кўндаланг қўядиган, тазйиқлар учун жавоб берадиган вақт келди.

Эски тузумдан қолган ва ҳануз давом этаётган суд қарорларини прокуратура томонидан чакириб олиб, ўрганиш амалиётини чеклаш лозим. Энди фақат иш юзасидан шикоят келиб тушган ҳолдагина прокурор суд қарорини олиб ўрганиши мумкин.

Суд раислари томонидан судьяларнинг фаолиятини баҳолаш ва уларга нисбатан интизомий иш қўзғатиш бўйича ваколатларни қайта кўриб чиқиш керак.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида суд-ҳуқуқ соҳасини янада такомиллаштириш борасидаги вазифаларга эътиборни қаратиб, мазкур соҳани ривожлантириш борасида қўшимча вазифалар мавжудлигини айтиб ўтди. Хусусан, “Давлат идоралари мансабдорлари шуни чуқур англаб олсинлар: судлар мустақиллигини таъминлаш масаласи бундан буён ҳам шахсан Президентнинг қаттиқ назоратида бўлади. Суд оstonасига қадам қўйган ҳар бир инсон, Ўзбекистонда адолат ҳукм сураётганига тўла ишонч ҳосил қилиши керак. Акс ҳолда, буюк немис файласуфи Иммануил Кант айтганидек, “Адолат йўқолган пайтда, ҳаётнинг қадрини белгилайдиган бошқа ҳеч нарса қолмайди”.

Бу ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. Ўзбекистонда судьялар қонунларнинг толмас ҳимоячилари, адолатнинг мустаҳкам устунлари бўлиши лозим.

Олий суд, Судьялар олий кенгаши, Адлия вазирлиги уч ой муддатда юқорида билдирилган таклифларни амалиётга жорий этишни назарда тутадиган, қонун лойиҳасини киритсин.

Иккинчидан, суд-ҳуқуқ соҳасига доир асосий қонун ва кодекслар бундан деярли 20-25 йил олдин қабул қилинган бўлиб, ҳозирги давр талабларига жавоб бერмайди.

Шу сабабли парламент яқин йилларда Фуқаролик, Жиноят, Жиноят-процессуал, Жиноят-ижро, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларни янгитдан қабул қилиши мақсадга мувофиқдир. Бу борада, аввало, тергов ва суд амалиётига ин-

сон ҳуқуқлари соҳасидаги илғор стандартларни жорий этишга алоҳида эътибор қаратиш керак.

Қонунчиликни янгилашдан мақсад – фақат қонун қабул қилиш эмас, аксинча, янги қонунлар эртага одамларга қандай амалий наф бериши, уларнинг ҳаётини қандай енгиллаштириши ҳақида бош қотиришдан иборат бўлмоғи лозим.

Учинчидан, ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олдини олиш соҳасидаги ислоҳотларни янги босқичга кўтариш зарур.

Биз ички ишлар идоралари фаолиятини такомиллаштириш бўйича жиддий ислоҳотларни амалга оширмоқдамиз. Бироқ, очиқ тан олиш керак, ушбу идоралар ҳали халқчил тузилмага, фуқароларнинг чинакам ҳимоячисига айлангани йўқ.

Тизимда жамоат тартибини сақлаш, жиноятларга қарши курашиш ва давлат хизматларини кўрсатиш фаолиятига доир аниқ мезонлар белгиланмаган. Шу сабабли ислоҳотларни давом эттириб, ички ишлар идораларини одамларимизнинг оғирини енгил қиладиган тузилмага айлантириш зарурлигини яна бир бор таққорлаш ўринли, деб биламан”, деди Президент¹.

Халқ маслаҳатчилари

Амалдаги қонунчиликда одил судловни амалга оширишда жамоатчилик ролини кучайтиришга қаратилган нормалар назарда тутилган. Масалан, “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддасида Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича суди, жиноят ишлари бўйича вилоят, Тошкент шаҳар судларининг таркибида халқ маслаҳатчилари иштирок этиши, 36-моддасида жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) суди таркибида халқ маслаҳатчилари иштирок этиши, 40-моддада эса, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди ҳамда ҳудудий ҳарбий судлар таркибида халқ маслаҳатчилари иштирок этиши назарда тутилган². Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, халқ маслаҳатчилари

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 25.01.2020. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>.

² Мамасиддиқов М. Суд ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назора-

илгари ҳам фаолият кўрсатган. Лекин уларнинг ўрни ва роли деярли йўқ эди, аниқроқ айтганда, улар шунчаки расмийлик учунгина судда қатнашарди.

Суд тизимидаги ислохотлардан сўнг халқ маслаҳатчиларини ошкоралик асосида сайлаш талаби қўйилди. Хусусан, 2014 йил 22 апрелда қабул қилинган “Судьяларнинг малака ҳайъатлари тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қонун билан тасдиқланган “Судьяларнинг малака ҳайъатлари тўғрисида”ги Низомнинг янги таҳрири асосида халқ маслаҳатчилари сайлови ташкил этилди¹.

Бунда халқ маслаҳатчилигига номзодлар кўрсатиш меҳнат жамоалари, фуқароларнинг яшаш жойидаги сайловчилар томонидан, шунингдек, ҳарбий қисмлардаги ҳарбий хизматчиларнинг йиғилишлари томонидан амалга оширилди.

Меҳнат жамоаларида, ҳарбий қисмларда, маҳалла фуқаролар йиғинларида обрўси баланд, билимдон, жамиятда ўз ўрнига эга бўлган, ҳаётга теран кўз билан қараб, воқеликни тушуниб, таҳлил қилиб, баҳо бера оладиган кишилар номзодликка кўрсатила бошланди.

Сайлов ўтказилаётган манзилда энг камида 100 нафар сайловчи қатнашиши шарт. Бу — халқ маслаҳатчиси халқнинг хоҳиш-иродаси билан сайланади, деганидир.

Судларда жиноят ишларининг адолатли тарзда кўриб чиқиши ва қонуний ҳал этилишида жамоатчиликнинг иштирок этиши Конституциямизда белгилаб қўйилган. Бинобарин, Асосий Қонунимизнинг 32-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар². Маълумотларга қараганда, жиноят ишлари бўйича судлар ва ҳарбий судлар судьяларининг тегишли малака ҳайъатларида 2014 йилнинг июль ойигача 15 минг 744 нафар халқ маслаҳатчиси фаолият кўрсатиб келган. 2016

ти: миллий амалиёт ва хорижий тажриба. <http://sud.uz/>

¹ <http://www.lex.uz/docs/300090>

² <http://www.lex.uz/acts/112107>

йилдаги ҳисоб-китобларга кўра, жиноят ишлари бўйича судларга жами 10 минг нафардан ортиқ халқ маслаҳатчиси сайланган¹.

Халқ маслаҳатчиларининг жиноят ишлари бўйича судлардаги иштироки шахс, жамият ва суд ҳокимияти ўртасидаги ижтимоий алоқаларни мустаҳкамлаши баробарида, қонун устуворлиги ва ижтимоий адолатни таъминлашнинг муҳим омили ҳамдир. Суд ҳукм ва қарорлари камдан-кам ҳолатлардагина ўзгараётганида халқ маслаҳатчиларининг ҳам ҳиссаси бор. Аксарият хорижий давлатларда, жумладан, Канада, Франция, Греция, Италия, Янги Зеландия, Россия, Германия, Англия ва АҚШда суд процессида жамоатчилик назоратининг муҳим кўринишларидан бири сифатида суд маслаҳатчилари институти кенг жорий этилган.

Хорижий давлатлар амалиётида кўп йиллар давомида фаолият кўрсатиб келаётган одил судловни амалга оширишда жамоатчилик иштирокининг ушбу модели одил судловни ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида фуқароларнинг манфаатини ўзида намоён қилиб, аҳолининг суд тизимига бўлган ишончи ошишига хизмат қилмоқда. Масалан, Францияда узок йиллардан буён одил судловни амалга оширишнинг ўзига хос моделидан фойдаланилмоқда. Унга кўра, жиноят ишлари судда профессионал судьялар ва суд маслаҳатчиларидан иборат ҳайъат таркибида кўрилади.

Суд маслаҳатчилари айрим тоифадаги, хусусан, жисмоний шахслар учун — 10 йил озодликдан маҳрум қилиш ёки юридик шахслар учун — 75000 евро миқдорида жарима солиш тўғрисидаги жиноят ишларининг кўрилишида иштирок этади².

Францияда 16-18 ёшли вояга етмаганлар томонидан содир этилган оғир жиноятлар учта малакали судья ва тўққизта

¹ Суд ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назорати: миллий амалиёт ва хорижий тажриба. <https://www.sud.webmaster.uz/uz/sud-okimiati-faoliati-ustidan-zamoatcilik-nazorati-millij-amaliyet-va-horizij-tazriba-548>

² Суд ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назорати: миллий амалиёт ва хорижий тажриба. <https://www.sud.webmaster.uz/uz/sud-okimiati-faoliati-ustidan-zamoatcilik-nazorati-millij-amaliyet-va-horizij-tazriba-548>

суд маслахатчиси иштирокида кўрилади. Мабодо, судья суд маслахатчиларисиз, ўзи якка тартибда вояга етмаганларнинг жиноий, ножўя ҳаракатларига доир ишларни кўрадиган бўлса, бу ҳолда судья судланувчига нисбатан фақат тарбиявий ва назорат чораларинигина қўллай олади.

Англияда суд маслахатчилари қотиллик жиноятларини, табиий бўлмаган ёки гумонли ўлим ёки ўлимнинг сабаби аниқланмаган ҳолатларни текширишда иштирок этади.

Австрия, Дания ва Норвегия каби давлатларда энг оғир жиноят ишлари суд маслахатчилари томонидан, ўртача оғирликдаги жиноят ишлари аралаш ҳайъат томонидан, унча оғир бўлмаган жиноий хатти-ҳаракат учун жиноий жавобгарлик масалалари эса якка судья томонидан кўрилиши белгиланган.

Европанинг аксарият давлатларида халқ судьяси, суд маслахатчилари профессионал судья билан биргаликда шахснинг айбдор ёки айбсизлиги, шунингдек, судланувчига жазо чорасини белгилаш билан боғлиқ масалани ҳал этади.

Буюк Британияда фуқаролик ишларининг кўрилишида суд маслахатчилари нафақат у ёки бу тараф учун фуқаролик-ҳуқуқий оқибатни вужудга келтирувчи қарор қабул қилиш, балки зарарни ундириш тўғрисидаги ҳал қилув қарорини ҳам қабул қилиш ваколатига эга. Бошқача айтганда, агар профессионал судья зарарни ундириш лозимлиги ҳақида тўхтамга келса, суд маслахатчилари зарарни қанча миқдорда ундиришни белгилашлари мумкин.

Европа давлатларида жамоатчилик назоратининг муҳим кўриниши сифатида фуқароларнинг суд процессларида иштирок этишининг қонунчиликда мустаҳкамланиши одил судловни ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида фуқароларнинг манфаатини намоён қилиб, пировардида аҳолининг суд тизимига бўлган ишончи ошишига олиб келмоқда. Бу, ўз-ўзидан фуқаролик жамияти институтлари томонидан ҳам одил судлов жараёнлари устидан жамоатчилик назорати амалга оширилишига замин яратади.

Аҳолининг одил судлов жараёнларидаги иштирокининг тури, шакли ва воситалари муайян давлатнинг амалдаги сиёсий тизимига боғлиқ бўлади. Масалан, АҚШда Европанинг айрим

давлатлари тажрибасидан фарқли равишда, олти йилдан ортиқ озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланиладиган жиноят ишларининг судларда кўрилишида фуқароларга суд маслаҳатчилари иштирокида ишни кўриш ҳукуки берилади. Бироқ махсус суд томонидан ҳарбий хизматчилар иштирокида кўриладиган ҳарбий хизматчилар иши билан боғлиқ бўлган ишлар бундан мустасно. АҚШда ҳар бир штат судда иштирок этадиган суд маслаҳатчиларининг сонини мустақил белгилайди.

Японияда халқ судьялари оғир жиноят ишларининг муҳокамасида судья сифатида иштирок этиш ҳукукига эгадир. Бунда халқ судьяларининг судлов ҳайъати таркиби олти нафар халқ судьяси ва уч нафар профессионал судьядан иборат бўлади. Айбланувчи халқ судьясидан воз кечиш ҳукукига эга бўлмайди.

Суд процессида суд маслаҳатчиларининг иштирок этиши судьянинг ўз устида ишлашига, билими ва малакасини мунтазам равишда ошириб боришига, ҳар қандай ишнинг суд муҳокамасига киритишдан аввал пухта тайёргарлик кўришига замин яратади.

Суд маслаҳатчиларининг иштирок этиши судьяни ишларни процессуал қонунчиликка қатъий амал қилган ҳолда олиб боришига даъват қилади. Зеро, жамоатчиликнинг жиноят ишларини судларда кўришдаги фаоллиги ошгани сари судлар томонидан қонунийликка тўлиқ риоя қилинишини таъминлаш борасидаги назорат ҳам кучайиб боради.

Одил судловни амалга ошириш жараёнида жамоатчилик назоратидан кўзланган мақсад — муайян суд иши юзасидан адолатли ва холис суд қарорларининг чиқарилишига эришишдан иборат. Шундай экан, фикримизча, мамлакатимизда ҳам нафақат жиноят, балки маъмурий, фуқаролик ишлари бўйича ҳам суд маслаҳатчилари институтини жорий этиш лозим.

Шу мақсадда “Ўзбекистон Республикасининг суд маслаҳатчилари тўғрисида” ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тавсия этилади. Унга кўра, айрим тоифадаги фуқаролик, маъмурий ишларда, шунингдек, оғир ва ўта оғир жиноятларнинг туман ва вилоят судларида кўрилишида суд

маслаҳатчиларининг иштирок этиши, суд маслаҳатчиларининг сони, уларни танлаш (сайлаш) шартлари, муддатлари, уларнинг ҳуқуқий мақоми каби нормалар назарда тутилиши керак. Қолаверса, суд маслаҳатчилари институтининг жорий этилиши муносабати билан уларни ўқитиш, малакасини ошириш, суд биносида улар учун алоҳида хоналар ажратиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш, ижтимоий муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалалар ҳам ўз ечимини топиши мақсадга мувофиқдир.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар:

1. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг биринчи босқичи ўз ичига нималарни қамраб олади?
2. “Судлар тўғрисида”ги Қонун қачон қабул қилинган?
3. Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг иккинчи босқичининг бошқалардан ажралиб турувчи томонларини санаб беринг.
4. “Е-SUD” ахборот тизими ва унинг тузилишини тушунтиринг.

3-§. СУД-ҲУҚУҚ ТИЗИМИ ЖАМИЯТНИНГ ҲУҚУҚИЙ ОНГИНИ ОШИРИШДАГИ ВА ОАВНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИДАГИ РОЛИ

Режа

1. “Айбсизлик презумпцияси” нима?
2. Суд тизими ва ОАВ ҳамкорлиги асослари. Хорижий таж-риба
3. Қандай ахборотни тарқатиш мумкин эмас?

Асосий тушунчалар: суд, судья, суд ҳокимияти, қонун, айбсизлик презумпцияси, журналистик фаолият, ЖПК, одил суд

Судьяларнинг аҳоли билан очик мулоқотини йўлга қўйиш ва суд ҳокимиятининг очиқлигини ошириш, судларнинг жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан ишларини кучайтириш давлат сиёсатининг бу соҳадаги асосий устувор йўналишлари этиб белгиланган. Бундан кўзланган мақсад — фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари, эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлаш ҳамда суд ҳокимияти органларига ишончни оширишдан иборатдир. Аммо журналистлар доимо суд жараёнларини холис ёрита оладиларми? Бу борада уларнинг билим ва кўникмалари етарлими?

Айбсизлик презумпцияси

Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишида айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади¹.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас. Айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиши имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун қўлланилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши керак.

Охирги вақтларда айрим оммавий ахборот воситалари томонидан айбсизлик презумпциясига риоя қилмаслик ҳолатлари учрамоқда. Бу эса фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларининг бузилишига олиб келади. Журналист суд ишларини ёритишда, шу жумладан, суд фаолияти билан боғлиқ материалларни тайёрлашда алоҳида масъулият билан ёндашиш керак. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасига кўра: жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқламагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилиши шарт¹.

Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 23-моддасида, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланиши кўрсатилган. Масалан, jahn.uz сайтида А.Ҳақбердиева ва бошқаларга оид жиноят иши бўйича мақола эълон қилинган бўлиб, у ерда судланувчиларнинг исм-шарифлари, эгаллаб турган мансаб вазифалари, содир этилган жиноят фабуласи тўлиқ кўрсатилган. Мазкур жиноят иши бўйича 2019 йилнинг 11 июль куни ҳукм чиқарилган бўлиб, айрим судланувчилар томонидан апелляция тартибида шикоят келтирилган. Шу муносабат билан биринчи босқич суднинг ҳукми бугунги кунда қонуний кучга кирмаган.

Ўзбекистон Республикасининг “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунининг 6-моддасида журналист ўзининг профессионал фаолиятини амалга ошириш чоғида, қонун ҳужжатларига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари талабларига риоя этиши ва айбсизлик презумпцияси принципига амал қилиши шарт, деб белгилаб қўйилган.

Суд тизими ва ОАВ ҳамкорлигини, судлар фаолияти шаффофлигини таъминлаш учун Олий суд томонидан Ўзбекистоннинг

¹ Хайитова Л. Бухорода суд раислари журналистларга ахборот берди.
<http://xs.uz/uzkr/post/bukhoroda-sud-raislari-zhurnalistlarga-akhborot-berdi>

ҳар бир вилоят судида матбуот вакили лавозими жорий этилди. Бу қарор судларга журналистларнинг қўйилмаслиги бора-сида кўпроқ эътирозлар бўлаётгани сабабли амалга оширилди. Аммо, шунга қарамай, судьялар томонидан суд мажлисларида журналистларнинг аудио ва видео ёзувларни амалга ошириш-ларига қаршилик қилиш ҳоллари учраб турибди. Масалан, 2019 йилнинг январь ойида Бухорода ўтган “Суд ва ОАВ ходимла-ри учрашувлари”да журналистларнинг техник воситалар би-лан иштирок этишига тақиқ қўйилган эди. Буни бартараф этиш мақсадида 2019 йил июнь ойидан вилоятларда журналистларга судда ўз аудио ва видео техникаси билан иштирок этишга рухсат берилди. “Бухоронома” газетаси муҳбири Наргиза Қувончеванинг фикрича, у 2019 йил июнь ойида Жиноят ишлари бўйича Бухо-ро вилоят суди раисининг ОАВ вакиллари билан учрашгач¹, 13 йиллик журналистик фаолияти давомида суд идорасига илк бор жараёни ёзиб олишда фойдаланиш учун зарур бўлган техник воситалар билан бемалол кира олган. “Илгарилари суд тизимида ўтказилган оддий учрашувларда ҳам шаффофликнинг йўқлиги асабларни таранг қилар эди. Бугунги ўзгаришлар эса учинчи ва тўртинчи ҳокимият вакиллари ўртасида пайдо бўлаётган ишонч ва ҳамкорликдан дарак”, - деди у.

Суд тизими ва ОАВ билан ҳамкорлик масалаларини кучайти-риш ОАВ, блоглар ва ижтимоий тармоқлар орқали судлар фао-лияти шаффофлигини таъминлаш, журналист ва блогерларнинг ўз материаллари учун жавобгарлик ҳиссини кучайтириш учун 2019 йил август ойида Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги раҳбари Комил Алламжонов фойдаланувчиларнинг шарҳлари учун ОАВ, блогерлар, ижтимоий тармоқлар ва мобил мессенжерлардаги гуруҳларнинг модераторлари жавобгар экани ҳақида маълум қилди².

Аммо бу борада халқаро тажриба ўрганилганида иккита ўзига хос суд прецедентини эътиборга олиш керак. Бунда ўша

¹ Суд тизими ОАВ учун очилаяптими ёки? <http://advokatnews.uz/xabar/1548.html>

² Алламжонов: фойдаланувчилар қолдирадиган шарҳлар учун ОАВ жавобгар. Ҳуқуқшунос фикри. <https://anhor.uz/uz/vzglyad-iznutri/19255>

мамлакатларда демократик тамойилларга юқори даражада амал қилиниши, суд ҳокимиятининг мустақиллигига алоҳида эътибор қаратиш жоиз¹.

Эстония. Интернет орқали хабарларни тарқатуви Delfi AS компанияси 2006 йилда “AS Saaremaa Laevakompanii” компанияси тўғрисида мақола эълон қилади ва ушбу мақола сўнгидан жуда кўплаб изоҳлар қолдирилади. Қолдирилган изоҳларнинг орасида компанияга нисбатан турли ҳақорат ва тухматлар ҳам мавжуд эди. Шу сабабли компания Delfi Asни судга беради ва Эстониянинг барча даражадаги судлари қолдирилган изоҳлар учун Delfi Asни айбдор деб топади ҳамда жарима тўлаш бўйича мажбурият юклайди.

Delfi AS Эстония судлари томонидан чиқарилган қарорни Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенциясининг 10-моддаси, яъни фикр билдириш эркинлиги ҳуқуқига зид эканлигини қайд этади ҳамда Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судига апелляция киритади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди Delfi ASнинг ҳуқуқлари ноқонуний бузилган ёки бузилмаганлигини аниқлаш учун барча фактларни ўрганиб чиқади.

Хусусан, Эстониянинг Фуқаролик кодекси ҳамда Мажбуриятлар тўғрисидаги қонунда шаън ва қадр-қимматга путур етказиш, обрўсизлантириш, шахснинг ҳаётига аралашиш мумкин эмаслиги ва бу жавобгарликка сабаб бўлиши қайд қилинган. Ушбу ҳолатлар юз берганида уларнинг келиб чиқиш сабаблари ва содир этилишига туртки бўлган омиллар ҳам аниқланиши белгиланган.

Эстониянинг “Ахборот жамияти хизматлари тўғрисида”ги қонунига кўра маълумот узатувчи ўз саҳифасида ўчирилиши ёки йўқ қилиниши лозим бўлган (тухмат, ҳақорат, террористик материаллар) маълумотлар пайдо бўлгани биланок тезкорлик билан уни ўчирилиши лозим, шунингдек маълумотлар суд, полиция ёки бошқа давлат назорати органларининг талаблари билан

¹ Тожиев Ф. Суд: шарҳлар учун ОАВ ва блогер жавобгар бўлади. <http://protoday.uz/uz/archives/254694>

ўчирилади.

Европа кенгаши Вазирлар қўмитасининг 2003 йил 28 майдаги 840-йиғилишида Интернет тармоғида алоқа эркинлиги тўғрисидаги Декларацияни имзолаган.

Мазкур декларациянинг еттинчи принципида Давлатлар интернет тармоғидаги онлайн ноқонуний ҳаракатлардан фуқароларнинг шахсий ҳаёти, маълумотлари, шунингдек дахлсизлигини ҳимоялаши кераклиги белгиланган.

Европа Парламентининг 2000 йил 8 июндаги 2000/31/ЕС-сонли директивасига кўра интернет тармоғидаги учинчи шахслар томонидан қолдирилган изоҳлар учун муаллиф қуйидаги ҳолатларда жавобгар бўлмайди:

- агар қолдирилган маълумотнинг ноқонуний эканлигини ёки зарар келтириши мумкинлигини билмаганида;
- муаллиф қолдирилган маълумотга боғланиш ва уни ўчириб юбориш имкониятига эга бўлмаганида.

Қолган барча ҳолатларда муаллиф ўз саҳифаси учун жавобгардир.

Босма оммавий ахборот воситаларида ҳар бир ахборот чиқаётганида ёлғон, тухмат, ҳақорат ва шунга ўхшаш маълумотларнинг олдини олиш учун таҳрир қилинади.

Лекин интернет нашрларнинг, ижтимоий тармоқларнинг ўзига хос жиҳати мавжуд, яъни қолдириладиган изоҳларни муаллиф олдиндан таҳрир қила олмайди. Босма нашрларда ношир таҳрир қилиш орқали маълумотларни тозалаш мажбуриятига эга, интернет тармоғида эса пост муаллифи билдириладиган изоҳларни ўзгартириш ёки ўчириш учун масъул.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди юқоридагиларни инобатга олган ҳолда Delfi AS қолдирилган изоҳлар учун жавобгар эканлигини ва унга нисбатан Эстония судлари томонидан тайинланган жазо Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенциясининг 10-моддасига зид эмаслиги ҳақида қарор қабул қилади¹.

¹ Тожиев Ф. Суд: шарҳлар учун ОАВ ва блогер жавобгар бўлади. <http://protoday.uz/uz/archives/254694>

Янги Зеландия¹. Янги Зеландия Олий суди айнан Facebookдаги учинчи шахслар томонидан қилинган тухмат, ҳақорат учун жавобгарликни белгилашга оид *“Murray ва Wishart” ўртасидаги ишни кўриб чиқиб*, тухмат ва ҳақорат учун *саҳифа эгасини жавобгар сифатида белгилайди.*

Ушбу ҳолатда Суд ўз қарорини халқаро ҳужжатларга мувофиқ қабул қилганлигини қайд этиб қуйидагиларни билдиради:

Facebook ҳамда бошқа ижтимоий тармоқларда қолдирилган изоҳлар учун саҳифа муаллифи қолдирилган изоҳ муаллифи сифатида баҳоланади;

саҳифа эгалари тухмат ёки ҳақорат ҳақидаги маълумотни ўз саҳифасида қолдирилганлигини билсалар, уларни белгиланган муддатда ўчириши лозим.

Бунда ҳақорат қилинган шахснинг изоҳни ўчириб ташлаш тўғрисидаги талаби бўлиши шарт эмас, чунки тухмат ва ҳақорат барча қонунчилик билан тақиқланган ҳамда саҳифа унинг эгасининг матбуот жойи ҳисобланади, матбуотда эса бундай ҳолатлар учун муаллифлар жавоб беради.

Суд Facebookдаги саҳифани девор сифатида қабул қилган ва у деворга бошқалар тухмат маълумотларни ёпиштириб кетса, бунда девор эгаси жавобгар бўлиши тайин дея уқтиради.

Бу ерда савол туғилади. Оммавий ахборот воситалари ва блогер ўртасида қандай фарқ бор?

ОАВ, яъни оммавий ахборот воситалари —оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг доимий номга эга бўлган ҳамда босма ва (ёки) электрон тарзда (шу жумладан Интернет тармоғидаги веб-сайтлар) олти ойда камида бир марта нашр этиладиган ёки эфирга бериладиган, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатга олинган шакли ҳамда оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг бошқа шакллари дир.

Блогер — Интернет жаҳон ахборот тармоғидаги ўзининг веб-сайтига ва (ёки) веб-сайт саҳифасига ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий

¹ Тожиёв Ф. Суд: шарҳлар учун ОАВ ва блогер жавобгар бўлади. <http://protoday.uz/uz/archives/254694>

ва бошқа хусусиятга эга ахборотни жойлаштирувчи, шу жумладан, ахборотдан фойдаланувчилар томонидан ушбу ахборотни муҳокама қилиш учун жойлаштирувчи жисмоний шахсдир. Яъни, интернетдаги ўзининг веб-сайтига ва (ёки) веб-сайтлардаги ўзининг саҳифасига ахборот жойлаштирувчи ҳар қандай жисмоний шахс блогер ҳисобланиши мумкин.

ОАВ ва блогерларнинг интернет тармоғидаги “пост”лари ва уларга изоҳлар билан боғлиқ муаммолар дунёнинг деярли барча мамлакатларида мавжуд бўлиб, уларнинг қонунчилиги билан турлича тартибга солинади. Масалан: **АҚШда** веб-сайт эгалари ва блогерлар “Алоқаларнинг мақбуллиги тўғрисида”ги Қонунга кўра ўз фойдаланувчилари жойлаштирган тўхматона маълумотлар учун жавобгарликдан ҳимоя қилинадилар. Умумий қоида бўйича, фойдаланувчиларнинг шарҳлари учун ОАВ ёки блогер, шарҳ ҳақида билиши ёки билмаслигидан қатъи назар, жавобгар бўлмайди. Лекин қуйидаги ҳолларда ОАВ ёки блогер бошқа шахслар қолдирган шарҳлар учун жавобгар бўлиши мумкин:

- агар шарҳ қолдирган шахс блогернинг ходими бўлса;
- шарҳнинг жиноятлиги очикчасига маълум бўлиб турган бўлса;
- шарҳ муаллифлик ҳуқуқи ёки савдо маркасига зарар етказадиган таркибга эга бўлса.

Буюк Британияда 2013 йилда қабул қилинган “Тўхмат тўғрисида”ги актнинг 5-бўлимига мувофиқ, фойдаланувчиларнинг тўхматона шарҳлари учун веб-сайтлар ёки блогерлар қуйидаги ҳолларда жавобгар бўлади (агар жабрланувчи бунисиботласа):

- тўхмат ёки ҳақорат қилган шахсни аниқлаш имкони бўлмаганда;
- жабрланувчи шарҳ мазмунига нисбатан сайт операторига ёки блогерга шикоят юборган бўлса;
- жабрланувчининг шикоятига жавоб берилмаган бўлса.

Беларусь Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонунига кўра интернет-ресурс, интернет нашрининг эгаси ўзига тегишли бўлган ресурс орқали қонунчилик билан тарқатиш таъқиқланган, давлат ва жамият манфаатларига за-

рар етказувчи ишончсиз, ҳақиқатга тўғри келмайдиган жисмоний шахсларнинг шаъни ва кадр-қимматига путур етказувчи, юридик шахсларнинг ишчанлик обрўсини тўқувчи маълумотларни тарқатилишига йўл қўймаслиги, Республика қонун ҳужжатлари талабларига амал қилиши лозим ва ваколатли давлат органининг талабига мувофиқ юқорида санаб ўтилган турдаги маълумотларни дарҳол ўчириб ташлашга мажбур¹.

Ўзбекистон қонунлари нима дейди?

Ўзбекистонда ахборотлаштириш соҳасини, ахборотни излаш, олиш, тарқатиш ва ундан бошқача тарзда фойдаланиш масалаларини тартибга солишга қаратилган асосий қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги, “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонунларидир.

Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, ҳар ким, шу жумладан ОАВ ва блогерлар ҳам ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга (амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустасно). Яъни, қонун билан чекланган (тақиқланган) ахборотдан ташқари исталган ахборотни тарқатиш мумкин.

Қандай ахборотни тарқатиш мумкин эмас?

“Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддасига, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуннинг 121-моддасининг биринчи қисмига кўра, оммавий ахборот воситаларидан ҳамда веб-сайтлар ва (ёки) веб-сайт саҳифаси, шу жумладан, блогернинг саҳифасидан:

Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват этиш;

¹ Мадаминов А. Блогер шарҳлар учун жавобгарми? <https://human.uz/news/3/2327/>

– уруш, зўравонлик ва терроризмни, шунингдек диний экстремизм, сепаратизм ва фундаментализм ғояларини тарғиб қилиш;

– давлат сири бўлган маълумотларни ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни ошкор этиш;

– миллий, ирқий, этник ёки диний адоват қўзғатувчи, шунингдек фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи, уларнинг шахсий ҳаётига аралашшига йўл қўювчи ахборотни тарқатиш;

– гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларни тарғиб қилиш; порнографияни тарғиб қилиш;

– қонунга мувофиқ жиной ва бошқа жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа ҳаракатларни содир этиш мақсадларида фойдаланилишига йўл қўймаслиги шарт¹. **Маълумот учун:** “қонунга мувофиқ жиной ва бошқа жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа ҳаракатлар”га мисол қилиб Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс ҳамда Жиноят кодексининг тухмат ва ҳақорат қилиш учун жавобгарлик белгиланган моддаларини кўрсатиш мумкин (МЖТК 40 ва 41-мд., ЖК 139 ва 140 мд.).

“Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуннинг 121-моддасининг иккинчи қисми билан қуйидаги қоида ўрнатилган:

“Веб-сайтнинг ва (ёки) веб-сайт саҳифасининг эгаси, шу жумладан блогер ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ахборот жойлаштириладиган Интернет жаҳон ахборот тармоғидаги ўз веб-сайтига ва (ёки) веб-сайт саҳифасига ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ахборотни жойлаштиришдан аввал унинг тўғрилигини текшириши, шунингдек жойлаштирилган ахборотнинг нотўғрилиги аниқланган тақдирда уни дарҳол ўчириб ташлаши шарт”.

Маълумот учун: “ахборот” тушунчаси “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасида берилган бўлиб, унга кўра, ахборот деганда манбалари ва тақдим этилиш шаклидан қатъи назар шахслар, предметлар,

¹ Мадаминов А. Блогер шарҳлар учун жавобгарми? <https://human.uz/news/3/2327/>

фактлар, воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисидаги маълумотлар тушунилади. Демак, оммавий ахборот воситалари ҳамда веб-сайтлар (веб-саҳифалар) эгалари, шу жумладан, блогерлар ҳам ўз тармоқларида тухмат, ҳақорат ва юқорида келтирилган тавсифларга мос тушадиган бошқа ҳар қандай маълумотлар тарқатилмаслигини таъминлашлари, нотўғри маълумотлар қўйилган бўлса, уларни ўчиришлари керак.

Жавобгарлик ва жазо¹. “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуннинг 121-моддаси учинчи ва тўртинчи қисмлари юқорида кўрсатилган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги оқибатларини қуйидагича белгилайди:

“Бу мажбуриятлар веб-сайтнинг ва (ёки) веб-сайт саҳифасининг эгаси, шу жумладан блогер томонидан бажарилмаган тақдирда мазкур веб-сайтдан ва (ёки) веб-сайт саҳифасидан фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда махсус ваколатли орган томонидан чекланиши мумкин. Ушбу талабларни бузганлик қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади”.

Аниқ жавобгарлик ва жазо масаласида эса, энг аввало, Жиноят кодексининг 244¹-моддаси жиддий эътиборга молик. Ушбу моддада кўра, оммавий ахборот воситалари ёхуд телекоммуникация тармоқларидан, шунингдек Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланган ҳолда қуйидаги ҳатти-ҳаракатларни содир этиш 5 йилдан 8 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади:

- диний экстремизм, сепаратизм ва ақидапарастлик ғоялари билан йўғрилган, киргин солишга ёки фуқароларни зўрлик билан қўчириб юборишга даъват этадиган ёхуд аҳоли орасида ваҳима чиқаришга қаратилган маълумотлар ва материалларни;
- фуқаролар тотувлигини бузиш, тухматона ва вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни;
- жамиятда қарор топган ҳуқ-атвор қоидаларига ва жамоат ҳавфсизлигига қарши қаратилган бошқа қилмишларни содир этиш мақсадида диндан фойдаланиш, шунингдек диний-экс-

¹ Мадаминов А. Блогер шарҳлар учун жавобгарми? <https://human.uz/news/3/2327/>

тремистик, террорчилик ташкилотларининг атрибутларини ёки рамзий белгиларини тарқатиш ёхуд намоиш этиш.

Бу ҳуқуқбузарликларга нисбатан ижтимоий хавфлилик даражаси камроқ ҳуқуқбузарлик ҳаракатларини айнан Интернет орқали содир қилганлик (ҳақоратли ёки бошқача номақбул “пост” ва изоҳлар қолдирганлик, номақбул изоҳларни ўчирмаганлик) учун жазо белгиловчи алоҳида қонун ҳужжати ёки норма амалдаги қонунчиликда ҳозирча мавжуд эмас. Лекин жавобгарликка сабаб бўладиган ҳаракатларни интернет орқали содир этган шахслар шу ҳаракатларни содир этганлик учун умумий жавобгарлик белгиланган тегишли қонун ҳужжатларига асосан жавобгарликка тортилиши мумкин. Масалан, интернетда “пост” ёки изоҳлар орқали бошқа шахсни тухмат ёки ҳақорат қилганлик учун Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 40 ва 41-моддалари ҳамда Жиноят кодексининг 139- ва 140-моддаларида жазо белгиланган. Шу билан бирга, юқорида кўрсатилган жазо чоралари фақат ҳуқуқбузарликни бевосита содир этган шахсларга нисбатан қўлланилишини ҳам таъкидлаш лозим. Чунки, ОАВ ҳамда блогерларга тегишли веб-сайтлар (веб-саҳифалар) орқали жиноий ва бошқа жавобгарликка сабаб бўладиган ҳаракатларни бошқа шахслар томонидан содир этилишига йўл қўймаслик мажбуриятини амалдаги қонунчилик ОАВ ҳамда блогерлар зиммасига юклаган бўлса-да, лекин бу мажбуриятни бажармаганлик учун жазо чоралари аниқ белгилаб қўйилмаган.

Умумий қоида бўйича эса ҳар қандай шахс фақат ўзи содир этган ғайриҳуқуқий, айбли ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Шу ўринда жавобгарликнинг фукаровий тури ҳам мавжудлигини эслатиб ўтиш зарур. Интернет тармоқлари орқали тухмат, ҳақорат ва бошқа нотўғри маълумотлар тарқатилиши оқибатида ўзининг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказилган деб ҳисоблаган фукаро, Фукаролик кодексининг 100-моддасига асосан, бундай маълумотларнинг рад этилишини ҳамда уларни тарқатиш оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиённинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир. Бу қоида юридик шахснинг ишчанлик обрўсини ҳимоя этишга нисбатан ҳам те-

гишли йўсинда татбиқ этилади. **Юқоридагилардан келиб чиқиб¹:**

1. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ:

– ОАВлар ҳамда веб-сайтлар (веб-саҳифалар) эгалари, шу жумладан, блогерлар ўз тармоқларида туҳмат, ҳақорат ва қонунга мувофиқ жиноий ва бошқа жавобгарликка сабаб бўладиган маълумотлар тарқатилмаслигини таъминлашлари, нотўғри маълумотлар қўйилган бўлса, уни ўчиришлари керак. Булар уларнинг мажбуриятлари сирасига киради;

– бу мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда тегишли веб-сайтдан ва (ёки) веб-сайт саҳифасидан фойдаланиш белгиланган тартибда махсус ваколатли орган томонидан чекланиши мумкин;

– интернет тармоғида “пост” ёки изоҳлар орқали бошқа шахсни туҳмат ва ҳақорат қилиш ҳамда қонунларга кўра жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа ҳаракатларни содир этишда айбдор шахслар (ОАВ вакили ёки блогер ёхуд бошқа жисмоний шахс) Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 40 ва 41-моддалари, Жиноят кодексининг 139, 140, 244¹-моддалари, Фуқаролик кодексининг 100-моддаси ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ маъмурий, жиноий ва фуқаровий жавобгарликка тортилишлари мумкин.

2. Ахборотни тарқатиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликни такомиллаштириш зарурат бор. Бунга сабаб:

биринчидан, мазкур муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг кўплиги (6 та қонун ва 10 дан ортиқ қонуности ҳужжатлари мавжуд) ОАВлар, блогерлар ва аҳоли учун уларни билиш ва тушунишда қийинчилик туғдиради;

иккинчидан, мавжуд қонун ҳужжатларида ахборотни тарқатиш билан боғлиқ муносабатлар етарлича тартибга солинмаган, ушбу муносабатлар субъектларига қўйилган талабларнинг бажарилишини назорат қилиш ва талаблар ба-

¹ Мадаминов А. Блогер шарҳлар учун жавобгарми? <https://human.uz/news/3/2327/>

жарилмаган ҳолларда жавобгарликка тортиш механизмлари мукамал эмас (масалан, изоҳларни ўчириш мажбурияти бор, лекин ўчирмаганлик учун аниқ жавобгарлик белгиланмаган);

учинчидан, сохта аккаунтлар орқали “пост” ва изоҳлар қолдириш имкониятининг мавжудлиги ҳар доим ҳам айбдорларни аниқлаш ва жавобгарликка тортишга имкон бермайди¹.

Ўзбекистонда ижтимоий медиа соҳасини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш – нисбатан янги йўналиш бўлиб, биз бу борада илк қадамларни қўймоқдамиз. Шунингдек, сўз эркинлиги борасида сўнгги йилларда юртимизда кузатилаётган шиддатли ўзгаришлар ҳам фуқароларнинг кўплаб янги тушунчаларни фарқлашлари ва ўрганишларини тақозо қилмоқда. Бугунги кунда сўзга масъулият билан ёндашиш, шарҳ қолдирганда белгиланган талабларни унутмаслик қонун ва жамият олдидаги бурчимиздир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори билан тасдиқланган 2019-2020 йилларда Ўзбекистон Республикаси ахборот соҳаси ва оммавий коммуникацияларни янада ривожлантириш Дастурида Агентлик, Олий суд ва Адлия вазирлигига суд органлари ва оммавий ахборот воситалари ўртасидаги ҳамкорликни янада ривожлантириш, уларнинг суд мажлисларидаги иштирокини таъминлаш, очиқ суд материалларини ОАВда ёритишни кўзда тутувчи чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш вазифаси юклатилган². Унга кўра:

1. “Журналистлар ва ОАВ вакилларининг суд мажлисларида иштирок этиш тартиби тўғрисида”ги низом лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур. Бунда:

– қандай ҳолларда алоҳида очиқ суд мажлисларида журналистларнинг иштироки ёки аудио ва видеотасвирга олиш мос-

¹ Мадаминов А. Блогер шарҳлар учун жавобгарми? <https://human.uz/news/3/2327/>

² Лобар Мирзо. Суд органлари ва ОАВ ўртасидаги ҳамкорликни изчил ривожлантириш ишлари кучайтирилди. <http://sud.uz>

ламаларидан фойдаланиши тақиқланиши ва рухсат берилишини аниқлаштириш;

– суд қарори кучга кирмагунга қадар ОАВ вакиллари ишнинг тафсилотларини, томонлар чиқишлари ва бошқа ҳолатларни ёритмаслиги аниқ белгиланиб қўйилиши лозим.

2. Журналистлар учун уларнинг ҳуқуқий билими, суд жараёнларини ёритиш масалалари бўйича касбий салоҳиятини оширишга қаратилган семинар-тренингларни доимий равишда ташкиллаштириш;

3. Судьяларнинг ОАВ билан ҳамкорликни ўрнатиш борасидаги амалий кўникмаларини кучайтиришга йўналтирилган семинарлар, матбуот анжуманлари ва пресс-турларни мунтазам ташкил қилиш;

4. Олий суд веб-сайтида очиқ суд мажлислари жадвалининг ҳар куни янгилаб борилишини таъминлаш;

5. Матбуот анжуманлари, брифинглар ўтказиш, долзарб суд жараёнлари, шу жумладан, жамоатчилик орасида шов-шувга сабаб бўлган ишлар борасида Олий суднинг расмий баёнотлари ўз вақтида эълон қилинишини таъминлаш керак.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар:

1. “Айбсизлик презумпцияси” нима?
2. Суд тизими ва ОАВ ҳамкорлиги асослари. Хорижий тажриба
3. Қандай ахборотни тарқатиш мумкин эмас?

4-§. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ, ГЕНДЕР ТЕНГЛИК ВА ИЖТИМОЙ ҲИМОЯГА МУҲТОЖ ҚАТЛАМ ҲУҚУҚЛАРИНИ ЁРИТИШДА ОАВНИНГ РОЛИ

Режа:

1. Инсон ҳуқуқларининг ОАВда ёритилиш масалалари.
2. “Гендер тенглик” тушунчаси ва унинг ОАВда ёритилиш муаммолари.
3. Ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам ҳуқуқлари ва ОАВ.

Асосий тушунчалар: инсон ҳуқуқлари, гендер тенглик, ҳимояга муҳтож қатлам, ОАВ, бузилган уйлар, журналист

Инсоният бошига мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар, ваҳшийликлар келтирган Иккинчи жаҳон уруши, нацистлар, фашистларнинг инсониятга нисбатан амалга оширган шафқатсиз жиноятлари, инсон ҳуқуқларининг топталиши, хўрланиши келгусида бундай ҳолатларнинг олдини олувчи халқаро ташкилот тузишни тақозо қилди. Шу мақсадда 1945 йил Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ташкил этилди ҳамда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари учун умумий кураш бошланди. Дунё халқлари, давлатлари бу йўлда бирлашишга даъват қилиниб, 1948 йил 10 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси инсон ҳуқуқлари бўйича 30 моддадан иборат Декларацияни қабул қилди¹. Бу ҳар бир инсоннинг табиий ва туганмас ҳуқуқ ва эркинликлари эълон қилинган асосий халқаро ҳужжат бўлиб, унга БМТга аъзо давлатларнинг аксарияти қўшилди. Декларацияда инсониятнинг барча вакилларига хос кадр-қиммат, уларнинг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини тан олиш – эркинлик, адолат ва ялпи тинчлик масалалари белгиланди. Инсонларнинг шахсий, сиёсий ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари кафолатланди. Ўзбекистон ҳам давлат мустақиллигини қўлга киритгач, инсонпарвар демократик давлат, адолатли фуқаролик

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. [akadmvd.uz > wp-content > uploads > 2014-mk](http://akadmvd.uz/wp-content/uploads/2014-mk)

жамияти қуриш мақсадини кўзлаб, 1991 йил 30 сентябрда ушбу ҳужжатга қўшилди¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” деб номланган 2-бўлими мазкур Декларация талабларига тўла мос келади². Унда Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари тенг ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенглиги таъкидланган. Шу пайтгача республикамызда инсон ҳуқуқларига доир юздан ортиқ қонун қабул қилинди ва улар халқаро меъёр ва андозаларга мувофиқлаштирилмоқда.

Мамлакатимызда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи бир қатор ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 апрелдаги “Амалга оширилаётган ислохотларни ҳуқуқий таъминлаш фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5395-сонли Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясининг Сиёсий-ҳуқуқий масалалар хизмати негизда Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясининг Ислохотларни ҳуқуқий таъминлаш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини мувофиқлаштириш хизмати ташкил этилди. Мазкур хизмат ташкил этилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти тугатилиб, у амалга ошириб келган лойиҳалар хизматга берилди ва унинг зиммасига жумладан қуйидаги вазифалар юклатилди:

– давлат бошқаруви тизими, ижтимоий-иқтисодий ва суд-ҳуқуқ соҳаларини ислох қилишнинг устувор йўналишларини

¹ Назаров С. Инсон ҳуқуқлари олий қадрият. <http://uza.uz/oz/society/inson-u-u-lari-oliy-adriyat-13-11-2018>

² Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. [akadmvd.uz > wp-content > uploads > 2014-mk](http://akadmvd.uz/wp-content/uploads/2014-mk)

ишлаб чиқиш бўйича давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ҳаракатларини бирлаштириш;

– давлат бошқаруви тизимини, ижтимоий-иқтисодий ва суд-ҳуқуқ соҳаларини ислоҳ қилиш бўйича илғор хорижий тажрибани комплекс таҳлил қилиш ҳамда уни татбиқ этиш бўйича таклифлар тайёрлаш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат бошқаруви тизими, ижтимоий-иқтисодий ва суд-ҳуқуқ соҳаларини ислоҳ қилиш бўйича қарорларининг ижроси устидан тизимли мониторинг ҳамда назоратни амалга ошириш;

суд ҳокимияти мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, унинг фуқаролар, тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинишини таъминлашдаги ролини ошириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Шунингдек, Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 70 та асосий ҳужжатга қўшилган, БМТ томонидан қабул қилинган 10 та халқаро шартноманинг бевосита иштирокчисидир. Миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига халқаро стандартларни тизимли ва босқичма-босқич имплементация қилишнинг ўз модели, инсоннинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига rioя этилиши мониторинги миллий тизими шакллантирилди.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш доирасида мамлакатимиз халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида ўрни ва ролини янада оширди. Хавфсизлик, барқарорлик ва яқин қўшничилик муҳити изчил ривожлантирилди. Аммо инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ОАВда ёритиш борасида ҳали кўплаб муаммолар мавжуд. Биринчиси, таълим масаласи. Айнан ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган қатламнинг бир қисми, хусусан ногирон (қар-соқов, кўзи ожиз) ёшларнинг олий таълим тизимида билим олишлари учун шароит яратилмаган. Қонунчиликдаги кемтиклардан яна бири никоҳ ёши билан боғлиқ. Қизларимизга бошқа, йигитларимизга бошқа ёш меъёри белгиланган. Масалан, 16 ёшга чиққан қиз ҳали сайлов

хуқуқига эга бўлмайди. Бола ҳуқуқларида яна бир муаммо мавжуд – шаръий никоҳ тузилган, лекин қонуний никоҳдан ўтмаган бўлса, туғилган болалар маълум бир ҳуқуқларга эга бўлмай қолади. Бу суд томонидан белгиланиши мумкин. Яна бир муаммо янги турар-жойларни қуриш натижасида фуқароларнинг уйлари бузилиши масаласи. Уйларининг бузилиши натижасида кўчада қолган аксарият фуқароларга вақтида компенсация тўловини амалга оширмасликдир. Афсуски, бу масалаларни фақатгина блогерлар ёритиб, ОАВлар эса жимликни афзал билишди. Масалан, 2019 йил 27 апрель куни Тошкент шаҳар ҳокими Жаҳонгир Ортиқхўжаев инвестор Муҳаммадбобур Хўжаев ва унинг шериги, хусусий қурувчи Азиз Зокиров билан мулоқот ўтказганди. Унда Муҳаммадбобур Хўжаевга ўзига тегишли Риштон кўчасидаги 106-уйнинг бузилиши натижасида 600 киши ишсиз қолиб, тадбиркор 1,35 миллион доллар зарар кўргани бўйича масалалар ўртага ташланиб, икки томон музокара олиб борган. Учрашув аввалида ҳоким Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон миллий маркази раҳбари Акмал Саидов томонидан юборилган хатни ўқиб эшиттирган. Хатда тадбиркорнинг шикояти ўрганиб чиқилиши ҳамда ОАВда тарқалаётган хабарларни қонуний ва адолатли кўриб чиқиш сўралган. Акмал Саидов уйларнинг ноқонуний бузилиши масаласини Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ дастлаб апрель ойида кўтариб чиққанини таъкидлади¹. “Хусусий уй муқаддас-ку, судни қарорисиз уйни бузиш мумкин эмас. Бунга ҳоким жаноблари қачон амал қилади? Хўжаевнинг уйи бузиб юборилганда Ортиқхўжаев жаноблари билан ким учрашув ташкил қилди?.. Қурилиш қоидалари бузилган бўлса, у мени ишим эмас, уни тартибга солувчи экспертизаси ва бошқа тегишли идоралари бор. Лекин бузилган уйнинг маблағини ким қайтаради? Бузишга бузибсизлар, майли, компенсациясини тўлаб беринглар,

¹ Акмал Саидов: Тошкентдаги воқеадан ҳамма хулоса чиқарганида, Ўзбекистоннинг обрўсига доғ тушадиган кейинги ишлар бўлмасди. <https://daryo.uz/k/2019/08/06/akmal-saidov-toshkentdagi-voqeadan-hamma-xulosa-chiqarganida-ozbekistonning-obrosiga-dog-tushadigan-keyingi-ishlar-bolmasdi/>

курувчи пул сарфлаган-ку, дедим”¹. Марказ раҳбарининг таъкидлашича, агар ўша вақтда ҳамма бош кўтариб, бунга қарши чиққанида, балки ҳозиргидек Яккабоғдаги ҳоким ўринбосарига ўт қўйишлар, Риштондаги дод-войлар, Урганчдаги каби катта эътирозлар бўлмас эди. “Газак олиб кетди. Ҳеч ким индамади, фақат мени бир ой кўзимни очиришмади. Агар ўшанда тўхтатилганда, бошқалар ҳам қулоқ солганда, ҳозирги кундаги нохушликлар бўлмасди. Ўзбекистоннинг халқаро обрўсига катта доғ туширган ҳаракатларни биттаси шу бўлди. Халқаро даражага чиқиб кетишига ўзимиз шароит яратиб бердик. Хусусий мулк дахлсиз бўлмаса, хорижий сармоядор келадими? Инвестор: “Ўзбекистонда ҳозир қурилган уй бузиб ташланаётган экан, қандай бораман?”, дейди. Мен чет элда ишлаганман, чет элдаги ҳамкасблар билан мулоқот қиламан, уларнинг қонунга, хусусий мулкка муносабатини биламан-ку. Эртага мулкни ҳимоя қила олишига ишонч берувчи мустақил суд ва тайзиқ ўтказмасликларига асос керак. Шунда Ўзбекистонга биров келади. Битта одамнинг уйини бузишнинг катта сиёсий аҳамияти ҳам бор. Биз мамлакат миқёсида эмас, халқаро миқёсда фикрлашимиз лозим.”²

Бугунги кунда журналистлар фаолиятида нотўғри ахборот тарқатиш, суднинг қарори қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиш ва жамоатчилик фикрига таъсир кўрсатиш, айби ҳали судда исботланмаган шахсни айбдорга чиқариб қўйиш ҳамда инсон ҳуқуқларини бошқача тарзда бузиш ҳолатлари учраётгани ҳуқуқий-демократик жамиятда йўл қўйиб бўлмайдиган ҳодисадир.

ОАВда тилга олинмаётган масалалардан бири гендер тенгликдир.

¹ Акмал Саидов: Тошкентдаги воқеадан ҳамма хулоса чиқарганида, Ўзбекистоннинг обрўсига доғ тушадиган кейинги ишлар бўлмасди. <https://daryo.uz/k/2019/08/06/akmal-saidov-toshkentdagi-voqeadan-hamma-xulosa-chiqarganida-ozbekistonning-obrosiga-dog-tushadigan-keyingi-ishlar-bolmasdi/>

² Акмал Саидов: Тошкентдаги воқеадан ҳамма хулоса чиқарганида, Ўзбекистоннинг обрўсига доғ тушадиган кейинги ишлар бўлмасди. <https://daryo.uz/k/2019/08/06/akmal-saidov-toshkentdagi-voqeadan-hamma-xulosa-chiqarganida-ozbekistonning-obrosiga-dog-tushadigan-keyingi-ishlar-bolmasdi/>

Ривожланишнинг энг ўткир муаммоларидан бири тенгликка эришишдир. Бироқ ривожланиш амалиётининг таҳлили шуни кўрсатадики, хотин-қизлар кўпинча ривожланиш жараёнидан четда қолади ва ҳатто унда иштирок этган тақдирда ҳам ривожланиш лойиҳаларининг натижалари эркалар ва хотин-қизларга турлича таъсир кўрсатган. Эрка ва аёлларнинг хатти-ҳаракати ижтимоий ва маданий характеристикаларини аниқроқ фарқлаш учун гендер атамаси қабул қилинган.

Гендер (инглизча gender – “зот”) жинс тушунчасини физиологик воқелик жараёни бўлган ижтимоий конструкция сифатида белгилайди. “Гендер” тушунчасининг киритилиши шуни англашга ёрдам берадики, жамиятдаги эркалар ва хотин-қизлар ролларини ижтимоий жиҳатдан фарқлайди ва белгилайди. Гендер концепциясига мувофиқ, ривожланиш бўйича фаолиятда “Хотин-қизлар ривожланишда” (Women and Development) шиоридан “Гендер ва ривожланиш” (Gender and Development) шиорига ўтиши амалга оширилади¹.

Гендер тенглиги – аёллар ва эркалар, қизлар ва ўғил болалар учун тенг ҳуқуқ, масъулият, имконият, кадрият ва натижалардир. Гендер тенглиги фақат аёлларга тааллуқли масала бўлмасдан у, эркалар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳам англатади. Чунки жамият ҳар икки жинсдан гендер нормалари ва стандартларига мувофиқ ҳаракат қилишни кутади. Тенглик аёллар ва эркалар бир хил бўлиб қолишини билдирмайди. Лекин уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва тенглиги ўзлари қиз ёки ўғил бола бўлиб туғилганларига боғлиқдир. Гендер тенглиги аёлларнинг ҳам, эркаларнинг ҳам манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади.

Бугунги глобал замонда аёлларнинг ўрнига етарлича баҳо бериш жуда ҳам зарур. Чунки аёллардаги иш қobiliяти, энергия мамлакатларнинг янги босқичга кўтарилишида муҳим аҳамият касб этади. Аёлларнинг сиёсат ва бошқарувдаги роли ортиб бормоқда. Давлат ташкилотлари, жамоат хизматларида аёллар

¹ Тўлаганов Ш. Янги тадқиқот: хотин-қизлар эркаларга нисбатан бир йилда 39 кун кўпроқ ишлар экан. <https://kun.uz/77694946>

кенг фаолият юритмоқда. Жаҳон мамлакатларида ҳукумат даражасида аёлларга кўп ҳолларда Таълим, Соғлиқни сақлаш, Маданият, Ижтимоий таъминот вазирликлари ишониб топширилади. “Аёллар масаласи” ни аёллардан бошқа ким ҳам ҳал қила олади?

2005 йилдан бошлаб гендер тенглиги масаласида Шри-Ланка, Мали, Хорватия, Македония ва Тунисда бир қатор ютуқларга эришилди. Гендер тенглиги масаласида биринчи бешталикка Исландия ва Скандинавия мамлакатларини киритиш мумкин. 6-ўринда эса Никарагуа туради. Бунга аёлларнинг сиёсатда иштирок этиши ва соғлиқни сақлаш тизимида қўлга киритилган ютуқлар сабаб бўлади. Бироқ маошлар борасида бу каби фикрларни айтиб бўлмайди.

Гендер тенглигига амал қилишни тушунтиришда жинс ва гендер ўртасидаги чегарани аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Агар жинс эркаклар ва аёллар ўртасидаги жисмоний тузилишга боғлиқ фарқга тааллуқли бўлса, гендер тушунчаси уларнинг психологик, ижтимоий ва маданий ўзига хос хусусиятларини назарда тутди. Жинс ва гендернинг чегараланиши фундаментал ҳисобланади, чунки аёллар ва эркаклар ўртасидаги кўпгина фарқлар табиатан биологик бўлмаган сабаблар туфайли юзага келади. Инсонлар жинси биз уларни қабул қилишимизга боғлиқ. Гендер тенглиги аёл ва эркак ўртасидаги муносабатлардаги фарқларни, ўзига хосликларни ўрганиш билан чекланмайди. Ижтимоий тараққиёт учун аёл ва эркак ўртасидаги тафовутлар эмас, балки уларнинг бир ижтимоий мавжудот сифатида яшабини асослайдиган, аёл ва эркак ўртасидаги яқинлик, уйғунликни мустаҳкамлайдиган назарияларни ўрганиш зарур. XX асргача аёлга нисбатан болажон, пазанда, уй бекаси, бадиий-эстетик тимсол сифатида қараш мавжуд эди. Феминистик ҳаракатлар аёлни ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг тенг ҳуқуқли субъектларига айлантирди. Бу борада Европа аёли намуна бўлди. Африка, Осиё, Лотин Америкаси қитъаларидаги аёллар ҳам феминистик ҳаракатларни қўллаб-қувватлай бошладилар. Тўғри, ислом кадриятлари ҳукмрон давлатларда ҳали патриархал муносабатлар аёлларнинг тенг ҳуқуқли яшашига ҳалақит бермоқда. Аммо бугунги аёл XX асргача яшган аёлдан тамомила фарқ қилади. Аёллар гендер муносабат-

ларни ўзгартириш тарафдоридирлар. Гендер тенглик улар учун эркак эгаллаган амалларни эгаллаб, эркак билган нарсаларни билиб, оиласини таъминлаб яшашдир. Феминистлар ҳеч қачон жамият тараққиётини белгилаб берувчи, стратегик аҳамиятга эга ижтимоий-сиёсий концепцияларни илгари сурмаган. Улар ижтимоий муносабатларни ўзгартирмай гендер тенгликни таъминлаб бўлмаслигини ҳаёлига келтирмаган. Гендер тенглик аёл ва эркак муносабатларида тенг ҳуқуқликни таъминлашгина эмас, у бутун ижтимоий муносабатларни ўзгартиришга қодир воқелиқдир. Гендер тенгликни эски ижтимоий муносабатлар устига қуриб бўлмайди, у инсониятни янги ижтимоий муносабатлар тизимини яратишга ундайди. Гендер нотенгликни келтириб чиқарган бош сабаб ҳокимият билан боғлиқдир. Ҳокимиятнинг эркаклар қўлида бўлиб келаётгани, жамият ҳаётини, давлат бошқаруви ва шаклини эркаклар ҳал этиб, белгилаб келаётгани исбот талаб қилмас ҳақиқатдир. Ҳокимият қаттиққўллик, ақл қувлиги, узоқни кўра билиш ва куч ишлата олишни ёқтиради. Аёлга хос юмшоқлик, кўнгилчанлик уни қониктирмайди. Ўрни келганда у таваккал қилишга ундайди, жанговарлик хусусиятига эга бўлган, довюрак, барча масъулиятни, юкни ўз устига олишга тайёр шахсга бўйсунди. Фақат меҳр-муҳаббат, эзгулик, ахлоқ тўғрисида ўйлайдиган киши ҳокимиятга эга бўлолмайди, эга бўлганида ҳам қўлида узоқ ушлаб қололмайди. Камдан-кам аёл ҳокимиятнинг ушбу талабларига жавоб беради. Демократик жамият учун қайси жинс вакилининг эмас, балки қандай фазилатларга эга шахснинг давлат тепасига келгани муҳимдир. Бундан кейин жамият ҳаётига бир жинс мутлақ ҳукмронлик қилолмайди. Аммо давлатни бошқаришда қайси жинс вакилларининг мавқеи юқори эканини ўрганиш гендер фалсафасининг вазифаси бўлиб қолаверади. Гендер нотенглик гендер муносабатларни баҳолаш ёки ўлчашдаёқ содир бўлади. Ҳар қандай тадқиқотчи уларни ўз жинси нуқтаи назаридан баҳолашга интилиб, гендер нотенгликни бошлаб беради. Ушбу нотўғри ёндашишдан қочиш йўли БМТ томонидан қабул қилинган инсон ҳуқуқлари ҳақидаги нормалардан келиб чиқишдир. Гендер нотенглигини бартараф этиш барча халқлар, миллатлар мақсадига айланган эмас. Айниқса

айрим Осиё, мусулмон мамлакатларида патриархал муносабатларни қўллаб-қувватлаш ҳаёт тарзи бўлиб қолмоқда. Махсус тадқиқотлар натижаларидан маълумки, айнан ушбу мамлакатларда аёллар патриархал муносабатлар, яъни эркакларнинг устунлигини қўллаб-қувватлаган. Бу ўринда аёлларнинг гендер нотенглик масалаларидан яхши хабардор эмаслиги ва “тайёрга айёр” ҳолда яшашга кўникиб қолгани намоён бўлади. Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан ушбу ҳаёт тарзини қоралаш мумкин, аммо этномаданий нуқтаи назардан уни қоралашга асос топиш қийин. Мусулмон мамлакатларида камдан-кам аёл ўз ихтиёрига мувофиқ ҳаёт ва фаолият тарзини танлайди. Агар Беназир Бхутто ислом анъаналари тарафдорларининг талабларига итоат этганида ҳеч қачон Покистон бош вазири бўлолмасди. Айнан Ислом демократик альянси арбоблари, аёл мусулмон давлатини бошқариши мумкин эмас, деб эълон қиладилар. Лекин оддий кишилар уни қўллаб-қувватлаган. Б.Бхуттонинг сиёсий фаолият билан шуғулланишига, шубҳасиз, унинг АҚШда яшагани ва таълим олгани таъсир этган. Отасининг тавсиясига мувофиқ, у Наполеон, Линкольн, Мао Цзэдун каби дунё сиёсий ҳаётига таъсир этган шахслар ҳаётини ўрганган. Ушбу мисол кўрсатадики, миллати ва келиб чиқишидан қатъи назар, аёл билим олган, ижтимоий қўллаб-қувватланган муҳитда йирик давлат арбоби, сиёсатчи, халқаро ҳаракатлар ташкилотчисига айланиши мумкин. Гендер муносабатларининг демократлашуви жамиятнинг демократлашувидан айрича кечмайди, улар бири-бирига диалектик боғлиқ жараёнлардир. Аммо гендер муносабатларининг демократлашуви жамиятдан узоқ, зиддиятли кечади. Жамият муносабатларини йўлга қўювчи сиёсий-ҳуқуқий механизмларни тез яратиш ва аёлга тез тадбиқ этиш мумкин, бироқ шундай механизмларни оилага нисбатан яратиш, айниқса уларни оилавий муносабатларга жорий этиш қийин, чунки уларда шундай мураккаб томонлар борки, уларни ҳеч бир жамият тўла назорат этолмайди. Аслида ҳам аёллар дискриминациясини гендер муносабатларининг демократлашувисиз бартараф этиб бўлмайди. Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан аёл ва эркак тенгдир; бу соҳаларда гендер фарқларга урғу

бериш мумкин эмас. Таълим-тарбия олишда ҳам аёл ва эркак тенг ҳуқуқларга эга, аммо иқтидорни ривожлантириш жараёнлари гендер фарқларни ҳисобга олишга мажбурдир. Педагогика нафақат ҳар бир шахснинг индивидуал хусусиятларини, худди шунингдек, гендер фарқларни ҳам ҳисобга олиши даркор. Бу аёл ва эркакни бир-бирига қарши қўйиш учун эмас, балки ҳар бир жинсда табиий интилишларига мос келадиган жиҳатлар, фазилатларни ривожлантириш учун керак. Ана шунда педагогика ҳам схоластик ёндашувлардан воз кечиб, янги поғонага кўтарилиши мумкин.

Аёлларнинг сиёсий ва ижтимоий-маданий ҳаётдаги фаоллигини оширишга қаратилган феминистик ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш мумкин. Агар давлат ва жамиятни аёллар бошқарса, зўравонлик, қирғин ва урушлар бўлмайди деган қарашлар ҳам мавжуд. Бироқ ушбу қарашлардаги аёлларни эркаклардан ажратиш, ҳатто улардан устун қўйишга интилишларни қўллаб-қувватлаб бўлмайди. Конфронтация эмас, консенсус, устунликка интилиш эмас, балки ижодий мусобақа, интеллектуал рақобат керак. Аёл билан эркак ўртасидаги фарқларни матриархат муносабатларни яратиш билан ҳал этиб бўлмайди. Ҳар қандай феминизм аёл ва эркак ўртасидаги уйғунликни мустаҳкамлаш, ривожлантиришга хизмат қилиши керак. Гендер нотенгликни бартараф этиш демократия учун курашнинг таркибий қисмига айланмаган. Кўпгина халқлар, кишилар гендер нотенглик борлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ахборотлашиш жараёнининг таъсири туфайли халқлар, кишилар гендер нотенгликнинг глобал воқелик эканини англаб етмоқда. Айниқса, аёллар савдоси авж олаётган ҳозирги даврда гендер нотенгликка қарши кураш давлатлар, халқаро ташкилотлар ва феминистик ҳаракатларнинг глобал миқёсда уюшишини тақозо этади. Минг афсуски, бундай уюшиш ҳам ихтиёрий тарзда рўй бермайди, ўз мавқеи, ҳокимияти, олаётган даромадларини турли баҳоналар билан оқлаб, нотенгликнинг янги-янги кўринишларини кашф этишга тайёр кучлар етарлича топилади. Хўш, ким гендер нотенгликни бартараф этишга глобал миқёсда бошчилик қилиши мумкин? Тадбиркорлик, бизнес мусулмон аёллари учун мутлак

янгиликдир. Уларнинг бизнес оламида фаол қатнашиши осон кечмайди. Биринчидан, улар жамиятдаги анъанавий дискриминацион қарашларни енгизишга тўғри келади. Асрлар давомида шаклланган ушбу қарашларни енгизиш учун аёл аёллик хусусиятларини гоҳо унутиши зарур. Иккинчидан, тадбиркорлик, бизнес оламининг ўз қоидалари ва усуллари бор, уларни эркаклар ўйлаб топади. Ўз оиласини, тагин 4-5 кишини иш билан таъминлайдиган тадбиркор аёл бизнес олами учун хавф уйғотмайди. Лекин у кенгроқ доирага чиқиши биланоқ эркаклар яратган тартибларга рўпара келади, унинг тақдирини ушбу тартиблар ҳал этади. Бунини ахлоқий нуқтаи назардан “рақобат” дейишади. Ҳар икки ҳолда ҳам аёлнинг ўзлигини намоён қилиши кескин тўқнашувлар орқали содир бўлади. Эркак фикрлашда хусусийдан умумийга ўтишни тез амалга оширади. У муаммони умумий ёки узоқ келажак манфаати нуқтаи назаридан ҳал этади, майда жиҳатларга эътибор бермайди. Уни ички хусусиятларни билмасликда айблаш мумкин. Аёл хусусийни яхши билади. Бор илми, дунёқараши хусусий атрофидадир. Узоқни кўра олмаслик, умумий мушоҳадада заифлик, саёзлик аёл ақлу идрокига хос сифатлардир. Шунинг учун ҳам фалсафа ёки жамиятшунослик фанларига эътиборли ҳисса қўшган бирор аёл учрамайди. Гендер стереотипларга кўра, эркак – жиноятчи, аёл – жабрланувчи. Оммавий ахборот воситаларида, телефильмларда эркакни жангари ролида кўрсатиш ушбу стереотиплар натижасидир. Кўпчилик аёлни жиноятчи ролида кўришга тайёр эмас, у ожиза сифатида мудом жабрланувчидир. Бу ҳам стереотиплар таъсиридир. Лекин кейинги пайтларда ушбу гендер стереотипларда ўзгаришлар содир бўлаётгани кузатилади. Аёлларнинг иқтисодий, оилавий ва сексуал жиноятларда қатнашаётгани жамият томонидан кескин қораланмоқда. Аёллар жиноятчилиги умумий жиноятчиликнинг 12% атрофида қолаётган бўлса-да, уларнинг криминал ҳаётга фаол аралашаётгани кузатилади. Энди аёл ожиза эмас, у куч ишлатиш, лақиллатиш, алдаш ёки ўғирлик қилишга қодир шахсга айланиши мумкинлигини намоён қилмоқда. Гендер тенгликни таъминлашда нотенгликни англаш, нотенгликни бартараф этиш механизмларини ишлаб чиқиш, гендер тенглик

идеологиясини яратиш, гендер тенглик идеалларини шакллантириш каби мураккаб босқичларни босиб ўтишга тўғри келади. Улар ичида энг мураккаби гендер нотенгликни англашдир. Онгининг, анъанавий қарашларнинг зиддиятли ўзгариш хусусияти гендер нотенгликни тез англашга имкон бермайди. Англаманган воқеликни эса ҳаётга кенг жорий этиш қийиндир. Шунинг учун энг аввало аёл ва эркакни инсон сифатида эътироф этувчи гуманистик қарашларни шакллантириш даркор. Жамият гуманистик кадриятларни тараққиёт шарти қилиб танламас экан, гоёлар қоғозларда қолиб кетаверади

Эркаklar ва аёллар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлашда муайян ютуқлар кўлга киритилганига қарамай, гендер тенгликка эришиш жараёни сустр бормоқда. Афсуски, ҳозирча мамлакат қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимиятининг барча даражаларида ўзбек аёллари етарли вакилларга эга эмас. Бундан ташқари, шаҳар ва қишлоқ оилалари ҳаёт шароитларида катта фарқ мавжуд, уларда ҳаёт тарзи бутунлай ўзгача ва эрхотин, болалар ва ота-она ўртасидаги муносабатлар турлича”. Жинс бўйича камситиш нима? Аёлларни армияга чақирмаслик уларнинг ҳуқуқларини камситишми? Фарзандни дунёга келтириш учун таътил берилмаса, эркакнинг ҳуқуқи камситилган саналадими? Қайси ҳолларда аёлларга имтиёз берилиши керак, қайси ҳолатда эркаklarга? Бу саволларга батафсил жавоб бериш ва ушбу муносабатларни тартибга солиш учун гендер тенглик тўғрисидаги қонунга эҳтиёж бор эди.

Олайлик бир фуқаро (*у аёл ёки эркак бўлиши мумкин*) иш ўрнида гендер камситишга дучор бўлди. Шунда у ҳуқуқларини ҳимоя қилишини сўраб кимга, қаерга, қайси органга мурожаат қилиши керак? Кадрлар бўлимигами? Бу унинг ваколатига кирмайди. Судми? Узоқ ва серҳаражат жараён. 2019 йил 26 августда Сенат “Хотин-қизлар ва эркаklar учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар қафолатлари тўғрисида”ги қонунни тасдиқлади. Унга кўра давлат органларида хотин-қизлар ва эркаklar учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш масалалари бўйича ваколатли мансабдор шахс белгиланмоқда. Ваколатли шахснинг мажбуриятларини бажариш давлат органи раҳбарининг ўринбосарларидан

бирининг зиммасига юклатилади. Демак, гендер тенглик масаласига корхона ва ташкилотнинг ўзида муносабат билдириш ва вазиятни ўнглаш механизми пайдо бўлди.

Позитив дискриминация нима?

Позитив дискриминация – бу кам сонли бўлган гуруҳ ёки қатламга алоҳида имкониятлар ва квоталар бериш дегани. У корхонада, таълимда, илмда ва ҳоказо соҳаларда гендер тенгликка эришиш учун қўлланадиган усулдир. Масалан, Ўзбекистонда олима, муҳандис, дастурчи, жарроҳ (ва ҳоказо) аёллар кам. Ушбу соҳаларда аёлларнинг кўпайишига эса эҳтиёж мавжуд. Шундай шароитда қизларни ушбу йўналишларга кўпроқ жалб қилиб ўқитиш, бунинг учун уларга алоҳида шарт-шароитлар яратиш позитив дискриминация ҳисобланади.

Қонунда давлат хизматида гендер сиёсатини амалга ошириш учун вақтинчалик тарзда бир жинсдаги хизматчилар учун квоталаш тизими жорий этилмоқда. Яъни ҳар бир давлат корхона ва ташкилотларида хотин-қизлар ва эркаклар вакиллигининг мутаносиблиги таъминлангунча вақтинчалик жинс квоталари белгиланади. Мутаносибликка эришилгач, квоталар бекор қилиниши мумкин. Масалан, гендер тенгликка эришиш, аёлларни қўллаб-қувватлаш учун уларнинг ойликлари сақланган ҳолда иш кунларини бир соатга қисқартириш ғоясини олайлик. Бундан аёллар ютадиларми? Ютқизадилар. Сабаби, энди иш берувчи кўпроқ эркакларни ишга олишга ҳаракат қилади, чунки кам ишлаб кўп ойлик оладиган ишчи унга керак эмас ва бу борада у ҳақ. Аёлнинг ўша ишламаган бир соатини ким тўлайди? Шу масалани адолатли ечмай туриб аёлларга иш вақтидан имтиёз бериш мақсадга мувофиқ эмас.

Ёки аёлларга фарзанд парвариши билан машғул даври учун тўловларни иш берувчи зиммасига юклар эканмиз, бу билан меҳнат бозорида уларнинг қадри тушиши ва имкониятлари камайишини, рақобатбардошлиги янада пасайишини ўйлашимиз лозим. Яъни гендер тенгликни таъминлаш ҳақида сўз борар экан, бунинг ўзига яраша тўлови борлигини эътиборда тутиш, бюджет тақсимоти ва бошқа молиявий масалаларни ечиш жараёнида буни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Истаймизми-

йўқми, гендер тенглик фақат ҳуқуқий майдонда ечим топадиган масала эмаслигини тан олишимиз керак.

Оилавий муносабатлар ва урф-одатлар-чи?

Кўпчилик қонуннинг узоқ йиллардан бери шаклланиб келган ва анъанага айланган урф-одатларга зид келиши, уларнинг илди-зига болта уриши ва оилавий муносабатларга аралашиб, уларни издан чиқариши тўғрисидаги хавотирларини баён этмоқдалар. Ҳатто феминизмнинг ғарбга хос салбий оқибатларини мисол келтирмоқдалар.

Уларни хотиржам қилиш учун таъкидлаш лозимки, Қонун оилавий муносабатларга аралашмайди, ҳеч кимни ҳеч нимага мажбурламайди ёки мавжуд ҳуқуқларни чекламайди. Фақат томонлар учун янги ҳуқуқлар ва имкониятлар тақдим этиш орқали муносабатларни мувозанатлаш имконини беради. Ундан фойдаланиш ё фойдаланмаслик, албатта, томонларнинг ўзларига ҳавола.

Масалан, фарзанд дунёга келгач бериладиган таътил борасида Қонунда шундай дейилган:

“Ҳам ота, ҳам она бола туғилиши муносабати билан ҳақ тўланадиган таътил олиш ҳуқуқига эга. Болага қараш бўйича таътилнинг давомийлиги ота-онанинг ихтиёрига кўра улар ўртасида тақсимланиши мумкин, бунда ота-она таътидан қисмларга бўлган ҳолда фойдаланишлари мумкин”¹. Яъни ота ва она ўзаро келишсалар, фарзандга навбатма-навбат қарашлари мумкин. Бу, масалан, сессия топширмоқчи бўлган талаба қизлар, хорижга стажировкага кетиши лозим бўлган олима аёллар, узоқ вақт меҳнат фаолиятидан узилиши натижасида малакасини йўқотиб қўйиши мумкин бўлган касб эгалари учун катта имконият.

Гендер тенглик тўғрисидаги қонун ижтимоий-сиёсий соҳаларда аёлларнинг ролини ошириш учун замин яратади. Ҳозирда жамиятимизда “илғор аёл” образини ёрқинлаштириш борасида иш олиб борилмоқда. 2020 йилнинг феврал-март ойларида 2 та аёл туман ва битта аёл Каттақурғон шаҳар ҳокими,

¹ Тожиев Ф. Гендер тенглик: эҳтиёжми ёки ҳашамат? <https://www.pv.uz/uz/news/gender-tenglik-etiezhmi-eki-ashamat>

этиб тайинланди. Танзила Норбоева Олий Мажлис сенати раиси лавозимида фаолият юритмоқда. Аёлга имконият ва ваколат бериш, уни фаоллаштириш жамиятни янада раҳм-шафқатли, инсонпарвар ва маърифатли қилади.

Аксарият ҳолатда ОАВда эркаклар ва аёллар стереотип равишда ёритилади. Яъни меҳнат бозорида аёл ва эркакларнинг жинси бўйича яширин камситиш ҳолатлари учрайди. Меҳнат қилаётган аёл ва эркакнинг образлари турлича баҳоланади. Телеангиликларда асосан воқеаларни эркак одам шарҳлайди. Эркакларнинг фикри (аксарият раҳбарлар эркаклар) аёлларникига нисбатан устивордир. ОАВда аёллар кўпроқ уй бекаси сифатида талқин этилади.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Инсон ҳуқуқларининг ОАВда ёритилиши масалаларини сўзлаб беринг.
2. “Гендер тенглик” тушунчаси нима ва унинг ОАВда ёритилиш муаммолари қайсилар?
3. Ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам ҳуқуқлари ОАВда ёритилишида қайси муаммолар юзага келмоқда?

5-§. ЖУРНАЛИСТЛАРНИНГ СУД ВА ҲУҚУҚ-ТАРТИБОТ ОРГАНЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ

Режа:

1. ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўртасидаги ҳамкорлик тамойиллари.
2. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва ОАВ ҳамкорлиги шакллари.
3. Журналистлар ва ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар/суд органлари ходимлари учун тавсиялар.

Асосий тушунчалар: ОАВ, ҳуқуқ, ҳамкорлик, суд органлари, жамият, ахборот, ишонч, осойишталик.

Жамиятда барқарорликни таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар асосий вазифани бажаради. Аммо, маълумки, осойишталик учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси масъул. Бу борада жамоат ташкилотлари, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ҳамда ОАВ энг асосий ижтимоий институтлардан ҳисобланади.

Давлат органлари ҳисобланган – ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар мавжуд қонунчиликка кўра ўз ваколатлари доирасида фаолият юритишади. “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида оммавий ахборот воситаларининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, бошқа ташкилотлар ва фуқаролар билан муносабатлари белгилаб берилган. ОАВ аҳолини керакли ахборот билан таъминлаш билан бирга, аҳоли билан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўртасидаги кўприк вазифасини ҳам бажаради. Бундан ташқари, ОАВ давлат органлари билан ўзаро ҳамкорлиги мобайнида жамиятдаги барқарорликни таъмин этишда катта ҳисса қўшади. Шу сабабдан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва ОАВ жамиятда осойишталикни таъминлашда, жиноятчиликнинг олдини олишда, жамоат тартибини сақлашда биргаликда ҳамкорлик қилишлари муҳим аҳамиятга эга. Оммавий ахборот воситалари ёрдамида жамиятда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ор-

ганларга нисбатан ишончни оширишга, профилактика орқали ёшлар ўртасида жиноятчиликка чек қўйилишига эришиш мумкин.

ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўртасидаги ҳамкорлик қуйидаги тамойилларга асосланганда, бу ҳамкорлик жамият учун манфаатли ҳисобланади:

- ўзаро ишонч;
- доимий алоқада бўлиш;
- ахборотнинг барча учун бирдай очиклиги ва холислиги;
- ахборотнинг аҳоли томонидан эркин муҳокамага қўйилиши;
- тенглик;
- ушбу ҳамкорликнинг жамоатчилик учун манфаатли бўлиши;
- ижтимоий жавобгарлик;
- ижтимоий тадқиқотлар натижаларидан кенг қўламда фойдаланиш;
- томонларнинг ихтиёрийлиги;
- қабул қилинган қарорлар юзасидан иккала томоннинг бирдай жавобгарлиги;
- ўзаро келишув.

ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамкорлигида оммавий ахборот воситалари аҳоли учун ишонч кўприги вазифасини ҳам ўтайди. Шу ўринда, ОАВ аҳолини ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимлари, уларнинг ишлаш усуллари ва шакллари ҳақида керакли ахборот билан таъминлаб бориши керак. Баъзи ҳолларда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўзига хослигидан келиб чиқиб, улар таркибида ОАВ (матбуот хизмати, газета, радио) ташкил этилиши ҳам мумкин.

Оммавий ахборот воситалари ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар аҳолининг барча қатламларига кириб боришига ижобий таъсир кўрсатади. Бу каби ҳамкорликда ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қуйидаги қоидаларга амал қилишлари керак:

- ✓ қонунийлик;
- ✓ инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳурмат қилиниши;
- ✓ сўз ва фикр эркинлиги.

Бу каби ҳамкорликда жамоат бирлашмалари ва ташкилотлари, қолаверса, фуқароларнинг бевосита иштирокини ҳам таъ-

минлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қуйидагиларга эришилади:

- ✓ фуқаролар томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга керакли ва ишончли маълумотлар тақдим этилишига;
- ✓ жамоат тартибини сақлашда фуқаролар ўз хиссасини кўшишига;
- ✓ турли фавқулодда ҳолатларнинг олди олинишига;
- ✓ жиноятчилик камайтилишига;
- ✓ жамиятда фаол фуқаролик позицияси тасарруф этилишига.

ОАВ билан ҳамкорликда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўз ваколатлари доирасида иш юритган ҳолда:

- ✓ ОАВ, жамоат ташкилотлари ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайди;
- ✓ жамоат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган чораларни кўради;
- ✓ ушбу ҳамкорлик доирасида Конституцияга ва амалдаги қонунчиликка риоя этади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ОАВ билан ўзаро фаолиятида шаффофликни таъминлайди, ушбу ҳамкорлик ўзаро ишонч асосида қурилади.

ОАВ жамиятга ахборот узатар экан, баъзида уларнинг бу борадаги салбий таъсирини ҳам кузатиш мумкин. Айрим ОАВда тўлиқ текширилмаган, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан келишилмаган ҳолда (*амалдаги қонунчиликка мувофиқ суд қарори чиқмасдан баъзи маълумотларнинг ошкор этилмаслиги, тергов тугамаганлиги ҳолатида маълумотларнинг оммага ошкор этилмаслиги ва бошқа шу каби ҳолатлар*) айрим маълумотларнинг аҳоли орасида тарқалиши жамиятда норози кайфиятни келтириб чиқариши, оммавий норозиликлар ёки бошқа ҳуқуқбузарликларга асос бўлиши мумкин. Бундан ташқари, баъзи бир ОАВда (асосан, электрон ОАВ) ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳақида нотўғри, аҳолида уларга нисбатан ишончсизликни келтириб чиқарадиган ахборотларнинг тарқалиши жамиятда салбий ҳолатларга олиб келади.

Бу каби камчиликларни бартараф этиш мақсадида ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар доимий алоқада бўлишлари лозим, фаол равишда турли медиа тадбирлар: матбуот конференциялари ўтказилиши, давра суҳбатлари, давлат органлари мутаасадди раҳбарларининг журналистлар билан учрашувлар ташкил этилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва ОАВ ҳамкорлигидаги энг асосий мавзулардан бири – бу жамоат тартибини сақлаш ва жамиятдаги жиноятчиликнинг ҳолати. Юқорида тилга олингани каби, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва ОАВ ҳамкорлиги қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- ✓ маълумот алмашиш;
- ✓ ОАВ релизи;
- ✓ ОАВ учун конференция;
- ✓ давра суҳбати;
- ✓ брифинг;
- ✓ онлайн конференция;
- ✓ ижтимоий тармоқлар орқали;
- ✓ расмий сайтларда маълумотлар тақдим этиш орқали.

Ўзбекистон Республикасида сўнгги йилларда ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамкорлиги кучайди. Ҳозирги пайтда суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан қонун доирасида ОАВ ходимлари ва журналистларга очиқ суд жараёнларида иштирок этишга рухсат берилмоқда. Аммо барча ОАВ вакиллари ҳам бу жараёнларда фаол иштирок этаётгани йўқ.

Яна бир маълумот: суд жараёнларига аҳоли томонидан қизиқиш ва эҳтиёж бўлишига қарамасдан (аҳолида ҳуқуқий онгни шакллантириш мақсадида) ОАВ бу суд жараёнларини етарлича ёритаётганлиги йўқ. Бунга қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

1. ОАВ ходимларининг бу каби жараёнларда иштирок этиш учун етарлича тажрибага эга эмаслиги;

2. Баъзида “ички цензура” даражасининг юқори эканлиги, асоссиз қўрқув;

3. Амалдаги қонунчиликни яхши билмаслик, суд жараёнига тегишли ҳужжатларни етарлича таҳлил қила олмаслик;

4. Суд жараёнларида иштирок этувчи ва ёритувчи сифатида ўз ҳуқуқларини билмаслик.

Ўзбекистонда сўнгги йиллардаги жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ўзгаришлар туфайли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тасарруфидаги матбуот хизматлари ҳам қайта ташкил этилди. Ушбу хизматлар эндиликда жамоатчилик билан **очик ва шаффофлик тамойиллари** асосида иш юритмоқда, аҳолини тезкор ахборот билан мунтазам таъминлаб бормоқда (Тошкент шаҳар ИИББ ва Бош Прокуратура матбуот хизматлари бунга ёрқин мисол бўла олади). Бундан ташқари, Тошкент шаҳар Ички Ишлар Бош Бошқармаси журналистларни қизиқтирган ҳолатлар юзасидан телефон орқали мунтазам ва тезкор равишда маълумотлар бериб бормоқда. Бу эса ўз навбатида аҳолининг тезкор ахборот билан таъминланишига сабаб бўлаяпти.

Айтиш мумкинки:

- Сўнгги йилларда ўтказилаётган ислохотлар самараси ўлароқ, ОАВ (айниқса, интернет нашрлар) фаоллашди, кўплаб янги нашрлар пайдо бўлди.
- ОАВ эндиликда сиёсий мавзуларда, давлат органлари ва жамиятни танқид қила олиш руҳида фаолият юритмоқда.
- Давлат органлари ОАВ билан ҳамкорлик, ижтимоий тармоқларда фуқаролар билан бевосита мулоқот қилмоқда.
- ОАВ эндиликда коррупцияга доир ахборотларни янада кўпроқ чоп этмоқда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар бу борада ОАВни қўллаб-қувватламоқда.
- Турли мавзулардаги пресс-клуб, давра суҳбатлари, матбуот конференциялари жамоатчиликда танқидий фикрлашни, жамиятга ва давлатга бўлган ишончни янада ошираётганини кузатиш мумкин.

Журналистлар учун тавсиялар

1. Журналистлар суд жараёнларида ишончли равишда иштирок этишлари учун мавжуд тартиб-қоидаларни синчиклаб ўрганишлари лозим.
2. Журналистлар судларга мурожаат қилиш тартиблари, суд органлари раҳбарлари билан муносабатга киришиш асосларини мукамал ўрганишлари керак. Суд жараёнларида аудио- ва видео

ускуналардан фойдаланиш тартибларини ўрганиб чиқишлари мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Журналистлар суд амалиёти қонунчилигини тўлалигича ўрганиб чиқишлари фойдадан ҳоли бўлмайди.

4. Журналистлар адвокатлар, прокурорлар ва суд ходимлари билан алоқа ўрнатишни ўрганишлари лозим.

5. Журналист ва ОАВ ходимлари Ўзбекистон Республикасида мавжуд оммавий ахборот воситалари соҳасидаги барча қонун ҳужжатларини бирма-бир ўрганиб чиқишлари зарур.

Ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар/суд органлари ходимлари учун:

1. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва суд органлари ходимларига ОАВ билан муносабатларда очиклик ва шаффофлик таъминлашнинг муҳимлиги ҳақида тўлиқ тушунча бериш керак. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти ОАВда қанчалик кўпроқ ёритилса, жамиятда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга бўлган ишонч шунчалик ортиб боради.

2. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ОАВ билан алоқаси жамиятда уларнинг мавқеи юксалишига олиб келади, фуқароларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга нисбатан ижобий фикр пайдо бўлади.

3. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар матбуот хизматлари аҳолини тезкор ва ишончли маълумот билан таъминлашлари жамиятдаги тушунмовчиликларнинг олдини олади, нотўғри ахборот тарқалишига йўл қўймайди.

4. Ахборот тарқатишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар замонавий усуллардан фойдаланган ҳолда – интернет, ижтимоий тармоқларда, расмий сайт ва саҳифаларда ахборотларни тезкор жойлаштириши мақсадга мувофиқ бўлади, айниқса ёшлар учун.

5. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ахборотни аҳолига тарқатишда ОАВдан кенг фойдаланиши тарқатилаётган маълумотларнинг аудитория сонини оширишга олиб келади. Бу соҳада ОАВ ходимлари тажрибасига таянилганда эса керакли натижаларга эришилади.

6. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ОАВдан жиноятчиликнинг олдини олишда, профилактика мақсадида ва жамоат

тартибини сақлашда кенг ва самарали фойдаланишса мақсадга эришилган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг 2018 йил 29 январдаги СОКҚ-490-III-сон Қарори билан “Судьяларнинг одоб-ахлоқ кодекси” тасдиқланган. Унда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, шунингдек қонуний манфаатларини суд орқали ишончли ҳимоя қилишга одил судловнинг мустақиллигини, беғаразлигини ва лаёқатлилигини таъминлаш қоидалари белгиланиб, Кодекс ҳар бир судьянинг конституциявий нормаларга ва қонунларга бўйсиниши ва ўз фаолиятини адолат ва ҳолислик принципларига асосланиб амалга оширишини назарда тутди. Ушбу Кодекс Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, “Судлар тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига, шунингдек судьялар одоб-ахлоқини тартибга солиб турувчи халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принципларига мувофиқ ишлаб чиқилган. Мазкур Кодекснинг 14-моддаси **“Оммавий ахборот воситалари билан ўзаро муносабатлар”**¹ деб номланиб, унда суднинг ОАВ вакиллари билан бевосита ҳамкорлик қилиши зарурлиги кўрсатиб ўтилган. Хусусан, *“Суд фаолиятининг самарадорлиги жамиятнинг унга бўлган ишончига ва суд томонидан қабул қилинган қарорларнинг ҳуқуқий асосларини тўғри тушунишига боғлиқ. Жамиятни суд фаолияти тўғрисида ҳолис, ишончли ва тезкор хабардор қилиш мақсадида судья оммавий ахборот воситалари вакиллари билан ҳамкорлик қилиши ҳамда суд ишларини оммавий ахборот воситаларида профессионал даражада ёритишга кўмак бериши зарур, чунки бу нафақат фуқароларнинг ҳуқуқий онгини шакллантиришга ва судга бўлган ишончини мустаҳкамлашга, одил судлов нуфузини оширишга, балки оммавий ахборот воситаларига ҳам муҳим ижтимоий вазифанинг бажарилишига, яъни фуқароларни барча ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли воқеалардан хабардор этишга хизмат қилади.*

¹ <http://sud.uz>

Суднинг иш юритувида бўлган ишлар бўйича қабул қилинган суд ҳужжатлари қонуний кучга киргунга қадар судья улар юзасидан оммавий ахборот воситаларида чиқиш қилишга ҳақли эмас. Агар оммавий ахборот воситаларида судьянинг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар тарқалиши натижасида судлар ва судьялар фаолияти ҳақида нотўғри тасаввур пайдо бўлса, оммавий ахборот воситаларининг бундай чиқишларига нисбатан судья қонун ҳужжатларида назарда тутилган усулларда муносабат билдириш ҳуқуқига эга.

Ҳимояланишнинг бошқача усуллари бўлмаган тақдирда, судья ўз шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш мақсадига ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга ёки танқидга омма олдида жавоб бериш учун оммавий ахборот воситаларига мурожаат қилишга ҳақли.

Судья оммавий танқидга жавоб бераётганида вазмин ва эҳтиёткор бўлиши керак. Баишарти, агар оммавий ахборот воситаларида судья фаолиятининг асоссиз танқид қилиниши оқибатида одил судловнинг обрўсига ва ҳолислигига путур етиши мумкин бўлса, бундай танқидга жавобан Судьялар олий кенгашига мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир.

Судья ижтимоий тармоқларда, интернет-форумларда ва интернет тармоғидаги бошқа шаклдаги мулоқотларда иштирок этиши мумкин, бироқ у суд ҳокимиятининг, давлат органларининг нуфузига, бошқа шахсларнинг шаъни ва қадр-қимматиغا путур етказадиган ахборотни тарқатмаслиги лозим”, дейилади.

Журналист суд жараёнида иштирок этар экан, албатта олдиндан ахборот олишга ҳаракат қилади. Аммо Кодекснинг “Суд процесси иштирокчилари билан ўзаро муносабатлар” деб номланган 16-моддасида¹ “...Судья процессуал бўлмаган алоқаларни, яъни муайян суд иши бўйича ишда иштирок этувчи шахслар, уларнинг вакиллари, прокурор, адвокат, бошқа манфаатдор шахслар билан процессуал ва бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳар қандай мулоқотни, агар ушбу ҳаракатлар судьянинг ҳолислиги ва беғаразлигига асосли равишда шубҳа туғдириши мумкин

¹ <http://sud.uz/>

бўлса, истисно этиши лозим. Судья ўз мажбуриятларини бажариши чоғида олинган ахборотни ошкор этишга ҳақли эмас. Судья ўз хизмат мавқеи муносабати билан ўзига маълум бўлиб қолган сир тугиладиган ахборотдан судьялик мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ бўлмаган мақсадда фойдаланиши ва (ёки) уни бирор кишига ошкор қилиши мумкин эмас”, деб кўрсатиб ўтилган.

Аксарият судьяларнинг фикрига кўра, журналистлар билан ҳамкорлик қилишдаги энг катта муаммо – берилаётган материалларнинг ҳаққонийлигини таъминлаш. Қонуний кучга кирмаган нарсани матбуотда чиқаришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

ОАВ таҳририяти	Ҳуқуқ-тартибот органлари
Ҳуқуқбузарлик ва жиноятларни ёритиб бориш	ОАВ таҳририятига матбуот релизларини жўнатиш
Содир этилган ҳуқуқбузарликларни аниқлаш учун ҳуқуқ-тартибот органларига сўровномалар жўнатиш	Таҳририят сўровномасига жавоб бериш
Жиноят содир бўлган жойга келиб, сурагга олиш, ахборот йиғиш	“Тергов сири” жиноят бўйича жиноий иш очилгандан кейин кучга киради, шу сабабли ҳуқуқ-тартибот органлари журналистнинг ахборот йиғишига қаршилик кўрсатмасликлари лозим
	Агарда жиноят бўйича жиноий иш қўзғатилган бўлса, терговчи ахборотни олиш ва уни тарқатишни тақиқлаши мумкин.
Агарда журналист тергов жараёнида олинган фото ва видео материалларни эълон қилмоқчи бўлса, бунга албатта терговчининг рухсати зарур, чунки бу ҳаракати орқали тергов сирини ошкор қилиши мумкин. Шу сабабли у терговчидан, агарда бу суд материаллари бўлса, ҳукмгача судьядан қайси материалларни ошкор этиши, қайси материалларни ошкор этмаслиги хусусида сўраши керак.	

Журналист жиноят содир этган жойга ҳуқуқ-тартибот органлари вакиллари билан бир вақтнинг ўзида борганида ишга боғлиқ материалларни ошкор этишда қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириши лозим:

1. Ички ишлар ходимларидан жиноий ёки маъмурий иш кўзгалганми, йўқми сўраб билиши;
2. Агарда иш кўзгалган бўлса, терговни ким олиб бораётганини аниқлаштириши;
3. Терговчидан олинган аудио, фото ва видеоматериалларни ошкор этиш учун ёзма рухсат олиши;
4. Агарда рухсат тегмаса, материалларни ошкор этмаслиги;
5. Агарда ички ишлар ходимлари журналистдаги материалларни жиноий ёхуд маъмурий ишга қўшиш учун олишса, қаршилик кўрсатмаслиги лозим.

“Айбсизлик презумцияси”га журналистлар риоя этиши зарурми?

Албатта. Айбланувчи, гумон қилинувчи, судланувчиларнинг барчаси айбсизлик презумцияси остида бўладилар. Зеро, уларнинг жинояти ҳали тасдиқланмаган ва суд ҳукми ўқилмаган. Ўзбекистон журналистлар касб этикаси кодексига “Журналист жиноий ишни ёритувчи материални тайёрлаётганида айбсизлик презумпциясига амал қилади” дейилган¹. Айбсизлик презумциясига, шунингдек тергов органлари, терговчи, прокурор, судья (ҳукм ўқилгунига қадар) ҳам риоя қилишлари лозим.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жамиятда барқарорликни таъминлашда ОАВ ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари фаолияти нечоғли муҳим?
2. Журналистиканинг жамиятга ахборот узатишида содир бўладиган салбий жиҳатларни нималарда кўрамиз?
3. Ўзбекистонда журналистлар ва қайси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат органи ҳамкорлигини энг юқори баҳолайсиз?
4. Фуқароларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга нисбатан ишончи ортишида ОАВ ролини айтиб беринг.

¹ <http://uza.uz/oz/documents/zbekiston-zhurnalistlarining-kasb-etikasi-kodeksi-24-07-2019>

6- §. ҲУҚУҚИЙ ЖУРНАЛИСТИКАДА МАТН ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ. СУД ЗАЛИДАН РЕПОРТАЖ

Режа

1. Ҳуқуқий журналистикада матн яратиш технологияси.
2. Суд залидан репортаж тайёрлаш асослари.
3. Репортаж бэкраунди.

Асосий тушунчалар: ОАВ, суд, репортаж бэкраунд, жиноят, судья, журналистик материал

Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларида берилаётган суд фаолияти ва ҳуқуқий мавзудаги материаллар, шубҳасиз, аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш, конунларга итоат-корлигини оширишга хизмат қилади.

Мамлакатимиздаги марказий ва ҳудудий нашрлар, теле ва радиоканаллар орқали ҳуқуқий мавзудаги кўрсатувлар, таҳлилий материаллар сифати кун сайин ортиб, суд-ҳуқуқ масалаларини ёритишга ихтисослашган журналистлар шакллана бошлади. Давлат ва нодавлат телерадиокомпанияларда, шунингдек, босма ва интернет ОАВда “Жиноят ва жазо”, “Суд залидан репортаж”, “Ҳимоя”, “Жараён” каби махсус рукнлар ташкил этилиб, суд жараёнларидан тайёрланган хабар, репортаж, очерк, мақола, журналист суриштируви ва интервьюлар бериб борилмоқда. Аммо ҳануз ОАВ вакиллари ўртасида судлардан ахборот олиш ва тарқатиш, суд жараёнларини ёритишда юридик термин ва ибораларни, процессуал конун меъёрларини нотўғри қўллаш ҳолатлари мавжуд. Суд жараёнларини аудиторияга ҳолисона етказишда энг мақбул жанрлардан бири бу репортаждир. Хўш, айбланувчи, қораловчи, адвокат, судья ва гувоҳлар иштирокидаги мазкур жараённи ёритишда нималарга эътибор бериш керак? Журналист санаб ўтилган томонлардан бирортасига ён босишга ҳақлими? Албатта йўқ. Қуйида суд залидан репортаж тайёрлашнинг етита босқичи билан танишамиз.

Биринчи қадам.

Ўқувчи учун “ётиқ эшиклар”ни очиш.

Репортажга ўқувчи ўзи учун қоронғу бўлган нарсаларни кўришга, “эпик эшикларни очиш”га иштиёқи сабаб қизиқади. Суд залидан репортаж тайёрлашда, аввало, журналист кўрилаётган маъмурий ёки жиноий ишнинг моҳиятини англаб етмоғи, тергов жараёнида тўпланган далиллар билан олдиндан танишмоғи мақсадга мувофиқдир. Репортажнинг муваффақияти кўп жиҳатдан судланувчи билан қамокда ёки ҳибсда ушлаб туриш жойида суддан олдин учрашиш, унинг жиноят сабабларини билишга интилишда намоён бўлади.

Иккинчи қадам. Зиддиятни аниқлаш.

Репортаж қизиқиб ўқилиши учун драматургия қонун-қоидаларига риоя қилиниши жоиз:

- муаммони кўтариш (тугун);
- персонажлар уни ечишга ҳаракат қилишади (ҳаракатлар ривож);
- муаммо ечимига яқинлашишади (кульминация);
- муваффақиятга эришишади ёки эришишмайди (ечим).

Масалан, одам савдоси билан шуғулланувчилар янги “ўлжа” излаб кафелар, гўзаллик салонлари, аёлларнинг “гап”ларида хорижда “енгил пул топиш” ва “ёрқин ҳаёт”, “Туркияда катта маошли ишга осон жойлаштириш” ҳақида миш-мишлар тарқатишади. Натижада бир ой ўтар-ўтмас уларнинг қармоғига 2-3 та қиз-жувонлар “илинишади”(тугун). Энди улардан “йўл харажатлари” учун ярим пул олинади ёки насияга тилхат ёздириб олинади. Ўзбекистон чегарасини кесиб ўтишгач, паспортлари олиб қўйилади ва “қоронғу” ҳаёт бошланади (кульминация). Оғир вазиятдан қутилиб уйга қайтиш учун бу аёлларнинг аксари ят қисми жиноятга қул уради (зиддият). Кимларнидир маҳаллий полиция, кимларнидир одам савдосига қарши курашувчи ташкилотлар қутқаради (ечим). Журналистнинг асосий вазифаси зиддиятни англаб етиш ва унинг сабабларини кўра билишдир.

“Одам савдоси билан шуғулланган 21 ёшли қизга жазо тайинланди

Тошкент шаҳар Миробод туманидаги Абдулла Авлоний маҳалласида ўтказилган очиқ суд мажлисида ушбу жиноят иши кўриб чиқилди.

Инсон ҳуқуқини поймол қилиб, эркини чеклашдек мудҳиш иллат – одам савдоси замирида чиркин бойлик орттиришдек мақсад яширинган. Ҳар йили миллионлаб одамлар бу иллат домига илинади. Аммо одамфурушларнинг алдов, зўравонлик йўли билан ёшлар ва аёлларни ўз гирдобига тортаётгани, ачинарли.

Тан олиш керакки, дунё миқёсида тобора долзарб муаммага айланаётган одам савдоси муаммосидан мамлакатимиз ҳам холи эмас. Мазкур муаммонинг олдини олиш, унга қарши курашиш, одам савдоси жабрланувчиларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш борасида бир қатор амалий саъй-ҳаракатлар қилинмоқда.

Тошкент шаҳар Миробод туманидаги Абдулла Авлоний маҳалласида ўтказилган очиқ суд мажлиси айни йўналишида жинойят содир этган фуқарони тўғри йўлга бошлаш мақсадида ташиқил этилди.

К.И. ўзи таниш бўлган ёки эндигина танишган хотин-қизларнинг ишончига кириб олгач, катта пул беришни ваъда қилиб, уларни Қозоғистон Республикасига ишга юбориш билан шугулланиб юрган. Унинг бу ишларида ижтимоий тармоқлар жуда қўл келган. Ўзи топган қизларни “Александра” исми билан реклама қилиш билан ҳам шугулланган.

“Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам билинар”, деганларидек, одамларнинг ишончини суиистеъмол қилиб “жонли” товарларнинг ортидан мўмай даромад топишни одат қилиб олган қизнинг қилмиши ошкор бўлди.

Хотин-қизларнинг баъзилари ҳатто ўз хоҳиши билан, мамлакат ташиқарисида қандай иш қилишини билиб бунга рози бўлган. Ақли, эс-ҳуши жойида одам ўз танасини сотиш эвазига пул топишдан кўра, ҳалол меҳнат қилиб ризқ ейиш ва оила тебратиш ҳақида ўйлайди. Қарс икки қўлдан чиқади.

Тошкент шаҳар Жиноят ишлари бўйича Миробод туман суди томонидан эндигина 21 ёшни қаршилаган К.И.нинг оилавий аҳволи, олдин судланмагани, ўз қилмишидан қаттиқ пушаймонлиги ҳисобга олиниб ҳукм чиқарилди.

Фуқаро Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 135-моддаси 3-қисми “г” банди билан айбдор, деб топилиб, уч

йил ишлаган даромадидан ҳар ойда давлат ҳисобига 20 фоиз тўлов тўлаши лозимлиги белгиланди”¹

Агарда репортаж фуқаролик ишлари бўйича суддан тайёрланаётган бўлса, ҳолатга қараб (ажралишлар, мол-мулк бўлиниши, қўшнилар орасида келишмовчилик ва ҳоказо) журналист албатта жабрланувчи ва айбланувчиларни эшитиши, бир томонлама хулоса чиқармаслиги лозим.

Журналист репортаж-портрет тайёрлашни мақсад қилиб қўйган бўлса, зиддиятни мажбуриятлар, хоҳиш ва одамнинг имкониятлари, жиноят ёки ҳуқуқбузарликка ундаган омиллар ичидан кидириши зарур.

Учинчи қадам. *Мақсадли кузатув.*

Суд залидан репортажни тайёрлашда бўлаётган ҳодисаларни мақсадли равишда кузатиш муҳим роль ўйнайди. Айнан кузатиш жараёнининг репортажда акс этиши “журналистнинг воқеа жойида бўлганлигини” англатади. Кузатув мақсадли ва зиддиятни очиб берувчи ёрқин эпизодларни топишга қаратилган бўлиши лозим. Суд залида бўлаётган барча нарсани қоғозга тушириш ёки диктофонга ёзиб олиш шарт эмас. Чунки айнан шу пайтда ёрқин эпизодлар журналист эътиборидан четда қолиб кетиши мумкин.

Шу сабабли олдиндан тузилган режа асосида иш кўриш керак. Суддан олдин мутасадди ташкилотлардан рухсат олган ҳолда судланувчи билан учрашиш. Олдиндан прокурор ва адвокат билан учрашиб, иш ҳақида уларнинг фикрини билиш, суд залида судланувчи, жабрланувчи фикрларини ёзиб олиш.

Албатта кузатишда журналистнинг барча сезги органлари ишлаши керак. Кўришдан ташқари ҳидлар, товушларни ҳам репортажда бера олиш ўқувчини воқеликка янада яқинлаштиради.

Тўртинчи қадам. *Ўзига хос деталларга эътибор бериш.*

Ўзига хос деталлар— бу воқеа, қаҳрамоннинг ўзига хослигини кўрсатувчи сўзлар, ҳаракатлар ёки нарсалардир. Америкалик медиатренер Рой-Петер Кларкнинг фикрича, “*Ҳолатнинг ва қаҳрамоннинг ўзига хослигини очиб берувчи деталлар ўқувчининг*

¹ <https://www.gazeta.uz/uz/2018/10/05/sud/>

ҳиссиётларига таъсир кўрсатиб, воқеани тушунишга олиб келади. Таҷрибасиз журналистлар аксарият ҳолатда кўзга ташланадиган деталларни келтиришади: жабрланувчи жуда ҳам асабийлашиб, ҳар бир чиқишга гап қўшиб ўтирибди, судланувчи йиглаяпти, адвокат ҳар бир гувоҳнинг гапини сабабли ва бесабаб бўлаяпти ва ҳоказо. Америкалик репортер Кристофер Сканлан қотилликда айбланаётган шахс қатл этилишидан олдин битта жабрланувчининг оиласига боради. Бир неча йил олдин ўлдирилган деб гумон қилинаётган қиз уйдан чиқиб, қайтиб келмаган. Сканлан хонадондаги қайғуни акс этувчи бир нечта деталларга эътиборини қаратади: йўлакдаги электр чирогини ёқиб ўчирадиган виключателга скотч ёпиштирилган бўлиб, чироқни ўчириб бўлмасди. Она қизини сайрдан қайтишини кечаю-кундуз кутмоқда эди. Қиз чиқиб кетганига йиллар бўлган бўлсада, чироқ мангу олов сингари ҳар доим ёниқ эди. Бунга эътибор берган Сканлан хонадон соҳибларидан нега виключателга скотч ёпиштириб қўйилганлигини сўрайди ва қизнинг ҳаёти ҳақида жуда ҳам кўп деталларни билиб олади”¹.

Агарда сиз қаҳрамонни тавсифламоқчи бўлсангиз, буни тўғридан-тўғри берманг. Балки уни тавсифловчи ҳаракатлар ва предметлар орқали қаҳрамон феъл-атворини очиб беришга ҳаракат қилинг. Масалан, фарзанди ўлдирилган онанинг суддаги ҳолати қора курсидаги қотилнинг ваҳшийлигини ўқувчига яққол кўрсатиб беради. Ёки отаси томонидан калтакланган болакай мия жароҳати оқибатида кўз нуруни йўқотаётганини кўрсатиш учун россиялик журналист Валерий Панюшкин бола билан хайрлашиш жараёнини тасвирлар экан, бола уни кўрмай, кўлини бошқа томонга қаратиб силкиганини ёзади².

Бешинчи қадам.“Мантиқий чизик”ни аниқлаштирамиз.

Энди эса репортажимиздаги барча қаҳрамонлар, гувоҳлар, воқеа ва ҳодисаларни бир-бирига мантиқан боғлайдиган, уларни кетма-кетликда улайдиган “чизик”ни тортамиз. Айнан шу чизик

¹ Clark R.P. Writing Tools: 50 Essential Strategies for Every Writer. – London, Little, Brown and Co, 2006, p.124

² Колесниченко А. Практическая журналистика: 15 мастер-классов. –М.: МГУ, 2017, с.48

судда кўрилатган ишнинг ечимини кўрсатиб бериши лозим.

Олтинчи қадам. *Репортажни бошқа ахборот ва таҳлилий, бадиий-публицистик жанрлардан элементларни киритган ҳолда ёки кинематографик усулда¹ (to write cinematically) ёзамиз.* Айнан шу терминни Рой-Питер Кларк киритиб, у “журналист репортажни шундай тайёрлаши керакки, ўқувчининг миясида ҳар бир сўз кадр сингаридек айланиши лозим”, деган эди. Масалан, “судда гувоҳ судланувчи билан уришди” десак, бу иккала шахснинг қандай уришганлиги кўз олдимизга келмайди ва панжара ортида ўтирган судланувчи билан гувоҳ қандай уришиши мумкин, дея ҳайрон бўламиз. Аммо гувоҳнинг прокурор ёки адвокатнинг саволига жавоб бера туриб, бирданига ҳиссиётларга берилган ҳолда судланувчи томон ташланиши, уни қандай сўзлар билан ҳақоратлаганлиги, ўз навбатида судланувчи ҳам жим турмаганлигини тасвирласак, ўқувчи кўз олдида бўлган воқеа гавдаланади.

Иккинчи коида репортажда тасвирдаги каби планларни беришдир. Биз суд залига кирганимизда хонанинг ичини яққол кўрамиз, бирор бир предмет ёки шахс диққатимизни тортса, унга нигоҳимизни яқинлаштириб, бир муддат уни томоша қилгач, яна умумий планга қайтамиз. Журналистик материални тайёрлашда бешта планга эътибор бермоқ жоиз, бу хоҳ аудиовизуал хоҳ ёзма репортаж бўлиши мумкин:

- умумий;
- қисман умумий (одам тўлиқлигича тасвирланади);
- ўрта (одам белигача тавирланади);
- йирик (юз);
- деталлашган (зирак, бармоқ, чандиқ ва ҳоказо).

Энг асосийси, сиз тайёрлаётган репортаж битта планда қотиб қолмаслиги зарур. Деталларни бериш воқеликка янада аниқлик киритишини унутманг.

Еттинчи қадам. *Бэкраунд.*

Репортаж бэкраунди – воқеликни аниқлаштирувчи ахбо-

¹ Clark R.P. Writing Tools: 50 Essential Strategies for Every Writer. – London, Little, Brown and Co, 2006, p.125

ротдир. Масалан, суд залидаги репортажда бэкраунд матннинг энг катта қисмини эгаллайди. Бу ерда нафақат суд залиннинг умумий кўринишини бериш, балки нима дейилаётгани, ким, нима учун суд қилинаётгани, олдинги суд йиғилишларида нима бўлганлигини ёзмоқ лозим. Репортаж бэкраундини кичик-кичик порцияларда берган маъқул, бўлмаса улар журналистик материалдаги ҳаракатни тўхтатиб, ўқувчини зериктириб қўйиши мумкин.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар.

1. Ҳуқуқий журналистикада матн яратиш технологияси нимадан иборат?
2. Суд залидан репортаж тайёрлаш асосларини сўзлаб беринг.
3. Репортаж бэкраунди деб нимага айтилади?

7-§. ХУҚУҚИЙ МАВЗУДА ЖУРНАЛИСТ СУРИШТИРУВИ. ОНЛАЙН ИНСТРУМЕНТЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ АМАЛИЁТИ

Режа:

1. Хуқуқий мавзуда журналист суриштируви.
2. Онлайн инструментлардан фойдаланиш амалиёти.
3. Журналист хавфсизлиги

Асосий тушунчалар: журналистик суриштируви, жанр, хавфсизлик, фактчекинг, онлайн инструмент

Журналистик суриштирув мураккаб жанр. У жуда ҳам кўп вақт, кузатувчанлик, қатъийлик, сабр билан ишни охиригача етказишни талаб қилади.

Фарғона вилояти журналистлар ижодий уюшмаси раиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Муҳаммаджон Обидов амалиётчи сифатида суриштирув жанридаги муаммоларга алоҳида урғу қаратади¹. Унинг фикрича, журналист суриштируви муаллифдан ғоят чуқур ва ҳар томонлама билим талаб қилади. Бу жанрда ижод қилишда соф қалбнинг ўзи кифоя қилмайди. Уларга ҳуқуқий кафолат, ахборот таъминотида кўмак, муҳаррир қўллови ҳам керак. Цензура бекор қилинганининг ўзи журналист учун ҳуқуқий кафолат бўла олмайди. Ҳақиқий “тўртинчи ҳокимият” бўлиш, давлат бошқарув институтлари фаолияти, барча даражадаги амалдорларнинг коррупцион ҳаракатига қарши самарали курашиш учун журналистнинг қонунда кафолатланган ҳуқуқлари кенгайтирилиши лозим.

Журналистиканинг вазифаси ҳукм чиқариш эмас. Журналистика ижтимоий адолат қарор топиши учун хизмат қилади. Унинг мезонларини эса жамият белгилайди.

“Журналист ҳуқуқ посбонлари ваколатини ўз зиммасига

¹ “Журналистик суриштирувнинг меъёрий чегаралари қаерда?”, М. Обидов, ЎзА, 05.02.2018, http://uza.uz/oz/society/zhurnalistik-surishtiruvning-meyeriychegarlari-aerda-05-02-2018?sphrase_id=6325586

олмасин. Унинг вазифаси жинойтчини тутиш эмас, балки жинойт хатти-ҳаракатга ошкоралик бериш, муаммони таҳлил қилиш, ечими ҳақида таклифлар киритишдир. Матбуотимизда эса суриштирув дея шахснинг дахлсизлигига тажовуз ҳоллари ҳам учрамоқда. Андижон шаҳри, Фарғона вилояти ҳокимларининг ишчи йиғилишлардаги сўкинишлари, телефондаги аудиоёзуви журналистлар томонидан интернет сайтлари ва ижтимоий тармоқларда оммалаштирилди, муҳокама қилинди, обрўсизлан-тирилди. Бу ҳам камлик қилгандек, омма олдида узр сўраш, лавозимини тарк этиш каби мажбурий талаблар қўйилди. Жамиятнинг маълум қатлами эса бу чақириқ ва талабларни қўлловчи постлар қолдира бошлади. Албатта, раҳбарларнинг маънавий қиёфасига жамият бефарқ қаролмайди. Лекин матбуот шахснинг шаъни билан боғлиқ яширин суратга ёзиб олинган овозни ошкор қилишга, оммалаштиришга ҳақлими? “Айбдор” деб таърифланаётган шахсга шарт қўйишга ҳаққи борми? Масаланинг ҳукукий томонлари қонунчиликда қандай меъёрланган? “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 13-моддасига биноан: “Жисмоний шахсларнинг розилигисиз телефондаги сўзлашувларини қайта ишлаш, тарқатиш ва ундан фойдаланишга йўл қўймайди”, дейилган. Афсуски, амалдаги қонунларда йиғилишдан ёзиб олинган сўзлашув масаласида ҳеч гап йўқ. Демак, тақиқланмаган бўлса рухсат этилгани шу, деб тушунмоқ керакми? Шундай бўлса, эртага уйингизга яширин камера ёки микрофон ўрнатиб ундаги тасвир ва овозни ҳам тарқатиш мумкин бўлиб қолмайдими? Назаримизда, танқидий-таҳлилий мақола ёки журналистик суриштирувда очиқланаётган далиллар мавжудлигининг ўзигина етарли эмасдек туюлади. Бундай очиқлик, фош қилувчи ахборотни соғлом фикр, қонун меъёрларига риоя қилган ҳолда қабул қилувчи омма, унга ҳозиржавоб муносабат билдирувчи давлат идоралари ҳам тайёр бўлиши лозимга ўхшайди”, дейди М.Обидов¹.

Жинойтга қарши суриштирувлар одатда жамиятни ларзага келтирган қотиллик, сиёсий, экологик, иқтисодий жинойтлар,

¹ Ўша ерда

бола ўғирлаш, одам савдоси, террорчилик хужумлари, кулол-роғ контрабандаси, гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний айланиши, оғир оқибатли йўл-транспорт ҳодисалари юзасидан амалга оширилади.

Журналист суриштирувининг бошқа жанрлардан фарқи шундаки, аввало журналист очмоқчи бўлган ишнинг бирор-бир сири бўлиши керак. Сир бўлмаган жойда суриштирув ҳам бўлмайди. Сир албатта ижтимоий характерда бўлмоғи лозим. Сир журналист томонидан очилиши ва материал учун зарур маълумот ҳам айнан журналист томонидан тўпланиши лозим. Аксарият журналистлар суд ҳисоботларини олиб, материал тайёрлашди ва буни журналист суриштируви деб аташади. Бу нотўғри. Журналист жиноий иш материалларидан фойдаланган тақдирда ҳам мустақил равишда гувоҳлар, судланувчи, терговчи, прокурор билан суҳбатлашмоғи, ишга оид ҳужжатларни ўрганмоғи лозим. Баъзида терговчи топа олмаган нарсаларни журналист топиши мумкин. Рус олими В.Ворошиловнинг фикрича, “суриштирув жуда ҳам кўп ахборот манбаларига таянилган ҳолда ёзилади: одамлар, ҳужжатлар, шахсий кузатув. Суриштирув materiali холислик тамойилларига мос келиши учун зиддият томонларининг фикрлари билан биргаликда нейтрал томоннинг фикр ва муоҳазаларини келтириш мақсадга мувофиқдир. Бу жиноий иш очилган соҳанинг мутахассислари, экспертлар бўлиши мумкин”¹.

Журналист суриштируви учун мавзу қаердан танланади?

Албатта турли хил криминал янгиликларни кузатиш орқали. Бундан ташқари Googleнинг кидирув тизими бўладими, Twitter хештеги ёки Facebookдаги гуруҳ, Интернет ижтимоий тармоқлари сизга оригинал мавзу, янги тадқиқотлар натижаси, мулоқот йўллари ва суратларни топишга кўмак беради. Бироқ ижтимоий тармоқлар ҳам, Интернет ҳам журналистларга янгича мушкулликлар пайдо қилаётганини ҳам ёддан чиқармаслик зарур. Ахборотни қўлга киритиш осон бўлиши мумкин, аммо сиз

¹ Журналистское расследование. История метода и современная практика. СПб., 2001. 6. 13

воқеа чиндан ҳам юз берганига ва одамлар ҳақиқийлигига ҳосил ишонч қилишингиз лозим¹.

Буларга анъанавий журналистик тадқиқот йўллари ўрнини босадиган эмас, бу йўللарни янада кенгайтириш имкониятини берадиган воситалар сифатида қаралгани афзал.

“Агар сизнинг ҳар куни ишга ўзингизнинг янги ғоянгиз, янги мавзунгиз билан келиш одадингиз бўлмаса, янги мавзунни топиш амалиётини бошлашингиз лозим”, дейди Би-би-сининг Шимолӣ Ирландиядаги продюсерларидан бири². Масалан, сиз ижтимоӣ тармоқларда “Андижонда одамларни салкам 100 минг долларга туширган “Артел”чилар устидан тергов бошланди”³ деган сарлавҳага кўзингиз тушди. Унда қисқача “2017 йилнинг октябрь ойидан 2019 йилнинг август ойига қадар бўлган вақт оралиғида, Каимова Ханифа Вахабжан қизи фуқароларга ўзини “Артель” компаниясининг Андижон шаҳар ҳудудидаги дилери эканлигини айтиб одамларни чув туширган”и айтиб ўтилади. Сизда бу хабар юзасидан савол туғилдими? Бирор нарсани кўрган, эшитган пайтингиздаги ўзингизнинг илк реакциянгизга эътибор қаратинг! Ҳамма ҳам шундай ўйлайдими? Ҳамма ҳам бу нарсани айнан шундай қабул қиладими? Агар мен бу хабарни ҳозир ўйлаётганимдек қабул қилишдан бош тортсам-чи?

Қаердан қидириш керак?

Кундалик рўзномаларнинг янгиликлардан бошқа мавзулар ёри-тиладиган саҳифалари журналист суриштируви учун жуда бой манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бироқ бу саҳифалардаги мақолаларни “мен мана шундан суриштирув ўтказишим мумкинми?” деган савол билан ўқиб чиқишингиз талаб этилади.

Реклама ва эълонлар

Махсус ҳамда кичик реклама ва эълонлар саҳифаси ҳар

¹ Оригинал журналистика: мавзу топиш. <https://www.bbc.co.uk/academy/uz/articles/art20160302085122268>

² Оригинал журналистика: мавзу топиш. <https://www.bbc.co.uk/academy/uz/articles/art20160302085122268>

³ <http://darakchi.uz/index.php/uz/79960>

доим танишиб чиқиш учун арзигулик бўлади. У ерда одамлар ғалати-ғалати нарсаларни сотувга қўядилар. Мисол учун ОАВ-да “Ўзбекистоннинг собиқ бош прокурори Рашид Қодировнинг ҳашаматли уйи 10 млрд сўмга сотувга қўйилган” лиги ҳақида хабарлар пайдо бўлди¹. Собиқ бош прокурор бу уйни қайси маоши эвазига курган? Пулни қаердан олган? Ёки Тошкент шаҳрининг марказий кўчаларидан бири йўл ўртасига қўйилган бордюр-панжараларни олиб ташлаш ишлари натижасида вақтинча ёпилиши борасидаги эълонга кўзингиз тушди. Ўзингизга савол беринг. Бордюрларга нечанчи маротаба панжара қўйилиб, олиб ташланапти? Бунинг учун пуллар қаердан олинапти? Нега давлат бюджетидан бесамар фойдаланилапти? Нега йўл қурилиш бошқармаси солиқ тўловчилар олдида ана шундай бесамар ишларга сарфланаётган харажатларни нима эвазига қоплаётгани ҳақида ҳисобот бермайди?

Расмий эълонлар

Шунингдек, рўзномаларда банкротлик ёки бирор корхонани тугатиш ҳақидаги эълонларни ҳам синчиклаб билан ўқиб боришни одатга айлантирган дуруст. Кўзга кўринган одамлар ёки уларга тегишли корхоналар билан боғлиқ бундай расмий эълон ҳам журналистик суриштирувга мавзу бўлиши мумкин.

Ижтимоий тармоқлар

Facebookдаги “Халқ билан мулоқот”, “Потребитель.уз” каби гуруҳлардаги, Телеграм каналлардаги xushnudbek.uz, davletovuz, rais buva, ekologuz, troll.uz каби блогерларнинг саҳифаларида кўтарилаётган ижтимоий муаммолар сизнинг журналист суриштирувингиз учун яхшигина материал бўлиши мумкин.

Ижтимоий тармоқларда кузатиб борадиган шахсларга оид ўз рўйхатингиз бўлгани жуда муҳим. Одатда оммавий ахборот воситалари ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик ёки ички цензура туфайли жамият учун ўта муҳим воқеаларни беришга журъат эта

¹ <https://daryo.uz/k/2019/11/19/uzbekiston-sobiq-bosh-prokurori-rashid-qodirovning-hashamatli-uyi-10-mlrd-somga-sotuvga-qoyildi/>

олмайди. Лекин бундай пайтларда ижтимоий тармоқлар муҳим роль ўйнаши мумкин.

Ижтимоий тармоқлардан фойдаланишнинг яна бир муҳим усули сиёсатчилар, парламент аъзоларининг ижтимоий тармоқлардаги фаолиятини кузатиб боришдир. Шунингдек, халқ вакиллари ижтимоий тармоқларда тобора фаоллашиб бормокда. Бу, айниқса, Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон Экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузасидаги танқиддан сўнг анча жонланди. Давлат раҳбари депутат ва сенаторлар ўз фаолияти ҳақида сайловчиларни ҳабардор этиб бориш учун Интернетда, ижтимоий тармоқларда ўз саҳифаларини очиб, зарур маълумотларни уларга киритиб боришлари лозимлиги, дунёдаги кўпгина мамлакатлар аллақачон шу тизимга ўтганини таъкидлаган эди¹.

Ҳаётнинг ичига кириб бординг!

Кўпинча журналистлар пресс-релиз, расмий баёнот, брифинг, матнни таҳрир қилиш каби ўз юмушларига ўралашиб қоладилар. Шунинг учун ҳам матбуотда ишламайдиган одамлар билан уларнинг ҳаётида нима янгиликлар юз бераётгани ҳақида сўзлашиб туриш фойдалидир.

“Кўчага чиқиб одамлар билан гаплашиш борасида аниқ бир йўл-йўриқ йўқ”, - дейди Белфастдаги етакчи дастур продюсери Поль Робинсон. — Ҳақиқий одамлар поездда, пивоҳонада, мажлисларга йиғилган пайтларида, сизни кечки овқатга таклиф қилганларида нималар ҳақида суҳбатлашаётганларига кулок солинг!”²

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон Экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси, 12.07.2017, <http://uza.uz/oz/politics/parlamentimiz-a-i-iy-demokratiya-maktabiga-aylanishi-islohot-12-07-2017>

² <https://www.bbc.co.uk/academy/uz/articles/art20160302085122268>

Хизмат сафари давомида Андижондан қайтаётганимда поезддаги ҳамроҳ йўловчи билан суҳбатлашиб қолдик. У газ таъминотида ишлар экан. Суҳбат жараёнида нега киш кунлари аҳолига газ ўз вақтида етказиб берилмаётгани ҳақида сўз очилиб, у бунинг асосий сабабларидан бири газ қувурларининг эскиргани, агарда босим оширилса улар ёрилиб кетиши мумкинлигини айтиб қолди. Аммо аҳоли ўртасида норозилик кайфиятларини кучайтирмаслик учун бу нарса сир тутилишини таъкидлади. Албатта, ҳақли савол туғилади, Ўзбекистон табиий газ қазиб чиқаришда етакчилик қилиб, бир қисмини хорижга сотаётгани ҳеч кимга сир эмас. Аммо шу билан биргаликда юртимизнинг аксарият аҳолиси газ йўқлиги туфайли азият чекмоқда. Натижада дарахтлар аёвсиз кесилмоқда. Айнан шу масалага бошқа томондан ҳам ёндошса бўлади. Агарда сиз Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш қўмитасининг кимдир Ўзбекистон Қизил китобига киритилган саксовуларни кесиб олиб кетаётганида қўлга тушгани ва иши судга оширилгани ҳақидаги хабарини ўқисангиз, мазкур экологик жиноятнинг ортидаги ижтимоий муаммолар ҳақида ўйлаб кўриш керак. Саксовулни кесиб нима қилишади? Албатта уйни иситиш, овқат тайёрлаш учун табиий газ йўқлигидан жиноятга қўл урилади. Масаланинг яна бир хулосаси, одамларда экологик онгнинг шаклланмаганлигидадир. Зеро, қишнинг ғамини ёзда еб, таппи, кўмир тайёрлаб қўйса, ўз томорқасида тез ўсадиган дарахт турларини экиб кўпайтирса, экологияга зарар етказмаган бўлар эди.

Дикқат билан тингланг!

Бошқа бир кишини тинглаш ўзинг ҳақида ўйлаш эмас, балки ўша киши гапираётган нарса ҳақида ўйлаш деганидир. Гапираётган инсон танлаётган сўзлар ва гап оҳангига эътибор қаратинг! Кўпинча одамлар ёнидаги суҳбатдоши гапираётган гапнинг жуда кам фоизининг маъносини англаб етадилар, чунки ўз хаёллари билан банд бўладилар. Агар сиз ҳам суҳбатдошингизни шу тариқа тинглайдиган бўлсангиз, янги мавзу учун муҳим имкониятни қўлдан бой бериб қўйишингиз ҳеч гап эмас.

Келинг, 2002 йил декабридаги “Хезелтайн ҳодиса”сини эслайлик. Би-би-си Исо мавлуди байрами муносабати билан ташкил этган зиёфатда Консерватив партиянинг собиқ раис ўринбосари, Лорд Хезелтайн, Консерваторларнинг парламентдаги аъзолари оддий партия аъзоларининг сўзларига кулоқ тутиб ўтирмасдан ўзларининг раҳбарини сайлаши керак, деган фикрни айтган. Лорд Хезелтайн бу гапини зиёфатда қатнашаётган энг юқори муҳаррирларнинг бир гуруҳидан иккинчисига, етакчи мухбирларнинг бир гуруҳидан иккинчисига ўтиб такрорлаган. Лорд Хезелтайн бу “портловчи баёноти”ни Би-би-си мухбирларидан бирортаси ҳам жиддий қабул қилмаганидан ҳайратга тушган. У бу гапини бир неча кундан кейин “Индепендент” рўзномасига берган интервьюсида такрорлаган, рўзномада нашр қилинганидан кейин мавзу барча оммавий ахборот воситаларининг энг асосий ангилигига айланганди¹.

Очиқ маълумотлар ва реестрлар. Украиналик журналист-суриштирувчи Максим Кицюкнинг ёш журналистларга маслаҳат берар экан, кимдир журналистик суриштирув билан шуғулланмоқчи бўлса, биринчи галда, мавжуд очиқ маълумотлар реестрлари ва базаларини яхшилаб ўрганиб чиқиши кераклигини қайд этади.

Сўнгги йилларда жуда кўплаб мамлакатларда мулк, хўжалик субъектлари ҳақидаги маълумотлардан иборат очиқ маълумотлар, корпоратив маълумотлар порталларини ташкил қилиш авж олмақда. Бу бир томондан давлат ва жамиятнинг очиқлик ҳамда транспарентлик тамойилларини қарор топтиришга бўлган интилишини кўрсатса, иккинчи томондан коррупция, яширин ҳуқуқбузарлик ҳолатларига қарши курашиш самарадорлигини оширмоқда. Жамоатчиликнинг босими остида ҳукуматлар кўчмас мулк, автомобиллар ва бизнесларга доир очиқ маълумотлар базасини яратмоқда. Бундай маълумотлар базаларини мунтазам кузатиб бориш орқали журналистлар мансабдор шахсларнинг ноқонуний бойишига оид журналистик суриштирув-

¹ <https://www.bbc.co.uk/academy/uz/articles/art20160302085122268>

ларини тайёрлашлари мумкин¹.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ очик маълумотлар кўп маротаба, эркин ва бепул фойдаланиш мақсадида машинада ўқиладиган форматда Интернет тармоғида жойлаштирилган давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборот ҳисобланади².

Ўзбекистонда <https://data.gov.uz>, <https://openinfo.uz>, <https://stat.uz>, <http://xarid.uz> сингари интернет ресурслардан фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, Давлат хизматлари агентлиги томонидан fo.birdarcha.uz, my.gov.uz порталлари орқали рўйхатдан ўтган санадан тортиб, бошқарувчи тўғрисида маълумот, агар юридик шахслар ҳақида гапирадиган бўлсак, муассислар ва уларнинг устав жамғармасидаги улушига тегишли мавжуд маълумотларни автоматик тарзда тақдим этади. Сиздан фақатгина тегишли тадбиркорлик субъектининг СТИР-рақамини киритиш талаб этилади.

Bellingcat суриштирув тармоғининг журналисти Эрик Толер, очик манбалардан фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида шундай дейди: "...агарда биз суриштирувимизда очик манбалардан фойдалансак, биз ўзимиз ва аудиториямиз ўртамизда шаффофликни таъминлаймиз. Агарда биз амалдор хусусида материал тайёрлаётган бўлсак, ўқувчиларимиздан бири бизнинг далилларимизни нотўғри деб ҳисобласа, улар биз фойдаланган ўша очик манбаларга кириб, далилларни текшириб кўришлари мумкин"³. "Информационная культура" нодавлат агентлигининг директори Иван Бегтин суриштирув учун қуйидаги инстру-

¹ Хидиров Қ. Коррупцияга қарши курашишдаги оммавий ахборот воситаларининг роли. Қўлланма.—Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қиролигининг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонаси. 2018, 68 б.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 7 августдаги "Очик маълумотлар тақдим этилиши ҳисобга олинган ҳолда интернет тармоғида Ўзбекистон республикасининг ҳукумат порталини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори, <http://lex.uz/docs/2718599>

³ Гуляев А. Журналистское расследование: история, методика и практика. Учебное издание. [Электронный ресурс] – Вильнюс : ЕГУ, 2018. – 135 с.

ментларни ажратиб кўрсатади: “Журналист суриштируви учун бугунги кунда зарур бўлган инструментлар бу Excel, Google Docs, IBM ManyEyes, Wordle ва бошқалардир. Бу жиноятга оид суриштирувми сиёсий муаммолар бўйича журналист текширувими ҳаммасига мос келади”¹, дейди у. АҚШ журналистлари ўртасида бугун Microsoft Excel ва Microsoft Access жуда ҳам машҳурдир. Excelдаги жадваллар маълумотларни саралаш учун жуда ҳам қулай. Айнан Excelда маълумотларни таққослаш, саралаш, сўнгги аниқ маълумотни ҳисоблаб чиқариш мумкин. Accessдаги жадваллардан эса катта ҳажмдаги маълумотларни саралаш, уларни ягона жадвалга бирлаштириш учун фойдаланган маъқул.

Мавзунини қандай ишлаб чиққан маъқул? Журналист суриштирувларида бошқа жанрларда бўлгани каби муаллифлар муайян мавзуларга ихтисослашган бўлади. Кимнидир давлат харидлари ва хусусийлаштириш, яъни иқтисодий жиноятлар қизиқтирса, бошқаларни уюшган жиноятчилик ва жиноятчилар дунёси қизиқтиради. Бошқа бир журналистлар эса ҳарбий жиноятлар ёки одам савдоси муаммоси билан йиллар давомида шуғулланади ва шу мавзунинг том маънодаги “эгаси”га айланади.

Тор соҳага ёки мавзуга ихтисослашиш суриштирув мавзусини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради. Суд жараёнларини ёки ички ишлар идоралари ҳисоботлари асосида тайёрланадиган янгиликларни мунтазам кузатиб борсангиз, ушбу соҳаларга тааллуқли суриштирувларни мукамал даражада режалаштира оласиз. Бундан ташқари, узоқ йиллар давомида тор йўналишга ихтисослашиш мазкур мавзуларда ахборот тақдим эта оладиган манбалар ва экспертлар билан яқиндан мулоқот ўрнатиш имконини беради. Бу эса суриштирувнинг жонли ва кучли чиқишига ёрдам беради.

Энди-энди журналистикага, айниқса, журналист суриштирувига қизиқаётган ёш ҳамкасблариларимизга иккита муҳим

¹ Журналистские расследования случаев трансграничной коррупции. Методы и примеры. –М.: 2018.- 11 с.

жиҳатни алоҳида кўрсатиб ўтишни истар эдик¹:

1. Журналистларга хос қизиқувчан бўлинг. Модомики, сизда қандайдир ноқонуний деб ўйлаган ҳаракатга нисбатан қизиқиш пайдо бўлса, кўпроқ билишга ҳаракат қилинг. Қайд қилиб боринг, ахборотни текшириб, мавзуга қайтиб туринг. Журналист ўз хоҳиши билан олиб борган суриштирувлар ҳар доим муваффақиятли чиққан.

2. Бошқа журналистлар, ҳамкасблар қандай суриштирув олиб бораётганини, материаллари қандай чиқаётганини билан ҳам мунтазам кузатиб боринг. Чунки сизу биз яхши журналист суриштируви устида ишлашни энди-энди бошлаётган бўлсак, бошқалар аллақачон бу мавзуда ўнлаб мақолалар тайёрлаган бўлиши мумкин. Ёқтирмасангиз ҳам таниқли журналист-суриштирувчиларнинг ижодини кузатиб боринг, бу сизга ҳар доим ёрдам беради.

Жиноий ишлар бўйича суриштирувларни ўтказишнинг умумий режаси

Агарда сиз одам савдоси ёки бюджет маблағларининг ноқонуний ўзлаштирилганлиги ҳақида журналист суриштирувини ўтказмоқчи бўлсангиз, қуйидаги режа асосида иш тутилса, мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Суриштирув мавзусига айланган ахборотнинг ҳаққонийлигини текшириш.
2. Суриштирув гипотезасини куриш.
3. Далилларни тўплаш.
4. Экспертларни жалб қилиш.
5. Бош интервью.
6. Фактчекинг ва ҳукуқий экспертиза.

Суриштирув мавзусига айланган ахборотнинг ҳаққонийлигини текшириш.

¹ Хидиров Қ. Коррупцияга қарши курашишдаги оммавий ахборот воситаларининг роли. Қўлланма.–Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қиролигининг Ўзбекистон Респуликасидаги элчихонаси. 2018, 6.69

Агар ахборот ёпиқ манбадан келиб тушган бўлса, ишни ахборотни дарҳол текширишдан бошлаш керак. Бунинг учун турли очик манбалардан, очик маълумотлар реестридан фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига факт юзасидан сўров юбориш мумкин. Журналист суриштирув учун асос бўлаётган ахборотнинг ҳаққонийлигини чуқур ва аниқ ҳис қилиши керак.

Суриштирув гипотезасини қуриш. Суриштирув ғояси туғилгач, дастлабки фикрларни гипотеза ёки жавоб берилиши керак бўлган саволларга айлантириш керак. Гипотеза журналист суриштирувининг қисқача режаси бўлиб, муаммо аниқлаштирилади, унга масъул бўлган шахслар белгилаб олинади. Суриштирувнинг ҳал қилувчи ва ёрдамчи персонажлари аниқлаштирилади. Бошқачасига гипотезани суриштирувнинг “иш харитаси” дейиш мумкин. У суриштирув давомида ўзгариши ҳам мумкин.

Далил тўплаш. Бу гипотезани текширишга қаратилган журналистлик суриштирувининг асосий қисмидир. Бу ерда очик манбалардан ташқари ёпиқ манбалар, дейлик, инсайдлар, норасмий маълумотлар базалари кенг фойдаланилади. Шунга эътибор қаратиш керакки, матнда ёпиқ манбаларга ҳавола берилса, уни қўшимча равишда расмий тасдиқлатиб олиш, қонунийлаштириш керак бўлади. Масалан, сиз ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардаги манбалардан таниқли сиёсатчи ўлдирилганлиги ҳақида маълумотни қўлга киритдингиз. Мақолани эълон қилишда фақатгина манбанинг ахборотига ҳавола бериш камлик қилади. Буни ҳуқуқ-тартибот органларидан тасдиқлатиб олиш тавсия этилади.

Бугунги кунда суриштирув иштирокчилари ўртасида қўшимча алоқаларни топиш мақсадида журналистлар ижтимоий тармоқларни мунтазам мониторинг қилиб боришади. Бундай мониторинг натижасида суриштирилаётган кишининг қариндошлари, дўстлари, қизиқиши ва ҳаёт тарзи ҳақида батафсил қўшимча маълумотлар топиш мумкин.

Экспертларни жалб қилиш. Ҳар қандай жиноят иши бўйича журналист суриштирувида эксперт фикри жуда муҳим. Эксперт

сизнинг гипотезангизни, тўплаган далилларингизни баҳолайди. У далиллар базасини янада бойитиши, ёки сиз эътибордан қочирган ёхуд сезмаган жиҳатларни кўрсатиб бериши мумкин.

Журналистика тамойилларига кўра, суриштирувда журналистнинг шахсий фикри ёки хулосасига ўрин йўқ, балки фақат факт ва ҳаққоний маълумотлар гапириши керак. Лекин суриштирувда экспертларнинг материалдаги далиллар асосида коррупцияда айблаш билан боғлиқ баёнотлари, фикрлари бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳаммаси керакки, ҳамма экспертлар ҳам ишончли бўлавермайди. Шунинг учун ҳамкасб-журналистлар тавсиялари асосида ҳам яхши экспертларни топиш мумкин. Бундан ташқари, экспертнинг фаолиятини интернет орқали текшириб кўриш ҳам мақсадга мувофиқдир. Экспертнинг тадқиқотларини ким молилаштирган — буни билиш зарар қилмайди¹.

Бош интервью. Ҳамма маълумот тўплангандан кейин бир ўтиришда чиройли мақола ёзиб, эълон қилиш иштиёқи пайдо бўлади. Кўпчилик ҳамкасбларимиз журналистиканинг асосий принципларидан бири — журналист ҳар доим муаммога тааллуқли ҳар икки томонга ҳам ўз фикрини баён этиш учун имкон бериши кераклигини унутиб қўйишади. Журналист ўз материалда манфаатлари акс этган томонларга фикр билдириш ҳуқуқини бериши шарт. Бу босқич бош интервью деб номланади. Усиз журналист суриштирувини якунланган деб бўлмайди. Бош интервью фақат ахлоқ қоидаларига риоя этиш учунгина керак эмас, интервью жараёнида сиз ҳаёлингизга ҳам келтирилмаган жиҳатлар аниқланиб қолиши ва материалда урғуни мутлақо бошқача қўйишингизга тўғри келиши мумкин. Суриштирувингиз иштирокчисини бутун материал билан таништириш шарт эмас, бу ҳатто ортиқча ҳам, у фақат ўзига тааллуқли қисмини кўриб чиқса кифоя, чунки мақола эълон қилингунга қадар барча тафсилотларини ошкор этмаганингиз маъқул. Агар иштирокчи сиз билан суҳбатлашишни истамаса — бу унинг ҳуқуқи — мақола

¹ Хидиров К. Коррупцияга қарши курашишдаги оммавий ахборот воситаларининг роли. Қўлланма.—Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қиролигининг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонаси. 2018, 6.69

якунида фалончи қайд этилган далиллар юзасидан изох беришни истамеди, деб кўрсатиб ўтишингиз мумкин.

Одатдаги бош интервьюдан ушбу технологиянинг фарқи шундаки, танқидимиз объектлари охириги дақиқагача уларга нима учун у ёки бу савол берилаётганини билишмайди. Бош интервью гипотеза ва тўпланган далилларнинг ҳаққонийлигини текширишнинг якуний босқичи саналади. Юқорида қайд этилганидек, бу билан тўпланган далиллар асосида суриштирув иштирокчисига ўта жиддий саволларни бериш мумкин бўлса, бошқа тарафдан унга журналист ҳар бир банд бўйича ўз нуктаи назарини баён этиш имконини яратиб беради¹.

Миллий журналистикада бош интервью баъзи ҳолатларда эътибордан четда қолиб кетади. Буни журналистлар суриштирувни мумкин қадар бошқалардан яшириши билан изохлаш мумкин.

Шуни яна бир марта қайд этишимиз керакки, бош интервью, қоида тариқасида, барча ахборот ва маълумотлар тўпланиб бўлгач, ўтказилади. Аксарият журналистлар буни суриштирув тайёр бўлгач, эълон қилинишидан 2-3 соат олдин қилади. Бу бежиз эмас. Чунки материалнинг чиқишини истамаган аксарият амалдорлар тахририятлар бош муҳаррирларига телефон қилиб, босим ўтказишлари мумкин. Бундан ташқари, жуда қисқа вақт ичида суриштирув иштирокчиси асосий маълумотларнинг ҳолатини ўзгартириб юбориши мумкин. Масалан, уй ёки қимматбаҳо автомобилни сотиб юбориши, шартнома шартларига ўзгартишлар киритиши, активларни ва бизнесни қариндошлари номига ўтказишга улгуриб қолиши мумкин. Аммо барибир сифатли ва ҳаққоний суриштирув интервью билан якун топади ёки ҳеч қурса, журналист материалда айбланаётган тараф билан боғланиш учун ҳаракат қилгани акс этади.

Интервьюдаги муҳим жиҳатлардан бири саволларни пухта ва пишиқ тайёрлашдан иборатдир. Баъзан суриштирув иштирокчиси алдаши ёки психологик босим ўтказишга уриниши мумкин. Амалиётда кўп кузатиладиган бир ҳолат бор: сиёсатчилар оилавий муаммолари ёки фожеаларидан сўз очиб, журналист-

¹ Ўша ерда, б.70

да симпатия уйғотишга, шу орқали унга психологик таъсир кўрсатишга ҳаракат қилишади. Бундай ҳолатларда журналист суриштирув эълон қилинган, ўзини айбдор ҳис қилиб қолишни истамаслиги мумкин. Шунақа пайтлар жамоа ёки ҳамкасблар билан маслаҳатлашиб, оқилона тўхтамга келингани яхши. Бу кейинчалик ўзини айбдор ҳис қилмаслик учун жуда муҳимдир.

Фактчекинг ва ҳуқуқий экспертиза

Шуни унутмаслик керакки, журналист суриштирувларида хатонинг катта-кичиги бўлмайди. Шунинг учун ҳам барча номларни, рақамларни, манзилларни, лавозимларни, ташкилотлар, қонун ҳужжатлари ва иқтибос келтирилаётган ҳужжатлар матнларини қайта-қайта, бирма-бир текшириб чиқинг. Битта хато ҳам сизнинг ҳафталаб, ойлаб қилган меҳнатингизнинг қанчалик яхши ва сифатли бўлмасин, суриштирувнинг аҳамиятини туширади, унинг ёмонотлик қилинишига сабаб бўлади. Оддий хато, масалан, қайсидир битим суриштирув материалида 23 сентябрь деб берилган, лекин аслида 23 октябрда тузилган бўлса, суриштирув иштирокчилари материалда хатолар кўп, журналист жуда кўп ноаниқликларга йўл қўйган, дея сизнинг ишингизни қоралашдан тап тортишмайди. Буни ҳеч қачон унутмаслик керак¹.

Барча фактлар ва тасдиқлар атрофлича текширилгандан сўнг материал эълон қилингандан кейин юзага келадиган юридик хаттарлар чуқур таҳлил қилиб чиқиши керак.

Юридик хавф-хатарлар ихтисослашган юристлар ёки камида суриштирув соҳасида катта тажриба тўплаган журналист иштирокида кўриб чиқиши керак. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонуни оммавий ахборот воситаларидан фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашшиш, уларнинг шаъни, кадр-кимматлари ва иш-

¹ Хидиров Қ. Коррупцияга қарши курашишдаги оммавий ахборот воситаларининг роли. Қўлланма.—Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллигининг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонаси. 2018, б.70

чанлик обрўсига тажовуз қилиш мақсадида фойдаланишни ман этади. Фуқаролар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 100-моддасига мувофиқ ўзининг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти, бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри қилишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли. Раддия ёки жавоб газеталарда улар келган кундан эътиборан бир ой муддат ичида, бошқа даврий нашрларда эса навбатдаги сонда эълон қилинади. Оммавий ахборот воситаси раддия ёки жавобни эълон қилишдан бош тортса ёхуд уларни эълон қилиш учун белгилаб қўйилган муддатни бузса, юридик ёки жисмоний шахс даъво билан судга мурожаат қилишга ҳақлидир.

Эътиборли жиҳати, бадном қилувчи маълумотларнинг жавобгар томонидан тарқатилганлиги фактини тасдиқловчи далилларни **судга даъвогар тақдим** этишга мажбурдир. Бадном қилувчи маълумотлар деганда, айрим фуқаролар ёки жамоат фикрида амалдаги қонунларга ва ахлоқ қоидаларига риоя қилиш нуқтаи назаридан қараганда шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини оёқости қилувчи, обрўсини тўқувчи маълумотлар ҳисобланади. Ишдаги камчиликларни, жамоат ва иш жойларидаги, турмушдаги феъл-атворини танқид қилувчи, ҳақиқатга тўғри келадиган маълумотларга шахсни бадном қилувчи маълумотлар деб бўлмайди¹.

Журналист хавфсизлиги

Суриштирув эълон қилингандан сўнг журналистлар ёки умуман, жамоанинг хавфсизлигига таҳдидлар борасидаги хавф-хатарларни ҳам олдиндан баҳолаб олиш зиён қилмайди. Бундай хавф-хатарларни жиддий, атрофлича кўриб чиқиш лозим. Масалан, суриштирув иштирокчиси илгари судланганми, илгари уни

¹ Хидиров Қ. Коррупцияга қарши курашишдаги оммавий ахборот воситаларининг роли. Қўлланма.–Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллигининг Ўзбекистон Республикасидаги элчихонаси. 2018, б.70

танқид қилганларга нисбатан қандай муносабатда бўлган, умуман, суриштирувни тайёрлаш жараёнида қандайдир таҳдидларга дуч келинганми, “фигурант” журналистларга қасддан зарар етказиши мумкинми, ана шу жиҳатлар тахмин қилиб чиқилади.

Журналист хавфсизлигини таъминлаш мақсадида суриштирув материалига журналистнинг исмини эмас, балки таҳаллуסי ёки таҳририят деб қўйиш мумкин. Агар аниқ таҳдид юзага келса, таҳририят журналистларга босим ёки таҳдид бўлаётгани ҳақида расмий ахборот ёки пресс-релиз тарқатиб, жамоатчиликни хабардор қилиб қўйиши керак. Бу ҳам таҳдид қилувчиларни биров бўлса-да шаштидан туширади¹.

Аслида журналист хавфсизлиги унинг ўзига боғлиқ. Журналист суриштирув мавзусини аниқлаб, далилларни тўплаб, интервьюлар олиб, материални якунлаб, унга охириги нуқтасини қўйгунича фактларни тўплаш учун турли хил ёзув ускуналаридан фойдаланади. Агарда суриштирув ижтимоий-маиший муаммоларга бағишланган бўлса, журналист хавфсизлигига таҳдидлар кам бўлади. Аммо суриштирув бевосита молиявий ёки сиёсий характерда бўлса, журналист ҳаёти хавф остида қолиши эҳтимоли кўпроқ.

Хавфли мавзунини ёритишга журналистни ҳеч ким мажбурлай олмайди. Аммо у жинсий жавобгарликни келтириб чиқарадиган иш бўйича суриштирув олиб боришга аҳд қилган бўлса, бир қанча хавфсизлик қоидаларига риоя этиши лозим:

- иш бўйича тўплаган барча ҳужжатларнинг албатта нусхасини олиб, бошқа жойда сақлаш;
- ишонган икки-учта гувоҳга эга бўлиш;
- экспертлар ҳулосасини олиш;
- тайёр материални ҳуқуқшуносга баҳолаш учун бериш;
- журналист қаерга бормасин бу ҳақида уйдагиларини, таҳририятдаги муҳарририни доимо хабардор қилиб, манзилини қолдириш;
- материалда қаҳрамоннинг шахсиятига тегадиган, ҳақоратли сўзлардан фойдаланмаслик.

¹ Ўша ерда, б.73

Суд жараёнида журналистлар ёки ОАВ таҳририятларининг катнашиши кўп кузатилади. Бунга сабаб аксарият ҳолатда журналистларнинг тил меъёрларига риоя этмасликларидир. Афсуски, журналистларнинг аксарияти ҳуқуқий атама ва тушунчаларни бир-биридан фарқлай олишмайди. Масалан, ўғирлик қилган одамни ўз журналистик материалларида фирибгар, товламачи, босқинчи деб аташади. Ваҳоланки, мазкур тушунчалар Жиноий кодексида алоҳида-алоҳида тавсифга эга бўлиб, мазмуни ва характери жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шу сабаб бевосита жиноий ишлар бўйича суриштирув олиб борганда қонунчиликни ўрганиш, ҳуқуқий атамаларни фарқлаш лозим.

Шунингдек, суриштирувда қуйидагилар тақиқланади:

- фактсиз ва гувоҳларсиз тахминлардан фойдаланиш;
- фикрларни бир томонлама бериш;
- материални ҳолисона баҳоламаслик ва монтаж қилиш;
- гапларни умумий матндан “юлиб” олиб, шу орқали уларнинг маъносини ўзгартириш, бузиш;
- миш-мишларни текширмасдан бериш.

Суриштирувда журналист “образ”га кирса, у ўта эҳтиёткор бўлиши керак. Материални таҳаллус билан бериши, ҳужжатларни эса файл ташувчи электрон қурилмаларда бир неча нусхаларда сақлаши мақсадга мувофиқдир.

Журналист суриштирув материални эълон қилса, ижтимоий тармоқларда “жабрланувчи”лар томонидан уюштирилган троллар ҳужумига дуч келиши мумкин. Бу журналистнинг “ноҳақлигини исботлаш” усулларида биридир. Хўш, **журналист троллар ҳужумига дуч келганида нима қилиши даркор?**

“Чегарасиз репортёрлар” ташкилоти маърузасида троллар қурбонига айланмаслик учун журналист нима қилиши кераклиги ҳамда троллар ҳужуми пайтида ва ундан сўнг нима қилиши лозимлиги ҳақида сўз боради¹.

¹ Журналист троллар ҳужумига дуч келганида нима қилиши даркор? <http://uz.uzjournal.uz>

1. Онлайнда турган барча шахсий маълумотларингизни олиб ташланг (ижтимоий тармоқлар учун конфиденциалликни созлаш бўлимига кириш – масалан, Инстаграм-аккаунтни ёпиқ қилинг).

2. Ҳар доим хавфни баҳоланг, шахсий фотосуратларни баҳам кўриш истаги ва бу фотосуратлар ўғирланиши хавфи ўртасида муросани топинг.

3. Автоматик геолокация қаерда турганингизни дарҳол қайд этишини унутманг (уни ўчириб қўйган маъкул).

4. Исмнингиз бўйича Google хабарлар функциясини ишга туширинг, шу тарзда сиз ўзингиз ҳақингизда пайдо бўлаётган хабарларни кузатишингиз мумкин.

5. Securedrop ва Privacy Badger софтидан фойдаланинг. Биринчиси ҳужжатларни хавфсиз усулда узатиш имконини берса, иккинчиси реклама тизимлари ва трекерларга маълумотларингизни кузатиб бориш имконини бермайди.

6. Шахсий телефон рақамингизни онлайнда маълум қилманг.

7. Икки факторли аутентификациядан фойдаланинг.

8. Оддий пароль ўрнига жумла-паролдан фойдаланинг (менежер-паролларга тааллуқли).

9. Номаълум ва шубҳали ҳаволаларни ҳеч қачон босманг. Бу “фишинг” бўлиши мумкин.

10. Ўзингиз бошқарадиган ёки яратган саҳифага бир нечта администраторни қўшинг (масалан, Фейсбукдаги саҳифага).

Ҳужум пайтида: абьюзив контент ҳақида маълум қилинг ва уни ҳужум қилаётган троллар фойдаланадиган онлайн платформаларда блокировка қилинг. Ҳужум ҳақида ҳамкасбларингиз ва бошликларингизни хабардор қилинг.

Далилларни қайд қилиб боринг, троллар ҳужумини тасдиқловчи скриншотларни сақлаб қўйинг.

Агар бу шарҳларни ўқиш имкониятингиз бўлмаса, дўстларингиздан шундай қилишларини сўранг.

Агар зарурат бўлса, тармоқдан бир неча соатга узилинг.

Ҳужумдан кейин: агар аккаунтингизга бузиб кирилган бўлса, бу ҳақда манбаларингиз ва таҳририятни огоҳлантиринг, чунки улар ҳам хавф остида бўлиши мумкин.

Далилларни судга юборинг, тролларга қарши иш очилишини назорат қилинг.

Журналист суриштирувида онлайн инструментлардан фойдаланиш

Журналист суриштирувини тайёрлашда онлайн инструментлар журналист ишини осонлаштиради. Ушбу инструментлар суриштирув мавзусини топиш, манбаларни текшириш, хужжатлар, далилларни тўплаш ва саралаш имконини беради. Шулардан бир нечтасини санаб ўтамыз:

Hunter.io

Алоқа рақамларини кузатишга Hunter.io онлайн ресурси ёрдам беради. У электрон почта манзилини кўрсатилган домен орқали топади. Масалан, давлат органи домени орқали (фамилия, исм @ компания.uz). Шундан сўнг Email Verifier инструменти орқали мазкур манзил ишлайдими ёки йўқми яна бир текшириб кўриш мумкин.

IntelTechniques

Мазкур онлайн инструмент ижтимоий тармоқлардан фойдаланувчиларни топишга ёрдам беради. Сизни қизиқтирган шахснинг ижтимоий тармоқлардаги хатти-ҳаракати, фаолияти билан танишиш, Facebook фойдаланувчиси лайк қўйган ва уни белгилашган барча фото ва видеоларни кўриш имконини беради.

InVID

Видеода ишлаш, унинг манбасини кўрсатиб берувчи сизни қизиқтирган кадрлар, метамаълумотлар, миниатюралар ва бошқа маълумотларни олиш доимо қийин. Бунда сизга айнан InVID ёрдамга келади. Инструмент Европа дастурчилари ва журналистларнинг ҳамкорлиги маҳсулидир. Афсуски, мазкур дастур фақатгина YouTube ва Facebookдаги видео билан ишлайди, холос.

YouTube DataViewer

YouTube ижтимоий тармоғига қўйиладиган ҳар қандай видео-нинг аслигини текшириб кўришга YouTube DataViewer дастури ёрдам беради. Amnesty International компанияси томонидан яратилган мазкур дастур видеонинг алоҳида қисмларини ёки тўлиқ миниатюра шаклида ҳам кўришга имкон беради.

Sqoor

Суриштирув ўтказадиган журналистлар бошқа ҳамкасбларидан нимаси билан фарқ қилишади? Албатта, жуда катта ҳажмдаги ҳужжатлар билан ишлаш билан. Sqoor ижтимоий тармоқлар ва бошқа онлайн ресурсларга қўйилган суд баённомалари, суд жараёнига тегишли материалларни миллий доменларда топишга ёрдам беради. Агарда дастурга обуна бўлинса, у журналистларни қизиқтирган янги ҳужжатларни эътиборингизга ҳавола этади. Дастурдан фойдаланиш журналистлар учун бепул бўлиб, қолганлар ундан фойдаланиш учун ойига пул тўлашлари лозим.

Evernote

Суриштирув билан шуғулланадиган журналистларнинг яна бир хусусияти жуда кўплаб ҳужжатларнинг нусхаларини олиш, матнлар бўйича зарур маълумотларни излашларидадир. Evernote дастури иккита хусусиятга эга. Биринчидан, бепул мобил илова орқали ҳужжатларни сканерлаш, матнларни излаш, иккинчидан, у катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш имконини беради.

Klaxon

Klaxon— ҳар қандай тилдаги веб-саҳифаларни ва улардаги ўзгаришларни кузатиб бориш учун энг яхши онлайн инструментлардан биридир. У АҚШнинг жиноий ҳуқуқ масалаларига ихтисослашган нодавлат журналистлар уюшмаси The Marshall Project томонидан ишлаб чиқишган. Дастурни ўрнатиш учун Herokudan рўйхатдан ўтиш ва The Marshall Projectдаги Github кўрсатмаларига риоя қилиш зарур. Рўйхатдан ўтгач, сиз электрон почта орқали ўзингизни қизиқтирган веб-саҳифадаги маълумотлардан бохабар бўлишингиз мумкин.

Botometer

Сиз интернетда мулоқот жараёнида онлайн суҳбатдошингиз кимлигини, яъни реал инсонми ёки йўқми, эраками аёлми билмайсиз. Америка дастурчилари томонидан яратилган Botometer дастури Twitterдаги фейк аккаунтлар, ботларни топишга ёрдам беради.

Burner

Конфиденциаллик ва хавфсизлик барча журналистларни ўйлантиради. Сиз ўз хабарларингизни қанчалик кодламанг, VPNдан фойдаланманг, барибир интернетда изингиз қолади. Хавфсизликнинг энг мақбул усули бир маротабалик телефон рақамидан фойдаланишдир. Burner сизга Канада ёки АҚШнинг “телефон рақами”ни атиги 5 долларга тақдим этади. Фойдаланиб бўлингач, рақам буткул ўчирилади.

Oligrapher

Мазкур дастур натижаларни визуаллаштириш ва нашр этиш имконини беради. Oligrapher дастури алоҳида шахслар ва ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлик схемаларини аниқлашга ёрдам беради. Буни бутун дунё бўйлаб миллионлаб ташкилотлар ҳақида маълумотларга эга бўлган LittleSis маълумотлар базаси томонидан тақдим этиладиган ахборотдан фойдаланган ҳолда амалга ошириш қулайдир. Агарда сизни қизиқтирган шахс ёки ташкилот ҳақида маълумотлар бўлмаса, улар ҳақидаги ахборотни маълумотлар базасига журналистнинг ўзи қўшиши мумкин.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Ҳукуқий мавзуда журналист суриштирувининг асосида нима ётади?
2. Журналист суриштирувини енгиллатадиган қайси он-лайн инструментларни биласиз?
3. Журналист хавфсизлиги тамойилларини сўзлаб беринг

8-§. АХБОРОТ МАНБАЛАРИ ВА УЛАР БИЛАН ИШЛАШ ҚОИДАЛАРИ

Режа:

1. Конфиденциал манбалар.
2. Очiq ахборот манбалари.
3. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ОАВ учун ахборот манбаи сифатида.
4. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини ёритишда журналистнинг вазифалари

Асосий тушунчалар: суриштирув, журналист, конфеденциал, ахборот, манба, жамият

Конфиденциал манбалари

Суриштирув олиб бораётган журналист конфиденциал ахборот манбаларисиз ишлай олмайди: аввал жамият учун яширин бўлган ахборотни ошкор этиш мазкур жанрнинг талабидир. Шу сабабли ўз ишининг маҳоратли усталари ўз ахборот манбаларини кўз қорачиғидек асрашади. Очiq манбалар сингари конфиденциал манбалар ҳам очiq ва ёпиққа бўлинади. Ёпиқ конфеденциал манбаларга давлат органлари ҳужжатлари, маҳсус маълумотлар базаси, телефон сўзлашувлари киради. Бундай ҳужжатларни қўлга киритиш журналист учун катта омад. Аммо улардан нотўғри фойдаланиш аксинча, журналист ҳаётини хавф остига қўйиши мумкин.

Журналист давлат сири ташувчиси эмас. Аммо у атайин давлат сирини ошкор этса, албатта жавобгарликка тортилади. Бундан ташқари мутасадди ташкилотлар журналист олдиндан ошкор этиш учун давлат сирига оид ахборотни қаердан олганини текшира бошлайдилар. Масалан, 2000 йилнинг ноябрь ойида Россиянинг “Совершенно секретно” медиа холдинг таҳририясида тинтув ўтказилганида “Версия” газетасида Норвегия ҳарбий базасининг сурати қаердан олиниб, чоп этилгани билан қизиқишди. Аниқланишича, сурат “Курск” сув ости атом

кемасининг ҳалокати бўйича суриштирув олиб борилиши натижасида журналистлар стапелларда “Курск”нинг ҳалокатига сабабчи бўлган хорижий сув ости кемасини қидириб, уни суратга олишган. Тинтув пайтида полиция суриштирувга оид ҳужжатлар билан бирга жуда кўплаб конфединциал маълумотлар ва суратлар бўлган тахририят серверини ҳам мусодара қилган. Оқибатда газетанинг навбатдаги сони чиқмай қолган.

Суриштирув пайтида қўлига махфий ҳужжатлар тушган журналист, аввало уларнинг асл нусхалигини текшириб кўриши лозим. Аксарият ҳолатда журналист қўлига ҳужжатларнинг нусхаси тушади. Техника ривожланган асрда ҳужжатларнинг нусхасини тайёрлаш жуда осон. Судда эса асл нусха бўлмаган ҳужжат далил сифатида қабул қилинмайди.

Турли хил муҳим ижтимоий ахборотга эга бўлган инсонлар ҳам журналист учун яхши манбадир. Албатта, уларнинг шахсини ошкор қилмай, суриштирув бўйича қимматли маълумотларга эга бўлиш мумкин. Агарда ахборотга эга шахс мансаб эгаси бўлса ва сиз у билан яхши муносабатларни ўрната олсангиз, журналист учун у бебаҳо ахборот манбасига айланиши мумкин.

Ёпиқ манбаларга шунингдек ошкор этиши мумкин бўлмаган ва давлат сири мақомида бўлган турли хил қазилма бойликларнинг жойлашуви сингари геологик ахборот ёки ҳарбий маълумотлар, давлат аҳамиятига эга ишланмалар, рўйхатдан ўтмаган, патент олинмаган ихтиролар, тадқиқотлар ҳам киритилиши мумкин.

Очиқ ахборот манбалари

Давлат ва нодавлат ташкилотларининг сайтлари, ахборот хизмати ходимларидан олинадиган маълумотлар очиқ ахборот манбаларига киради. Сўнгги йилларда жуда кўплаб мамлакатларда мулк, хўжалик субъектлари ҳақидаги маълумотлардан иборат очиқ маълумотлар, корпоратив маълумотлар порталларини ташкил этилаётир.

Давлат ташкилотлари ва муассасалари ходимлари зарур ахборотларни ўз вақтида фуқарога тақдим этиши керак. Бу –

ахборот олиш эркинлигининг асосий тамойили ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 30-моддасида, ҳамда “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуннинг 4, 7- моддалари, шунингдек “Ахборот олиш принциплари тўғрисида”ги қонуннинг 6, 8-моддаларида¹ айнан шундай ахборотлар назарда тутилади. Ахборот бериш давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхона, муассаса, ташкилотлар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқи эмас, балки мажбуриятидир. Агар бундай ахборотлар берилмаса ёки уларни тақдим қилиш асоссиз рад этилса, мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси “Маъмурий жавобгарлик тўғрисида”ги Кодекси²нинг 44-моддасига биноан маъмурий жавобгарликка тортилади.

Ариза ёки шикоят масалани мазмунан ҳал этиши шарт бўлган давлат органига келиб тушган кундан эътиборан ўн беш кун ичида, қўшимча ўрганиш ва (ёки) текшириш, қўшимча ҳужжатларни сўраб олиш талаб этилганда эса бир ойгача бўлган муддатда кўриб чиқилади. Ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш учун текшириш ўтказиш, қўшимча материаллар сўраб олиш ёхуд бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлган ҳолларда, уларни кўриб чиқиш муддатлари тегишли давлат органи раҳбари томонидан истисно тариқасида узоғи билан бир ойга узайтирилиши мумкин, бу ҳақда мурожаат этувчига хабар қилинади. Таклиф давлат органига келиб тушган кундан эътиборан бир ойгача бўлган муддатда кўриб чиқилади, қўшимча ўрганишни талаб этадиган таклифлар бундан мустасно, бу ҳақда таклифни киритган жисмоний ёки юридик шахсга ўн кунлик муддатда ёзма шаклда хабар қилинади³.

Суриштирув мавзуси бўйича муҳим ахборот манбаларидан бири бу мамлакатимизда журналист изланаётган мавзу йўналишида фаолият кўрсатаётган **нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ)**дир. Уларнинг мазкур йўналишдаги давлат сиёсати билан ҳамоҳанг иш олиб бориши журналистнинг кўпгина

¹ www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_

² www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_

³ “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2014 йил. www.lex.uz

саволларига жавоб топиши ва ўрганаётган мавзусини атрофлича ёритиш имконини беради.

Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари журналистлар бошқа ахборот манбаларига, яъни **интернет, агентликлар ёки** турли ахборот захираларига (**архивлар, фондлар, кутубхона, газета тахламлари, кино, аудио, видеотекалар**) мурожаат этишлари мавзуни кенгроқ ўрганишга ёрдам беради.

Доимий равишда муайян мавзуни ёритиш, миллий ва хорижий тажриба билан танишиб боришни, айниқса бу масалада хорижий ахборотларни кузатишни талаб этади. Бунда журналист учун энг кулай восита – интернет ҳисобланади. У орқали журналист бошқа мамлакатларда, ташкилотларда қандай янгиликлар бўлаётганидан хабар топади. Аммо интернетдан фойдаланганда журналист ундаги маълумотларни доимий равишда текшириб бориши зарур. Жаҳон журналистикаси назариясида муҳим талаб ҳисобланган ҳар қандай ахборотнинг тўғрилигини камида икки манбадан текшириб кўриш, бевосита интернетга ҳам тааллуқлидир.

Айниқса, интернет манбаларидан фойдаланганда, зарур маълумотларни олишда имкон қадар лицензияга эга, расмий давлат сайтларига мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир. Маълумотлардан фойдаланганда, муаллифлик ҳуқуқи талабларига риоя этган ҳолда, албатта манбани кўрсатиш зарур.

Журналист ушбу манбалардан фойдланишда субъектив салбий фикрларни ҳаққонийсидан ажратмоғи лозим. Турли манбаларнинг ўзаро уйғунлигини, мазмунан ҳамоҳанглигини қандай таъминлаш мумкин? Бунинг учун, аввало¹:

- ✓ Воқеа қатнашчиларининг фикрларини жамлаш ва саралаш;
- ✓ Манбалар ҳолислиги ва ҳаққонийлигини текшириш ва унинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш;
- ✓ Фикрлар хилма-хиллигига эришиш;
- ✓ Расмий манбалардан тўлақонли фойдаланиш;
- ✓ Манбалар масала моҳиятини очиб беришига эришиш керак.

¹ Қосимова Н., Тошпўлатова Н. Оммавий ахборот воситаларида болалар мавзусини ёритишнинг назарий ва амалий асослари. -Т.: ЮНИСЕФ, 2014.- Б.69

Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ОАВ учун ахборот манбаи сифатида

Ҳозирда жамоатчилик, хусусан, ОАВ билан ишлаш нафақат давлат бошқарувида барқарорлик ва самарадорликни таъминловчи омил, балки давлат аппаратининг фаолиятини баҳолаш мезони сифатида ҳам хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги Қонунида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқининг кафолатларини таъминлаш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ҳамда улар мансабдор шахсларининг қабул қилинаётган қарорлар учун масъулиятини ошириш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборотни тарқатиш тартибини белгилаш каби масалалар белгиланган бўлиб, оммавий ахборот воситалари вакилларининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотни олиш, ундан фойдаланиш, жамоатчиликка етказиш масалаларини тартибга солади.¹ Фуқаролар солиқ тўловчилар маблағи ҳисобига ҳақ олаётган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти ҳақида *маълумот олишга ҳақлидирлар*. Шу маънода, ОАВда узатилаётган ахборотлар фақатгина уларнинг фаолияти тарғиботи эмас.

Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар доим очик бўлиши керак. Чунки фуқаролар бу ташкилотлар фаолиятининг турли аспектларини доим кузатиб бориш имконига эга бўлишлари лозим. Бу эса мазкур органларнинг жамоатчилик назорати учун очикчилигининг бир белгисидир.

Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар оммавий ахборот воситалари ходимлари, журналистлар билан самарали ҳамкорлик қилиш орқали фуқаролар билан муносабатларини яхшилаш имконига эга бўладилар.

¹ <http://lex.uz/docs/2381133>

Бугунги кунда амалиётда ОАВнинг суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини ёритиши бўйича мавжуд ҳолатни қуйидагича баҳолаш мумкин¹:

- аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш бўйича суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ОАВ билан муносабатлари анчагина яхшиланганлигини ҳуқуқий йўналишда янги қонун, қарор, фармонлар қабул қилинишида фуқароларнинг фаол иштирок этаётганлиги, қонунчиликка дадил муносабат билдираётганлигида кўришимиз мумкин.

- Ҳуқуқий йўналишга ихтисослашган даврий нашрлар материаллари суд-ҳуқуқ тизимидаги барча ислохотларни қамраб олмақда.

- Оммавий ахборот воситаларида суд-ҳуқуқ органларининг маънавий-маърифий йўналишдаги ишлари, жумладан, маҳаллалардаги ҳуқуқий мавзулардаги учрашувлар, сайёр судлар, газеталар орқали ҳуқуқий маслаҳатлар бериш, адлия тизимидаги ҳудудий бўлинмалар фаолияти, фуқароларнинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқлари тикланаётгани ҳам кенг ёритилаётганини кўришимиз мумкин. Айниқса, Интернет ОАВларида ҳуқуқий мавзудаги материалларнинг ҳиссаси кўпайганини кузатиш мумкин.

- Телерадио эфирларда 4 та сектор раҳбарларининг иштирокида фуқароларнинг ҳуқуқий билимини оширишга қаратилган дастурлар ташкил этилиб, халқ қабулхоналаридан репортажлар, Интернет ОАВда ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга қаратилган мақолалар эълон қилинмоқда. Бу йўналишда Адлия вазирлигининг Telegram тармоғидаги **Ҳуқуқий ахборот** канали жуда катта юридик кўмакни амалга оширмоқда.

Хўш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун ОАВ фаолиятига оид нималарни билиш муҳим?

- ОАВнинг суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари фаолиятининг ички жараёнларидан ҳам хабардорлиги муҳим. Мазкур органлар ОАВ бераётган ахборотларда нималар демокчи эканлиги аниқ акс этиши керак.

¹ <http://mooc.tuit.uz/imAF-dotema/302696.html>

- Жамоатчиликнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш лозим.

- Жиноятлар ва содир этилган турли ҳуқуқбузарликларни тезкор ёритишлари учун қатъий қоида ёки тартиб жорий қилиниши керак.

- Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг масс медиа билан ҳамкорлик сиёсати бўлиши ўзаро тушунмовчиликлар ёки хатоларнинг олдини олишга ёрдам беради.

- ОАВ жамоатчилик этиборига ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг жамиятга хизмат қилиши, хавфсизлик масалалари бўйича фаолияти ҳақида ахборотларни бериб боради. Шу ўринда ОАВ ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва фуқаролар ўртасида ўзига хос восита, кўприк вазифасини бажаради.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ОАВга қуйидаги мазмунда ахборотлар бериб боришлари керак:

- Аудитория ва журналистларни қизиқтирган мавзулар (айниқса, суд жараёнлари, жиноятчилик, ўғрилиқ, коррупция, порахўрлик, жиноят жойида қўлга олиш ҳолатлари ва бошқалар);

- Суд-ҳуқуқ органлари фаолиятига оид жамоатчиликнинг қизғин муҳокамасига сабаб бўладиган, яъни жамоатчиликнинг хабардор бўлиш ҳуқуқини қондирадиган мавзулар;

- Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг амалга ошираётган ишлари, улар дуч келаётган муаммолар ҳақида тасаввур уйғотадиган мавзулар;

- Жамоатчилик ишончини оширишга хизмат қиладиган маълумотлар.

Аммо ахборотни бермаслик лозим бўлган ҳолатлар ҳам мавжуд. Улар қуйидагилар:

- Муайян ҳуқуқбузарлик бўйича суриштирув ҳақидаги батафсил маълумотлар унинг кейинги жараёнлари, айбланувчининг айбини исботлаш ёки навбатдаги суриштирувларни олиб боришга ҳалақит бериши мумкин;

- баъзи воқеаларнинг бутун тафсилоти билан берилиши жиноят тақлидчиларига ғоя ва услублардан фойдаланиш имкониятини бериши мумкин;

- мурожаат қилувчилар, гувоҳ ва жабрланувчилар шахси идентификация қилиниши мумкин.

Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини ёритишда журналистнинг вазифалари:

- суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар соҳасидаги вазият ҳақида оммавий аудиторияни хабардор қилиш орқали ижтимоий аҳамиятга эга ҳолатлар ва суд-ҳуқуқ тизими ислохотлари бўйича тўғри йўналишларни белгилаб олишлари учун имкониятни тақдим этиш;

- ҳуқуқий мазмундаги ахборотларни осон, тушунарли ва интерактив форматларда ёритиш;

- аҳоли ўртасида мақсадли йўналтирилган ҳуқуқий тарғиботни амалга оширишга қаратилган суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамда фуқаролик жамияти институтлари ҳамкорлигидаги ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш; бунда нафақат ижтимоий аҳамиятга эга қонунчилик актлари ва турли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга муносабат, шу билан бирга парламентнинг қонун ижодкорлиги ташаббуси билан боғлиқ жараёнларни ҳам ёритиш назарда тутилади;

- суд-ҳуқуқ тизими мутасаддиларининг профессионал фаолиятини ўз вақтида ва сифатли бажараётганликларини ҳам тизимли равишда ёритиб бориш;

- суд-ҳуқуқ тизимининг ахборий-маънавий кампаниялари, адвокатлик жамиятлари, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва саводхонлигини оширишга қаратилган ҳамкорликдаги турли лойиҳаларни ёритиш;

- жамиятнинг турли қатлами вакилларини жалб қилган ҳолда ҳуқуқни муҳофаза қилиш масалаларига бағишланган “давра суҳбати”, “ток-шоу”, жамоавий муҳокамалар ташкил қилиш;

- ОАВда ҳуқуқ-тартибот идораларининг аҳоли билан мулоқотининг амалий натижаларининг мунтазам мониторингини амалга ошириш, яъни бир вақтнинг ўзида ҳуқуқ-тартибот идоралари фаолияти ҳамда ОАВнинг ҳуқуқий мавзудаги чиқишлари самарадорлиги ва натижавийлигини ўрганиш мақсадга мувофиқ.

- ижтимоий сўровлар натижаларини эълон қилиш ва ҳуқуқ-тартиботнинг долзарб масалалари юзасидан жамоатчилик фикрини ўрганиб бориш лозим.

- жамоатчилик фикрини ОАВ орқали баҳолаш ва таҳлил қилиш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва давлат органлари ҳамда фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ижтимоий ҳамкорликни йўлга қўйиш; шу билан бирга ҳар бир ОАВ таҳририяти ўз аудиториясининг ҳуқуқ ва ҳавфсизлик масалалари юзасидан қизиқишлари, эҳтиёжлари ва нимани кутаётганликларини ўрганиб бориши лозим;

- ОАВ фаолиятида ахборотни яшириш, бўрттириш, факт ва ҳодисаларни бир томонлама ёритишга йўл қўйилмаслиги керак.

Умуман олганда, ОАВда мунтазам равишда аҳолининг ҳуқуқий маданияти билан боғлиқ бўлган долзарб масалалар бўйича турли қатламлар орасида сўровлар, суҳбатлар ўтказиш ва уларнинг натижаларини ёритиб бориши мақсадга мувофиқ. ОАВ орқали ижтимоий фикрни ўрганиб бориш давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, ҳуқуқ соҳаси ходимлари, аҳоли ва кенг жамоатчилик ўртасида жиноятларнинг олдини олишда ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назоратини таъминлашнинг самарали йўли ҳисобланади.

Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ОАВ учун ахборот манбаи ва ахборий ҳамкор сифатида фаолият олиб борар экан, жамият олдидаги масъулиятига журналистларни ҳам шерик қилади.

Бугунги амалиётда шуни кузатиш мумкинки, журналистлар учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорликда ишлаш ёритилиши керак бўлган жараёнини осонлаштириш билан бирга, ахборотни олиш ёки қайта ишлаш ва тақдим этишда маълумотни атрофлича ёритишга имкон яратади. Ўз навбатида ОАВ билан ишлаш суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун ҳам шунчалик манфаатли бўлади.

Бундан ташқари ОАВдаги чиқишлар самарадорлигини кўтариш борасида журналистлар ва таҳририятлардан стереотип ва қолипларни олиб ташлаш ҳам талаб этилмоқда. Жиноятлар

профилактикаси масаласини “жонли” тарзда ёритиш, бунда “айбсизлик презиумцияси”га тўла риоя қилиш кун тартибига кўйилган.

Шунингдек, суд органлари фаолияти, шу жумладан суд жараёни очиклигини таъминлашда ҳам ОАВ алоҳида аҳамият касб этади. “Сайёр” суд мажлислари ишини, бунда жамоатчилик вакиллари иштирокини ёритиб бориш аҳоли ҳуқуқий маданияти ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

ОАВ ўз чиқишларида *жамоат айбловчи ва жамоат ҳимоячининг* суд жараёнидаги иштирокини кенг ёритиб бориши ҳам фуқароларнинг суд-ҳуқуқ ислохотларидаги иштирокини яққол намоён этади ва шу тариқа ушбу идора фаолияти очиклиги таъминланади¹.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар.

1. Конфиденциал манбаларига нималар киради?
2. Қайси манбалар очик ахборот манбалари дейилади? Мисоллар келтиринг.
3. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун ОАВ ахборот манбаи бўла оладими?
4. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини ёритишда журналистнинг вазифалари нималардан иборат?

¹ <http://mooc.tuit.uz/imAF-dotema/302696.html>

9-§. СУД-ҲУҚУҚ МАВЗУСИНИ ЁРИТИШДА ЖУРНАЛИСТНИНГ КАСБИЙ АХЛОҚИ

Режа:

1. Суд залидан репортаж тайрлашда риоя қилинадиган ахлоқий қоидалар.
2. Суд-ҳуқуқ мавзусида ахборот бериш тамойиллари.
3. Адвокат, судьядан интервью олиш қоидалари.
4. Суд залидан репортаж тайёрлашда журналист ва блогерлар учун тавсиялар.

Асосий тушунчалар: суд, репортаж, журналист, блогер, қоида, тамойил, этика, ахлоқ, жараён, ижтимоий тармоқ

Суд залидан репортажларни ёритишда қайси ахлоқий қоидаларга риоя қилиш керак? Суд жараёнини ижтимоий тармоқларда ёритиш мумкинми? Албатта, мумкин. Фақатгина суд очик бўлиб, раислик қилувчи судья жараёнини фото ва видео суратга олишга рухсат берса. Аммо Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасида ёзилишича, “Ҳамма судларда ишлар очик кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади”¹.

Очик судларда ҳар ким қатнашиши мумкин. Шунингдек, давлат сири ёки қатнашчиларнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ ёпиқ суд мажлислари бўлиб, унга фақатгина суд раисининг рухсати билангина қатнашиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонун билан фақатгина журналистларнинг фаолияти мувофиқлаштиради. Блогерлар фаолияти қонун назаридан четда қолади. Аммо шунга қарамай асосий қомусимизнинг **29-моддасида** “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун

¹ <http://www.lex.uz/acts/20596>

билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир”¹деб белгилаб қўйилган.

Айтиш жоизки, оммавий ахборот воситаларида чоп этилаётган материаллар холис, бегараз ва қонуний асосда ёзилган бўлиши кераклигига эътибор қаратилади. Чунки нохолис фикр жамоатчилик ўртасида нотўғри тасаввур шаклланишига сабаб бўлиши мумкин. Бинобарин, суд ҳокимияти ҳам, оммавий ахборот воситалари ҳам жамиятда қонунийликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини кафолатли ҳимоя қилиш йўлида фаолият юритади.

Журналистлар суд-ҳуқуқ мавзусида ахборот беришда баъзи қоидаларга амал қилишлари лозим. Жумладан:

✓ Ҳар бир тахририят ўз аудиториясининг ҳуқуқий эҳтиёжлари, қизиқишлари ва кутувларини ўрганиб бориши мақсадга мувофиқ;

✓ Зарур ҳолатларда сукут сақлаш, ахборотни бир томонлама мазмунда бериш, далил исботсиз материал чоп этиш ёки қаҳрамонларга турли салбий мазмундаги ёрлиқларни “ёпиштириш” каби иллатлардан қочиш;

✓ “айбсизлик презиумцияси”га риоя этиш;

✓ оммавий аудиторияга тушунарли тилда ахборот етказиб бериш;

✓ ОАВ материалларида фуқароларнинг фикр-мулоҳаза ва қарашларига кенг ўрин бериш, уларни манзилли ва мақсадли тарзда тайёрлаш.

Журналист суд жараёнини ёритар экан, албатта судьядан рухсат олиши зарур. https://my.sud.uz/#/#online_service сайтида бевосита судларга электрон шаклда мурожаат қилиш мумкин. Бунини суд жараёни бошлангунига қадар амалга ошириш лозим. Агарда судья сизга видео ёки фотосуратга олишга рухсат берса, рухсат ёзма шаклда берилиб, судья бу ҳақида суд жараёни бошида ҳаммага эълон қилади.

¹ <http://www.lex.uz/acts/20596>

Агарда журналист судьядан интервью олмоқчи бўлса нима қилиш лозим?

Судья интервью беришга ўз хоҳиши билан рози бўлса, ҳеч қандай муаммо йўқ. Аммо судьяни бунга мажбурлаб бўлмайди. Айтиш жоизки суд залида интервью олишга йўл қўйилмайди.

Судьялардан интервью олишга тайёргарлик қўриш ва олиш бўйича журналист ҳамда блогерларга тавсиялар:

- интервьюга тайёрланиш жараёнида судьяни Кодексда кўрсатилмаган ҳуқуқбузарликка ундамаслик учун, “Судьяларнинг одоб-ахлоқ кодекси”ни яхшилаб ўрганинг;

- судьяга ўзингизни таништириб, интервью қачон ва қайси ОАВда чоп этилишини аниқ айтинг?

- саволларни судьянинг шу соҳага масъуллигидан *(Н.Қ: жиноят ишлари бўйича судьяга шу йўналишда, иқтисодий суд судьясига эса соҳага доир саволлар берилиши лозим)* тузиб чиқиб, умумий саволлардан иложи борича қочинг;

- судьялар жуда банд инсонлардир, шу сабабли интервью вақтини олдиндан келишиб, саволларни аниқ тузишга ҳаракат қилинг;

- респондентга нисбатан ҳурматда, сабрли бўлиб, очиқ юз, суҳбат предметини яхши тушинган ҳолда профессионал даражада интервьюни олишга ҳаракат қилинг;

- интервью олиш жараёни кўнгилдагидек бормаса, жаҳлингиз чиқмасин. Берган саволингизга жавоб ололмасангиз унга бир неча мартаба қайтишдан уялманг;

- судья ҳали ёпилмаган ишни шарҳлашга ҳақли эмаслигини унутманг!

Адвокатдан интервью олиш мумкинми?

Журналист суд жараёнида ўзини қизиқтирган саволлар билан **адвокатга ҳам мурожаат** қилиши мумкин. Аммо у гувоҳ ёки жабрланувчининг унга ишониб айтган маълумотларини, гувоҳ ёки жабрланувчининг розилигисиз, ошкор этишга ҳаққи йўқ. Адвокат тергов сирини сақлаши лозим. Шунингдек, адво-

катлар ўз ҳамкасбларининг фаолияти ҳақида гапиришдан тий-иладилар.

Халқ маслаҳатчиларидан суд залида интервью олиш мумкинми?

Йўқ, мумкин эмас. Аввало, иш якунланиб, ҳукм ўқилгунга қадар халқ маслаҳатчилари билан алоқага киришиш тақиқланади. Уларни фақатгина ҳукм ўқиладигандагина умумий планда сурат ёки видеога тушириш мумкин.

Халқ маслаҳатчилари ҳолис, бетараф бўлиб, адолатли ҳукм чиқарилишига ёрдам бермоқлари лозим.

Суд тизимида фаолият юритувчи репондентлардан интервью олиш

Суҳбат жараёнида нафақат юз-чехранинг ҳолати, ўзини тетик тутиш, тирноқ ва сочларнинг олинганлиги, балки кийимлар ва улар ҳолатининг ҳам, бу кийимларда ўзини эркин тута билиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Озода ва хушбичим кийинганлик иш бўйича шерикларда ижобий тушунча уйғотади, шу сабабли кийинишга эътиборсизлик билан қаралмаслик керак. Суҳбат ва учрашувларда нутқ ва уни изҳор қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳаддан ташқари тез ва кўп сўзли нутқлар унинг муаллифининг унча ишончли эмаслиги ҳақида таассурот қолдиради. Ортиқча секин нутқ аччиқланишга-ғижинишга ва унинг соҳибининг суст ҳаракат қилиши ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Халқда кимда ким тиниқ фикрласа, у фикрини тиниқ ифодалайди, деган нақл бор. Нутқингиз суҳбатдошингизга қанчалик тушунарли бўлса, умумий тил топиб кетишингизга имконият шунчалик кўпаяди. Суҳбатни шошмасдан, овозни кўтармасдан ва жаҳл чиқаётганини, ҳатто унга асос бўлса-да, суҳбатдошига билдирмасликка ҳаракат қилиб олиб бориш лозим. Қизиққонлик ва шошмашошарлик суҳбатда фойда бермайди. Ишонарли ва шошилмасдан ифодаланган нутқ суҳбатдошда катта таассурот қолдиради. Суҳбатдошингизга эътиборли бўлинг, у келтирган

важларни, улар кучсиз бўлса-да, кадрланг, акс ҳолда бу нарса хизмат муомаласига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Агарда суҳбатдошингизнинг даражаси сиздан пастроқ ёки сизга тобе бўлса, ўзингизнинг шахсий ёки касбий устунлигингизни намойиш қилишингиз тўғри бўлмайди. Бундай ҳолат шахсий ишончсизликка олиб келади, холос.

Интервью олишда суҳбатдошни эътибор билан эшитиш муҳим аҳамият касб этади. Суҳбатдошини оғир вазиятда эшита билиш ўзаро тушунишнинг омили ҳисобланади:

- суҳбатдошнинг асосий фикрларини ўзи учун ажратиб олиш ва уларни тўғри тушунишга ҳаракат қилиш;

- олинган маълумотни ўзидаги шахсий маълумотлар билан тезгина солиштириш ва йиғилиш, баҳс, суҳбатнинг асосий мазмунига тезликда ҳаёлан қайтиш;

- суҳбатдошни эшитиш унинг фикрларини идрок қилиш, маъзини чақиш ва тушунишни ўз ичига олади.

Суҳбатдошни эшитаётганда:

- 1) суҳбатдошга қарши шахсий огоҳлантиришларни унутиш лозим;

- 2) жавоб ва хулосалар қилишга шошилмаслик керак;

- 3) фактлар ва хулосаларни фарқлай билиш лозим;

- 4) нутқингиз ўта тушунарли ва аниқ бўлишига эътибор қаратиш зарур;

- 5) суҳбатдошингиздан эшитганларингизни баҳолашда адолатли бўлишингиз керак;

- 6) ўзингизни эшитаётгандай қилиб кўрсатмасдан, бошқа фикрлар билан чалғимасдан, суҳбатдошни ҳақиқатда эшитиш лозим.

Суд залидан репортаж тайёрлашда журналист ва блогерлар бир нечта ахлоқ қоидаларига амал қилишлари лозим:

- суд жараёни қатнашчиларининг шахсий маълумотларини ОАВ ёки ижтимоий тармоқларда ошкор этмаслик;

- вояга етмаганларни уларнинг ота-оналари рухсатисиз сурат ёки видеога олмаслик ва тарқатмаслик;

- зўравонлик қурбонига айланган вояга етмаганлар ҳақидаги, уларнинг шахсини аниқлаштиришга хизмат қиладиган маълум-

мотларни, яъни фамилияси, исми, унинг фото ёки видеосурати, ота-онаси ёки васий шахс маълумотлари, овозининг аудиоёзуви, иш ёки ўқиш жойининг манзилини ОАВ ва ижтимоий тармоқларда тарқатмаслик.

Хукукбузарликларнинг қурбони бўлган вояга етмаганлар ҳақидаги маълумот фақатгина учта ҳолатда ошкор этилиши мумкин:

- агарда 14 ёшга тўлмаган, вояга етмаган шахснинг ота-онаси ёки васий шахснинг ёзма розилиги бўлса;
 - агарда унинг ота-онаси ёки васий шахси болага нисбатан ҳукукбузарликни содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган бўлса;
 - агарда катталарнинг розилигини олишни имкони бўлмаса.
- Масалан, вояга етмаган шахснинг ота-онаси боласига нисбатан ҳукукбузарликни содир этган бўлса.

! Ҳукм ўкилиб, кучга кирмагунича ҳеч бир инсонни жиноятчи деб аташ мумкин эмас.

Судда иши кўрилаяётган шахс жиноят содир этилганидан бошлаб, турли хил босқичларда турлича айтилади:

- **ҳибсга олинган** (ҳукукбузарлик содир этишда гумон қилиниб, ички ишлар ходимлари томонидан ҳибсга олинган шахс);
- **гумон қилинувчи** (ҳукукбузарлик содир этишда гумон қилиниб, унга нисбатан жиноий ёки маъмурий иш қўзғалтилган шахс);
- **айбланувчи** (айбланувчи сифатида жиноий ишнинг терговига жалб этилган, ёки бевосита жиноят содир этган ва ҳибсга олинган шахс);
- **судланувчи** (содир этган ҳукукбузарлиги бўйича суд тайинланган шахс);
- **судланган** (унга нисбатан айбловчи ҳукм чиқарилган шахс);
- **оқланган** (унга нисбатан оқловчи ҳукм ўқилган судланувчи).

Журналист суд жараёнларини ёритишда қуйидаги ахлоқий қоидаларга риоя этиши мақсадга мувофиқдир:

Судланувчининг миллати, ирқи, жинсидан қатъий назар ҳуқуқи ва шаънини ҳурмат қилиш;

1. Ёритаётган материалларида ҳар бир қаҳрамонни тасвирлашда холислик, беғаразлик тамойилларига риоя этиш;

2. Ҳуқуқий атамаларни билиш ва уларни тўғри, ўзининг асл маъносида қўллаш;

3. Суд жараёнига аралашмаслик;

4. Вояга етмаган судланувчи шахсларни уларнинг ота-онаси ва васий шахсининг рухсатисиз ошкора этмаслик;

5. Суд ҳукми чиқмай ва кучга кирмай туриб ҳеч кимни айбламаслик;

6. Жисмоний камчилиги бор инсонларни уларнинг айби бўйнига қўйилиб, ҳукм ўқилган бўлсада, нуқсонларини тилга олиб айбламаслик;

7. “Айбсизлик презумпцияси”га риоя этиш;

8. Судьянинг рухсатисиз ишга ҳалакит бериши мумкин бўлган, гувоҳ ёки судланувчини қораловчи ёки оқловчи аудио ёки видео ёзувларни қўймаслик;

9. Шахснинг шахсий ҳаётига аралашмаслик;

10. Суд жараёни ёки инсон шахси ҳақида асосланмаган миш-мишларни тарқатмаслик;

12. Ҳамкасбларнинг шаъни, кадр-қиммати, профессионал маҳоратини ҳурмат қилиш;

11. Ҳақиқатни тижорий-реклама, партия, лавозим манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ўзгартириб бермаслик;

12. Жиноий иш бўйича журналистик суриштирув материалларидан шахсий манфаатлардан фойдаланмаслик;

13. Муаллифлик ҳуқуқига риоя этиш ва плагиатдан қочиш;

14. Инсон ҳиссиётлари устидан кулмаслик, ҳақорат қилмаслик;

15. Жабрланганларнинг интервьюсини уларнинг рухсатисиз эълон қилмаслик;

16. Тергов жараёнида аниқланган, зўравонлик курбонига айланган аёллар, ёш болаларнинг ўта мудҳиш видео ва фотосуратларини бермаслик лозим.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар.

1. Суд залидан репортаж тайёрлашда риоя қилинадиган ахлоқий қоидалар.
2. Суд-ҳуқуқ мавзусида ахборот бериш тамойиллари.
3. Адвокат, судьядан интервью олиш қоидалари.
4. Суд залидан репортаж тайёрлашда журналист ва блогерлар учун тавсиялар.

**«ЎЗБЕКИСТОН СУД-ҲУҚУҚ ТИЗИМИНИНГ
ИСЛОҲАТИ: ОАВДА ЁРИТИШ»
МАВЗУСИДАГИ СЕМИНАР-ТРЕНИНГ МОДУЛИ**

КИРИШ

Эркин оммавий ахборот воситалари ва мустақил судлар фуқаролик жамиятининг ажралмас қисми бўлиб, дунёдаги ҳеч бир давлат мазкур институтларсиз ривожлана олмайди. Зеро, улардан бирининг мустақиллигига раҳна соладиган омил иккинчисининг ҳам эркинлигини чегаралаб қўяди. Шу боис Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида амалга оширилаётган янгиланиш ва либераллаштириш жараёнида суд ҳокимияти ва ОАВ ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни самарали йўлга қўйиш жуда муҳим. Мазкур ҳамкорлик, аввало, мустақил судларнинг ОАВ фаолиятини қўллаб-қувватлашида кўринади. Шунингдек, оммавий ахборот воситалари ва суд ҳокимияти фаолияти фарқли бўлса-да, иккиси ҳам ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти манфаатлари учун хизмат қилади. Шу боис улар ўзаро ҳамкорликсиз ўз олдига қўйган мураккаб вазифаларини адо этиши қийин.

Журналистлар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг институционал масалаларни ҳал қилиши тўғрисида мунтазам ахборот тарқатади. Судларнинг институционал масалаларни ҳал этиши ҳақида эса маълум ҳодиса жамият ҳаётига номувофиқ келгандагина ОАВ шошилинич ёритишга киришади. Шу тарика журналистлар, бош муҳаррирлар ўзига нота ниш соҳага киради. Натижада етарли тайёргарлик, малакага эга бўлмаганлиги уларга панд бериши мумкин. Бу маълумотни ўқувчига етказиш, муҳим жиҳатларига эътибор қаратиш, суд жараёнининг асл моҳиятини таҳлил этишда ҳалал беради. Бундай пайтларда журналистларнинг соҳавий ихтисослашмагани кўзга ташланиб қолади. Аслида, ҳар бир суд жараёни ўзига хос ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, журналистлар масалага шу нуқтаи назардан ёндашишлари талаб этилади.

Аҳолининг сиёсий фаоллигини, ҳуқуқий онги ва саводхонлигини оширишда, судлар фаолиятида жамоатчилик назоратини ўрнатишда, жиноятчиликка қарши кураш ва унинг олдини олишда оммавий ахборот воситалари муҳим восита ҳисобланади. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий Дастурида белгилаб берилганидек, оммавий ахборот воситалари ижтимоий фикр ва ҳуқуқий маданиятни шакллантирувчи демократик институтлар бўлгани учун ҳам уларнинг бу борадаги фаолиятини кучайтириш зарурияти борган сари кўпроқ сезилмоқда.

Мазкурмодуль Ўзбекистон пойтахти ва барча вилоятларида журналистлар ва блогерлар учун семинар-тренингларни ўтказиш учун мўлжалланган лойиҳа вазифаларини амалга ошириш мақсадида ишлаб чиқилди.

УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

ДАВОМИЙЛИГИ: 1 та тренинг куни (9 соат)

МАҚСАДЛИ АУДИТОРИЯ: журналистлар ва блогерлар

ҚАТНАШЧИЛАРНИНГ Сони: ҳар бир тренингда 20 нафар одам

МАҚСАД: Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ масалалари бўйича амалга оширилаётган ислохатларни ёритишда журналист ва блогерларнинг салоҳиятини ошириш.

ВАЗИФАЛАР:

– қатнашчиларга Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислохатлари, қонунчилик асослари, журналист ва блогерларнинг ахлоқий қоидалари, журналистлар хавфсизлиги бўйича ахборот бериш;

– суд залидан репортаж тайёрлаш кўникмаларини шакллантириш;

– фавқулодда ҳолатларда журналист ва блогерларда фаолият кўрсатиш ва материал тайёрлаш амалий кўникмаларини ишлаб чиқишдан иборат.

ЗАРУР МАТЕРИАЛЛАР: тадбир қатнашчиларини рўйхатга олиш қоғози, флипчарт, А4 (оқ ва рангли қоғоз), фломастерлар, маркерлар, ручкалар, ён дафтарлар (қатнашчиларнинг сонига қараб), стикерлар, скотч, қайчи, юмшоқ копток.

ЗАРУР ТЕХНИК ВОСИТАЛАР: флипчарт, проектор, компьютер.

ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЫ: блокнотлар, ручкалар, тренинг дастури, тренингнинг самарадорлигини катнашчилар томонидан баҳолаш учун пре- ва посттест сўровномалар.

ТРЕНИНГДА ИШЛАШ УСУЛЛАРИ: сўровнома, такдимот, индивидуал ва гуруҳда ишлаш, баҳс-мунозара, брейн-сторминг, ролли ўйин, энержайзерлар, маслаҳат.

ТРЕНИНГ ДАСТУРИ			Изоҳ
Вақти	Мавзу	Техник воситалар	
9:00 – 9:20	Ишгирокчиларни рўйхатга олиш. Тренинг ишгирокчилари олдиндан тузилган рўйхат асосида йўқлама қилинади ва улар рўйхатга имзо қўйиладар. Олдиндан ариза бериб кела олмайд қолган ишгирокчиларнинг ўрнига келган бошқа ишгирокчилар қушимча рўйхатга олинадилар.	Алоҳида стол-стул, ручка, қотозга чиқарилган рўйхат.	
09.20-09.40	Семинар-тренингнинг очилиши. Кириш сўзи. <i>Ишгирокчилар билан танишув, уларнинг тренингда ишгироклари мотивацияси</i> Ушбу сессияда лойиҳа мақсад ва вазифалари тушунтирилади. Танишув, семинардан нималар қўтилайётгани аниқлаштирилади. Претест тўлдирилади ва қатнашчиларнинг семинар мавзуси ҳақида билимлари текширилади. Танишув-икки кишининг бир бирдан интервьюси шаклида ўтказилади ва ҳар бир ишгирокчига 30 сониядан вақт ажратилади. Семинардан қўтилайётган натижалар учун “Қутув дарахти” усулидан фойдаланилади. Ишгирокчилар икки стикерга семинардан нима қутаётганини ва нимани ўрганмоқчи эканини ёзди. Қўтилайётган натижа: Ишгирокчилар лойиҳанинг мақсад ва вазифалари, дастури билан танишиб, семинар мавзуси ҳақидаги билимларини текширадилар	Зарур канцелярия товарлари: 1. Ҳар бир ишгирокчига алоҳида папка, ён дафттар, ручка. Wi-Fi код тақдим этилади	
09.40-10.20	Оммавий ахборот воситалари ва журналистлар фаолиятининг ҳуқуқий асослари <i>Тақдирот. Мавзуга оид баҳс-мунозарар.</i> Мазкур сессияда оммавий ахборот воситалари ва журналистларнинг ҳуқуқий асослари, журналистларнинг суд жараёнида қатнашиш шартлари бўйича тақдирот ўтказилади, тренинг қатнашчиларида юзага келган саволларга жавоб берилади. Қўтилайётган натижа: Журналистларнинг ОАВ қонунчилиги тўғрисидаги билимини мустаҳкамлайди	Проектор, ноутбук, флипчарт, маркер	
10.20-11.00	Блогерлар ва ҳуқуқ: шарт, қадр -қиммат, ишчанлик обрўси, тухмат ва ҳақорат масалалари. Мини-матрүза. Тақдирот. Савол -жавоблар. Ушбу сессияда блогерлик харақати, блогерларнинг сўнгги пайтлари ҳуқуқ-тартибот органлари томонидан сиқувга олиниши, тайёр кейслар мисолида блогерларга тухмат қилиш ва ҳақорат масалалари, уларга тазйиқ ўтказилиши борасида тушунтирилади. Тренинг қатнашчиларининг саволларига жавоб берилади Қўтилайётган натижа: Ишгирокчилар блогерлик тушунчаси, бугунги кунда блогерлар дуч келаётган муаммолар, тухмат ва ҳақорат қилиниш ҳолатларида қандай йўл тутиш лозимлиги борасида тушунчага эга бўлишади. Ҳуқуқшунов маслаҳатини олишади	Проектор, ноутбук, флипчарт маркер	
11:00– 11:20	Кофе–манавфус		

11.20-12.20	<p>Журналистнинг суд жараёнидаги ахборотни олиш билан боғлиқ масалалар бўйича иштирокчилар тайёрлаган кейслар билан ишлаш.</p> <p><i>Кичик гуруҳларда ишлаш. Гуруҳлар тақдими ва муҳокама.</i></p> <p>Иштирокчилар 5-6 катнашчидан иборат кичик гуруҳларга бўлинади ва уларга вилоятда беvosита журналистлар ва блогерларга нисбатан ахборот олиш жараёнида дуч келган қийинчиликлар, тақиқлар бўйича ўз воқеаларини баён қилишади. Гуруҳдаги энг кизик ҳолат асосий кейс сифатида олинади ва ундан чиқиб йўллар ёритилади. Гуруҳлар тақдимида тренингда катнашаётган юрист ўз тавсияларини беради. Қўтилаётган натижа: Иштирокчилар интерактив тарзда журналистнинг суд жараёнидаги ахборотни олиш билан боғлиқ масалалар бўйича тайёрлаган кейслар билан ишлаш.</p>	Флипчарт, маркер
12.20-13.00	<p>Ахборот манбалари ва улар билан ишлаш қоидалари. Суд залидан репортаж тайёрлашнинг ўзига хос жиҳатлари.</p> <p><i>“Ақлий ҳужум”, тақдирот</i></p> <p>Тренер “Ақлий ҳужум” усули орқали катнашчиларга улар суд-хуқук мавзусида материал тайёрлашда қайси ахборот манбаларидан фойдаланишлари ҳақида саволлар бериб, уларни флипчартга ёзиб боради. Тренинг катнашчилари билан улар тўғри ахборот манбасидан факт олишдаими ёки йўқми баҳslashади. Муҳокамадан сўнг ахборот манбалари ва улар билан ишлаш қоидалари ҳақида тушунча беради. Суд залидан репортаж тайёрлашнинг ўзига хос жиҳатлари бўйича тақдиротни тақдим этади. Қўтилаётган натижа: Иштирокчилар суд залидан репортаж тайёрлашга оид билимларга эга бўладилар.</p>	Проектор, ноутбук, флипчарт, маркер, юмшоқ копточка
13.00 – 14.00	Тушлик	
14.00-14.40	<p>Судловнинг ошкоралиги: очик ва ёпиқ судлар Тақдирот. Бахс-мунозара</p> <p>Сессияда тренер судловнинг ошкоралиги, очик ва ёпиқ судлар, уларда журналистнинг катнашишлари, ўзарини тутишилари, судьяларга саволлар бериш тартиби, суд катнашчиларидан интервью олиш тартиблари хусусида, тақдирот асосида сўзлаб беради. Тренинг катнашчиларининг саволларига ёрдам беради.</p>	Проектор, ноутбук, флипчарт, маркер, кейслар
14.40-16.00	<p>Суд-хуқук тизимини ёритишда ахлоқий тамойиллар.</p> <p><i>Кейслар билан ишлаш</i></p> <p>Тренинг катнашчилари ўйнаш карталари ёрдамида 4 та кичик гуруҳга бериллади ва уларга олдиндан тайёрланган, журналистларнинг хуқуқлари бузилиши, суд хуқуқ тизимини ёритишда йўл қўйилган ахлоқий тамойилларни кўрсатувчи кейслар тарқатилади.</p>	

14.40-16.00	<p>ВАЗИЯТ 1 Вазиятга баҳо беринг. Қайси ахлоқий тамойиллар ва журналист ҳуқуқлари бузилганлиги аниқланг</p> <p>Тошкент шаҳар ҳокими Жаҳонгир Ортиқхўжаев хурмача киликлари ҳақида ёзмаган оммавий ахборот воситаси, бонг урмаган журналист деярли қолмади. Жаҳонгир Ортиқхўжаев илк иш бошлаган кунлариданок журналистларни ўзининг ашаддий душмани сифатида қўриб келгани айтишмоқда. Буни QALAMPIR.UZ га етиб келган овозли ёзув тасдиқлайди.</p> <p>Ушбу овозли ёзув қаерда ёзиб олингани маълум эмас. Аммо унда Ортиқхўжаевнинг гапларидан сезиш мумкинки, у журналистлар билан мулоқот қилмоқда. Ҳоким журналистларга очикдан очик таҳдид қилади.</p> <p>«Бир ҳафта оқдин мени заводим, ишлаб чиқарган маҳсулотларимни покдан олиб покка солиди. Монополия, «Ангел» дабдала дейди. Бир ҳафтадан кейин 10 минг доллар берсанг, ўша маҳсулотни мактаб чиқали, реклама асосида дейди. Ким ўзи улар? Они твари последние. Онанинг боласими булар, ё итнинг боласими? Принципи йўқ ифлос!</p> <p>Петуҳлар келяпти мамбетта, ҳаммаёқдан келиб ўзичалик ҳаммани иснодга қўяди. Я могу так сделать. Что вас махаля не примет . Так могу сделать что ваши родители издевались. Я так могу сделать ваши соседи кўришганингдан уялиб қолиши мумкин. Я могу это сделать. А что мне трудно что ли вас объявить гейм. Это легко . Легко! Свободно слово. Я за шесть секунд вас посажу на одну такси с гейм. И всё. Фотографирует и вас объявят гейм.</p> <p>Ёқадими раҳбаримизга, ёқадими мени ўзимнинг ҳам характерим бор. Я могу это делать. Шесть секунд могу сделать. Организовать могу. Или сомневаешься? Тушунтиролдими?</p> <p>Икки кун, уч кун биттанг бесабаб уйдан чиқиб кетларинг. Йўқолиб қолларинг. Уч кун биттанг бесабаб уйдан чиқиб кетларинг. Вы хотите это? Уч кун йўқ бўлиб қолса, ҳамма жим-жит. Ў-ў-ў сан тирикмисан - ҳеч ким хабар олмайди айтиб қўйя сенга. Эт-бетда ёзишади, бир ҳафтадан кейин унуттишади.Бўлди! А қаттадир чўкиб ўлгандирде, кун иссик дейишади, бўлди! И всё.</p> <p>Ҳаёт шунақа! Шунинг учун лучше с нами работайте. Если у вас какой-то проблема будет помогите нам чтобы мы решили эту проблему».</p> <p>Бугун ОАВ Ўзбекистонда шахсан мамлакат Президенти Шавкат Мирзиёев эътибориди чи соҳа. Журналистларнинг давлат ва жамиятдаги мавқеини кўтариш, ОАВни тўғрители ҳокимият даражасига олиб чиқишни талаб қилаяпти Президент.</p>
-------------	--

14.40-16.00	<p>Айни шу даврда Ортикхўжаевнинг бу хагги-харакатини қандай изоҳлаш мумкин. Хуш, энди қим давлатга ва бугунги сиёсатга душман бўляпти, журналистларми ё Ортикхўжаев.</p> <p>Дарвоқе, ҳоким жаноблари Олий Мажлис Сенати аъзои саналади. Қонун чиқарувчи идора вакилининг ўзи қонуларни менсимаса, истаган одамини шарманда қилиш ва йўқ бўлиб қолиши мумкинлиги билан таҳдид қилса... У қайси давр, қайси жамиятда яшапти?</p> <p>Давлат идораларидан ушбу ҳолат бўйича муносабат қутамиз.</p> <p>Бу шунчаки унутилиб кетадиган воқеа эмас.</p> <p>Сўнги кунларда ижтимоий тармоқларда ва интернет-нашрларда Тошкент ҳокими Жаҳонгир Ортикхўжаевнинг «Kup.uz» мухбирларини ҳақоратлаётгани, уларга жисмонан йўқ қилиш билан таҳдид қилаётгани ақс этган аудиоёзув фаол муҳокама қилинди. Шу муносабат билан 17 ноябрь окшомида вазиятга бўйинлик қиритиш мақсадида «Kup.uz» таҳририяти вакиллари ва ҳоким Жаҳонгир Ортикхўжаев ўртасида учрашув бўлиб ўтган.</p> <p>Ортикхўжаев ўртасида учрашув бўлиб ўтган.</p> <p>Таҳририятга тааллуқли, юзага келган муаммоли масалалар муҳокама қилинди». Учрашув тафсилотлари батафсил очикланмаган; сайтнинг расман маълум қилинича, «мазкур мулоқот якунига қўра сайт жамоаси ва пойтахт ҳокимлиги раҳбарияти ўртасидаги барча тушунмовчиликлар барҳам тошган».</p> <p>Томонлар бир-бирини тушуниб, ўзаро муросаса келди. Сайт таҳририяти ҳокимнинг ушбу вазият юзасидан билдирган мулоҳазаларини қониқарли деб топади.</p>	
-------------	--	--

ВАЗИЯТ 2

Вазиятга баҳо беринг. Қайси ахлоқий тамойиллар ва блогер ҳуқуқлари бузилганлиги аниқланг. Андижон вилоят маъмурий судининг раиси Отабек Мирзамахмудов томонидан блогер Отабек (асл исми Абдуфатто) Нуригдиновга 20 декабрда чиқарган қарорни унинг қўл остида ишловчи судья Дилинёр Халилов ўзгартиришсиз қолдирди. Судья далиллари солиштириш учун маслаҳатхонага ҳам чиқмасдан қарорни ўша вақтнинг ўзида ўқиб берди.

Асакадаги бюджет чикимларини суриштираётган вақтида қўлга олиниб 15 суткага қамалган блогер Отабек Нуригдиновнинг шикояти 4 январ куни Андижон вилоят маъмурий суди кассация инстанциясининг очик суд мажлисида қўриб чиқилди.

14.40-16.00	<p>Суд мажлиси очик бўлган бўлсада унда тасвирга олишга изн берилмаган. Суд мажлисига камера билан қирмоқчи бўлган журналист ва блогерларга судядан рухсат олиш кераклиги ва кутиб туриш лозимлиги тушунтирилган. Судга кизикувчилар кўп бўлган</p> <p>«Биз ташқарида кутиб турган вақтимиз, суд жараёни бошланиб кетди. Аммо бизга бу ҳақда хабар беришмади. Камerasиз киришга ҳаракат қилганимизда эса, ўзини судьянинг ёрдамчиси деб таништирган масъул ички тартиб қондага кўра жараён бошланганидан сўнг ичкарига ҳеч қим қиритилмаслигини айтиб тўқсинлик қилди. Аммо суд бошланганидан қарийб 40 дақиқа ўтгач судга киришга муваффақ бўлдик», дейди Аваз Тоҳиров.</p> <p>Мухбиримизнинг айтишича, 30 киши ситиши мумкин бўлган жойга 60 киши атрофида одам кирган.</p> <p>«Йиғилганлар судьянинг ҳамма томонни эшитаётгани ва гувоҳларнинг кўрсатмалари бир-бирига тўғри келмаётган вақтда Отабек Нуритдиновнинг фойдасига ҳукм чиқарилади, деб қутаётганини кузатиш мумкин эди. Аммо судьянинг эски қарорини ўз кучида қолдиргани йиғилганларнинг ҳафсаласини пир қилгани кўришиб турарди», дейди Би-би-си мухбири.</p> <p>Отоҳлантириш: Учинчи манба материалида реклама бўлиши мумкин</p> <p>Блогернинг адвокати Умид Давлатовнинг Би-би-сига айтишича, кассация шикоятни судья томонидан Ўзбекистон Республикасининг маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси меъёrlарини бузган ҳолатда ўтди.</p> <p>Унинг айтишича, ушбу кодекснинг 153-моддасида судья суд иш бўйича далиллارни текшириш ва суд музокаралари тугатганидан кейин суд ҳужжатини қабул қилиш учун алоҳида хонага (маслаҳатхонага) кириши айтилган.</p> <p>«Бирок судья маслаҳатхонага кирмасдан эски қарорга қараб суд ҳукмини чиқарди. Кодексда кўрсатилгандек, далилларни ва биринчи инстанция суди қарорини тўлиқ текширмади», дейди Умид Давлатов.</p> <p>Ўзбекистон Республикасининг маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг 241-моддасида «кассация инстанциясининг суди биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини тўлиқ ҳажмда текширилиш шарт», дейилган.</p> <p>Адвокатнинг айтишича, судда иштирок этган гувоҳларнинг кўрсатмалари бир-бирига тўғри келмаган ва улар адвокатнинг барча саволларига қониқарли жавоб беролмаган.</p> <p>Отабек Нуритдинов камалишдан олдин бюджет чикимларини ўрганаётган бўлган.</p>
-------------	--

14.40-16.00	<p>Судда иштирок этган Би-би-си манбаси бюджет акратилган ва блогер ўрганаётган барча таъкилот масъуллари судда гувоҳ ёки жабрланувчи сифатида иштирок этганига эътибор қаратди.</p> <p>Суд жараёни қарийб икки соат давом этган.</p> <p>Томонларни эшитиб бўлган судя Дилнор Халилов маслаҳатхонага кирмасдан ўша ернинг ўзида раҳбари Отабек Мирзамаҳмудов томонидан 30 декабрда чиқарилган ҳукм ўзгартиришсиз қолдирилганини маълум қилган.</p> <p>Судда иштирок этган Би-би-си манбаси судя Халиловнинг раҳбари чиқарган қарорга қарши бормаслиги тайин эканлиги ва бу суднинг адолатсиз ўтганини кўрсатишини айтди.</p> <p>Адвокат Умид Давлатов суд қароридан норози эканлигини ва Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Маъмурий ишлар бўйича судлов хайъатига назорат тартибда шикоят билан мурожаат қилишини билдирди.</p> <p>2019 йил 30 декабрь куни Андижон вилоят маъмурий судининг очик суд мажлисида Аска туман ички ишлар бўлими томонидан фуқаро Абдуфатто Нуритдинов (блогер Отабек Нуритдинов)га оид Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 40-моддаси, 41-моддаси ва 183-моддаси билан юритилган маъмурий иш кўриб чиқилган.</p> <p>Суд қарорига кўра, А. Нуритдинов Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 40-моддаси, 41-моддаси ва 183-моддасида назарда тутилган ҳуқуқбузарликларни содир этганликла айбли деб топилиб, унга Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 34-моддаси тартибда узил-қесил ўташ учун 15 сутка маъмурий қамок жазоси тайинланган эди.</p> <p>Отабек Нуритдинов ўз Фейсбук саҳифасида маҳаллий бюджет пулларининг қандай сарфланаётгани, хусусан Халқ таълими бўлимидаги молиявий ишлар, 22 декабрда бўлиб ўтган парламент сайловларидаги қонунбузарликлар ҳақида маълумотларни чоп қилиб келган.</p> <p>Олий Мажлис депутати Расул Кўшербаев андижонлик блогер Отабек Нуритдинов масъуллар ишини танқид қилганидан сўнг, масабдорлар томонидан ўзаро тил бириктириб жазоланганини айтди.</p> <p>Отабек Нуритдиновнинг масъуллар ишини танқид қилгани учун Асакадаги бир гуруҳ мансабдорлар томонидан ўзаро тил бириктириб жазолатгани яна ҳам ойдинлашмоқда», деб ёзди депутат Расул Кўшербаев.</p> <p>Олий мажлис депутати Андижон вилоят ҳокимлиги маъбулот хизматида томонидан баёъотни «ўта ноҳилис, ишончсиз ва бир ёклама» дея баҳолаган.</p>
-------------	---

14.40- 16.00	<p>«Биринчидан, фукаро-блогер ишлагган ҳароми, деган сўз ҳақоратга қирмайди. Бу Фаргона мисолида ўз ибботини топган. Иккинчидан, бир фукаронинг ортидан пойлаб қаламба қалам юриб, материаллар тўплаш ИИБ холими учун пасткаш иш».</p> <p>Депутат фукаро-блогер устидан арз қилганлар ушбу фукаро томонидан танкидга учраган шахслар бўлгани боис, бу ишни қўриб чиқиб, қарор қабул қилинишида ҳолислик бўлмаган, део ҳисоблайди.</p> <p>ВАЗИЯТ 3</p> <p>Вазиятга баҳо беринг. Қайси ахлоқий тамойиллар ва блогер ҳуқуқлари бузилганлиги аниқланг</p> <p>Журналист Қаримберди Тўрамуродга қўра, унга блогер ва журналистларни ўз химоясига олганини таъкидлаган ва асосий вазифаси қонун устуворлигини таъминлаш бўлган Бош прокуратура таҳдид ва тўхмат қилипти.</p> <p>«Қимдир Жаҳонгир Мухаммадга ёзган хатни Жаҳонгир Мухаммад ўзининг саҳифасида эълон қилган. Мен ундан иктибос келтирган эдим, Facebookда. Улар мен қўйган мустақил пост деб, бу поста раддия эълон қилишиб, мени бир сиёсий айбларда айблашибдики, Ўзбекистон прокуратурасини обрўсини тўкишга очикдан очик ҳаракат қилди, деб мента қатта айбларни илишибди», дейди Қаримберди Тўрамурод.</p> <p>Америкада истикомат қилаётган журналист ва сиёсатчи Жаҳонгир Мухаммад 14 ноябр куни #jtpaktiblag руқни остида Хатирчидан ёзилган шикоят мактубни ўз саҳифасида чоп қилди.</p> <p>Унда Хатирчи туманидаги фукаро хонадонига Бош прокуратура хузуридаги Департамент ходимлари девордан ошиб тушиб, «босқинчилик» қилгани айтилади.</p> <p>Қаримберди Тўрамурод орадан қарийб 12 соат ўтганидан сўнг ушбу постни ўз саҳифасига қўчириб босди ва ўқувчиларига 6 та савол ташлаган.</p> <p>Бош прокуратура «Даракчи» газетаси орқали 20 ноябр куни ушбу масалага ойдинли киритиш мақсадида баёнот берди.</p> <p>Муносабатда фукаронинг уйига бостириб кириш ҳолати рад этилган.</p> <p>Бош прокуратура жавобидagi эътирозга сабаб бўлаётган жиҳати постни биринчи бўлиб қўйган Америкадаги Жаҳонгир Мухаммадга эмас, балки уни ўз саҳифасида қўчириб босган Самарқанддаги Қаримберди Тўрамуродга раддия берилгани бўлмоқда.</p>
--------------	--

14.40-16.00	<p>Иккинчидан, ушбу раддия сўнггида Каримберди Тўрамураднинг номи келтирилмаган бошқа мақолалари умумлаштирилиб журналистга нисбатан хулоса берилган.</p> <p>Бош прокуратура эътирози айбланувчига қўйилган айблов хулосасидек янғрайди. «Хулоса қилиб, К.Тўрамурад томонидан эълон қилинган мақолаларни мамлакатда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни обрўсизлантириш орқали уларнинг қонуний фаолиятига нисбатан нафрат уйғотишга қаратилган очик ҳаракат деб баҳолаш ўринли», дейилади Бош прокуратура жавобида.</p> <p>Шунингдек, Бош прокуратура журналистнинг ҳуқуқ тартибот органи ҳодимларининг фаолиятини савол остига олувчи «Самарқандда янги мафия» деб номланган материали номини айтмасдан унга раддия берган.</p> <p>«Суд ҳукми билан айбли деб топилган шахсларни қўлаб-қувватлаши остида бирор бир манфаат яширилмаганлигига қафолат борми?!», дея журналист томонидан қоррунция ҳолатига шама қилади Бош прокуратура.</p> <p>Би-би-си Бош прокуратурага ушбу чиқиши билан журналистга таҳдид ва тухмаг қилдими, дея мурожаат қилди.</p> <p>Бош прокуратура матбуот хизмати берилган 7 саволдан фақат биттасига жавоб берди.</p> <p>«Бош прокуратура томонидан муаллифга нисбатан таҳдид қилинмаган. Ёзган мақолаларига ва ёритилган видеобаёнотларига нисбатан ЎзР ОАВ Қонунига асосан муносабат билдирилди», дейди Бош прокуратура матбуот хизмати жавобида.</p> <p>Бош прокуратуранинг «Даракчида» чиққан раддиясидан қуйидаги саволлар пайдо бўлди.</p> <p>Бош прокуратура шама қилаётгандек журналист Каримберди Тўрамурад мақола ёзиш мақсадида пул олган бўлса прокуратура нимага суриштирув бошламаган?</p> <p>Агар Каримберди Тўрамураднинг пул олганлиги тўғрисида далил бўлмаса Ўзбекистоннинг қонун устуворлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга масъул бўлган давлат органи нега журналистнинг обрўсини тўкишга қаратилган баёнот билан чиқди?</p> <p>Каримберди Тўрамурад Хатирчи туманида солир бўлган ҳолатни кўчириб босиб чоп қиларкан, ўзидан фақат 6 та савол қўшган.</p> <p>Бош прокуратура журналист томонидан берилган саволларни муҳофаза қилувчи органларни обрўсизлантириш ва уларга нисбатан нафрат уйғотиш деб баҳолаётти.</p>	
-------------	---	--

14.40- 16.00	<p>Журналистларнинг савол бериш эркинлигини чекламайтимми? Журналиста сул ҳукмларини савол остига олиш таъкисланганми? Агар бундай бир таъик бўлса, унда нима учун Қаримов даврида судланган шахслар энди окланмоқда?</p> <p>Ушбу саволларга Бош прокуратура матбуот хизмати «қўшимча маълумот йўқ» дея жавоб беришдан бош тортиди. Идора матбуот хизмати журналистлар билан ҳамкорлик қилиш тарафлори эканлигини билдирди.</p> <p>«Факат ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз. Холис ҳамкорлик!!!», дейилади жавобда.</p> <p>Бир неча кундан бери шифохонада ётган самарқандлик журналист Қаримберди Тўрамурад Бош прокуратура раддиясидан сўнг кечаси билан ухлолмай, каттиқ хавотирга тушаётганини айтмоқда.</p> <p>«Ў зминни жуда ёмон ҳис қиламан. Кеча туни билан ухлаганим йўқ. Озрок таъликага тушиб қолдим. Чунки кичкина айб қўйилаётгани йўқ. Бутун бошли ўзбек халқини Бош прокуратурага қарши қўйишда айбланимман. Уларга нафрат уйғотишда айбланимман. Порахўрликда дунёга шарманда бўлган ташкилот мени пора олганликда шама қилипти. Нечта Бош прокурор кетди пора билан? Қолаверса менинг уйим 10 миллиардга сотилаётгани йўқ. Прокурорнинг уйи сотилипти 10 миллиардга. Албатта Республика Президенти катта минбардан, телевизордан чиқиб, ҳамманг ўтрисан, муттаҳамсан, каламушсан деганда жамғина қарсак чалиб ўтирганлар бутун менга ётган мақолаларим учун халқнинг прокуратурага қарши нафратини уйғотишга ҳаракат қилипти деган менга яхшигина сиёсий айбни илмоқчи. Мендан сиёсий жиноятчи ясамоқчи бўляпти. Қўчи етса Президентга ҳам раддия ёзсин, баёнот берсин. Нимага бизни порахўр, ўтри дедингиз, каламуш дедингиз, деб раддия берсин Президентга», дейди Қаримберди Тўрамурад.»</p> <p>Журналист ва блогерни химоя қилишни бот-бот такрорлайдиган Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги хозирча журналист Қаримберди Тўрамурад ишига муносабат билдиргани йўқ.</p> <p>Америкада истикомат қилаётган журналист ва сиёсатчи Жахонгир Муҳаммад сўнгги вақтларда сўз эркинлиги борасида Ўзбекистондан жиддий сигналлар келаётганини айтиди.</p> <p>У Қаримберди Тўрамурад ҳаётидан хавотирга тушаётганини билдирди.</p> <p>«Ўзбекистон прокуратураси аслида қонунчилик бузилган бузилмаганини текширадиган идора. Бу идора журналистларга энди тухмат қиладиган ёки журналистларнинг номини ерга урадиган идора бўлдим?»</p>
--------------	--

14.40-16.00	<p>Ўзи мен хайратда қоляпман. Кейинги кунларда воқеалар кетма-кет бўлиб кетяпти. Ҳамма ёқда журналистларга хужум бошланди. Тошкент шаҳар ҳокимининг гаплари хали совигани йўқ. Шу ишни қилмайман, дегани билан шундай қилинган деган гапларни айтиди-ку у. Суфта чўктириш мумкин экан, гей деб эълон қилиш мумкин экан. Йўқотиб юбориш мумкин экан. Шестъ секундда. Шулардан келиб чиқиб, мен Қаримберди Тўрамураднинг ҳаётидан хавотирда қолдим», дейди Жаҳонгир Мухаммад.</p> <p>Журналист сўнги ҳодисаларни Ўзбекистондаги кадрларнинг малакасизлиги эмас, балки сиёсат дег таҳмин қилишнинг таъкидлади.</p> <p>«Нима учун энди прокуратура бутун журналистларга хужумга ўтди. Нима учун турли тўман ҳокимликлар журналистларга хужумга ўтди. Хали сўз эркинлиги Ўзбекистонда тўла таъминланган эмас. Энди озгина шамоли эсмоқда. Шундай экан, бунчи ўлдириш Ўзбекистон ҳукуматиға, Мирзиёев сиёсатиға қарши ҳолат бу», дейди Жаҳонгир Мухаммад.</p> <p>ВАЗИЯТ 4</p> <p>Вазиятга баҳо беринг. Қайси ахлоқий тамойиллар ва блогер ҳуқуқлари бузилганлиги аниқланг</p> <p>Давлат тест маркази шавъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини химоя қилиш ҳамда 200 млн сўм миқдорида маънавий зарар ундириш мақсадида «Газета.uz» ва унинг муаллифи Комил Жалиловни судга берди.</p> <p>Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази шавъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини химоя қилиш ва маънавий зарар ундириш тўғрисидаги даъво билан «Газета.uz» ва унинг муаллифи Комил Жалиловни судга берди.</p> <p>12 декабрдаги даъво аризаси фуқаролик ишлари бўйича Мирзо Улуғбек туманлараро судига юборилди. Бунда даъвогар — Давлат тест маркази, жавобгар эса «Газета.uz» ва унинг муаллифи Комил Жалиловдир. Ҳозирча суд даъвои кўриб чиқиш учун қабул қилган-қилмагани маълум эмас.</p> <p>ДТМ директори Мажид Каримов томонидан имзоланган аризада қайд этилишича, бош вазир Ўринбосари Азиз Абдуҳақимовнинг 3 октябрдаги топширини билан ДТМ мутасадди ҳокимликлар ва вазирликлар билан 7—15 октябр кунлари Сирдарё вилоятда мактаб директорлари, халқ таълими бошқармаси ва туман (шаҳар) халқ таълими бўлими ходимларининг раҳбарлик қобилиятлари ва бошқарув маҳорати, методистлар ва ўқитувчиларнинг тегишли фан бўйича билимларини аниқлаш юзасидан тест синовларини ташкил этган. Синовларда ДТМ базасидаги топшириқлардан фойдаланилган.</p>	
-------------	---	--

14.40-16.00	<p>4 декабрь куни «Газета.uz» сайтида рус тилида «Ўқитувчини ўқитиш: ХТВнинг педагоглар малакасини ошириш бўйича режалари» («Научить учителя: Планы МНО по повышению квалификации педагогов») сарлавҳали мақола эълон қилинди. Унда Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигида Халқ таълими вазирлиги томонидан ўтказилган матбуот анжуманида Сирдарё вилоятидаги 12261 нафар педагог ва мактаб директорининг 66 фоизи қонақарсиз баҳо олгани маълум қилинди. Матбуот анжуманида иштирок этган «Газета.uz» кolumnисти Комил Жалилов халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари Алишер Умаровга бир қатор саволлар берди.</p> <p>«Газета.uz»: Сиз Сирдарё вилоятида ўқитувчилар тест синовларида паст кўрсаткичларга эришди, дедингиз. Мана ўқитувчиларга адабиёт фанидан берилган тест саволлари намуналари: «Шоирнинг тарбияси билан қим шугўлланган?» Жавоблар: «опаси», «акаси», «бобоси», «бувиси». Бу саволда гап қайси шоир ҳақида экани айтилмаган. Бошқа саволлар: «Чеховнинг ҳикоясида йўлгон интичка билан хайрлашаётганда нечта бармоғини букади?» Жавоблар: «1», «2», «3», «4». Яна бир намуна: „Капитан кизияда бош қахрамон онасининг исм-шарифи нима?“ Юлия Васильевна, Виктория Васильевна, Авдотья Васильевна, Анна Васильевна» Эҳтимол, бундай сифатдаги саволлар синов натижаларининг паст бўлишига олиб келган сабаблардан биридир?</p> <p>Алишер Умаров: Ўқитувчилардан тест олишда биз Давлат тест марказининг ОТМларга кириш имтиҳонларидан фойдаланилувчи топшириқлар базасидан фойдаланишга мажбур бўлдик. Давлат тест маркази бу саволларни мактаб дарсликлари асосида тузди. Тест топшириқлари сифати бўйича жулда кўп эътирозлар келиб тушади, лекин биз ўлчаш учун ягона услуб керак, бироқ бизда ҳозирча таълим сифатини баҳолашнинг ягона тизими яратилгани йўқ.</p> <p>ДТМ ўз аризасида қайд этишича, Комил Жалиловнинг саволидаги тест топшириқлари намуналари ДТМ базасида мутлақо мавжуд эмас ва улардан тест олишдан фойдаланилмаган.</p> <p>Матбуот анжуманида тилга олинган ва ОАВда эълон қилинган ушбу ахборот ДТМ томонидан «асосиз» ва «очиқдан-очиқ ёлгон» бўлиб, бирор бир ҳужжатга, далилга ёки фактага асосланмаган. Марказ маълумотларига кўра, юқорида тилга олинган тест топшириқлари ДТМ саволлар базасида мутлақо мавжуд эмас.</p>
-------------	---

	«Газета.uz» интернет саҳифасида эълон қилинган мақола Давлат тест маркази раҳбарияти ва ходимларига салбий таъсир кўрсатиб, уларнинг меҳнат унвондорлигининг камайишига, асабийлашишига олиб келди. Шу сабабли Давлат тест маркази „Газета.uz“ электрон оммавий ахборо воситаси ва Комил Жалилов томонидан етказилган маънавий зарар миқдорини 200 млн сўм деб баҳолайди», — дейилади аризада. ДТМ суддан «Газета.uz» ва Комил Жалилов мақола бўйича раддия бериш ва ДТМдан оммавий равишда уэр сўраш мажбуриятини юклашни сўраган. Қўтилаётган натижа: Иштирокчилар назиятларини мустақил равишда таҳлил қилиш ва тетишли хулоса қилиш қўникмаларига эга бўладилар.	
16:00 – 16:40	Тренинг мавзуси юзасидан журналистлар учун тавсиялар ишлаб чиқиш ва уларнинг шахсий иш режаларини тайёрлаш, муҳокама қилиш. Иштирокчилар гуруҳларга бўлиниб, ҳар бири тақлиф қилган мавзу бўйича режа (материал мавзуси, чиқиш муддати, формати) ишлаб чиқишади. Гуруҳ тақдирот қилади. Тренер уларга йўналиш ва тавсиялар беради. Қўтилаётган натижа: Иштирокчилар тренингдан сўнг мавзу бўйича чоп қиладиган материалларни режасини тузиб, таҳминий йўналишларни аниқлаб оладилар	Флипчарт, маркер, доска
16:40 – 17:00	Тренинг якуни, сўровномаларни тўлдиринг.Ижтимоий тармоқда гуруҳ яратинг. Пост тест олинди ва тренинг мавзуси бўйича катнашчилар олган билимлари претест билан солиштирилади. Иштирокчиларнинг умумий тақлиф ва мулоҳазалари ўрганилади. Қўтилаётган натижа: Ҳар бир вилоятда шакланган гуруҳлар умумий гуруҳга қўшиб борилади. Тренинг якунида барча вилоятларни умумлаштирувчи 100 га яқин журналистни бирлаштирувчи катта гуруҳ шакллантирилади ва ўзаро фикр алмашиб турилади.	

ПРЕ- ПОСТ-ТЕСТ

1. Суд бу...

А) Маъмурий ва жиноий ишларни кўриб чиқувчи давлат органи.

Б) Фуқаролик жанжалларни ва жиноий ишларни кўриб чиқувчи давлат органи.

В) Одил судловни амалга оширишда фаолият юритаётган жиноий, фуқаролик ва маъмурий ҳамда бошқа тоифадаги ишларни процессуал тартибда кўриб чиқувчи давлат органи.

2. «Судлар тўғрисида»ги қонун янги тахрирда қачон қабул қилинган?

А) 1994 йилда

Б.) 1993 йилда

В). 2000 йилда

3. Суднинг вазифалари...

А) Ўзбекистон Республикасида суд Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишга даъват этилган.

Б) Суднинг фаолияти қонун устуворлигини, ижтимоий адолатни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга қаратилгандир.

В) Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади.

4. “Е-SUD” ахборот тизими бу..

А). замонавий ахборот технологияларини жорий этиш орқали фуқаролик ишлари бўйича судларнинг фаолият самарадорлигини ошириш.

Б). Жисмоний ва юридик шахсларга фуқаролик ишлари бўйича судларга ариза ва даъво аризалари билан электрон равишда мурожаат қилиш имконини берувчи ахборот тизими ҳисобланади

В) фуқароларнинг судларга мурожаат этиш бўйича конституциявий ҳуқуқларидан кенг фойдаланиш учун имкон яратиш

5. Туманлараро, шаҳар судларига неча ёшга етган шахслар сайланиши мумкин?

А). 25

Б). 30

В). 40

6. Айбсизлик презумпцияси...

А) Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас.

Б) Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади

В) Айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бар-тараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун қўлланилаётганда келиб чиқадиған шубҳалар ҳам гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши керак

7. “Гендер тенглик” бу...

А) эркак ва аёлларнинг жинсий ва ижтимоий ҳайтда тенглигини англатади.

Б) аёллар ва эркакларнинг ҳар жабҳада тенглигини ифода-лайди

В) аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам ижтимоий муносабат-ларда манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади.

8. “Айбсизлик презумпцияси”га журналистлар риоя этиши зарурми?

А) Ўзбекистон журналистлар касб этикаси кодексида “Журналист жиноий ишни ёритувчи материални тайёрлаётганида айбсизлик презумпциясига амал қилади” дейилган

Б) Ўзбекистон журналистлар касб этикаси кодексида “Журналист жиноий ишни ёритувчи материални тайёрлаётганида айбсизлик презумпциясига амал қилмайди” дейилган

В) Ўзбекистон журналистлар касб этикаси кодексида “Журналист жиноий ишни ёритувчи материални тайёрлаётганида айбсизлик презумпциясига бефарқдир” дейилган

9. Суд репортажини тайёрлашда журналист:

А). Ёритаётган жиноятига объектив ёндошиши

Б). Ёритаётган жиноятга субъектив ёндошиши

В). Фақат олинган интервьюлардан келиб чиққан ҳолда материални ёритиши

10. Журналист суриштирувининг бошқа жанрлардан фарқи:

А) Журналист очмоқчи бўлган иш давлат аҳамиятига эга бўлиши керак

Б) Журналист очмоқчи бўлган ишнинг бирор-бир ижтимоий сири бўлиши керак

В) Журналист очмоқчи бўлган иш ижтимоий аҳамиятга эга бўлиши керак

11. Журналист суд жараёнини ёритар экан, албатта судьядан рухсат олиши зарурми?

А) Ҳа

Б) Йўқ

В) Билмайман

ГЛОССАРИЙ

Адвокат	(лотин тилидан. advocatus — таклиф этаман) — жисмоний ва юридик шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган, хусусан уларнинг ҳуқуқларини тергов жараёни ва судда ҳимоя қиладиган шахс. Олий юридик маълумотга эга бўлган ва адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни (бундан буён матнда лицензия деб юритилади) белгиланган тартибда олган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси.
Адолат	(араб. - одиллик, одилона иш тутиш) – инсонлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятлар лозим тарзда бўлиниши, қилмиш учун тегишли жавобгарликка тортилиши ҳақидаги ахлоқий тасаввурлар тушунчаси. Суд одоб-ахлоқининг принципи
Бегаразлик	– ғараз қилмаслик, ўз манфаатини кўзламаслик, ҳолисоналик. Қониктириладиган ёки чекланадиган афзалликлар ва манфаатларга қарамасдан, “ҳақиқатда”, “ким бўлишдан қатъий назар”, фақат принципларга асосланган ҳолда қабул қилинадиган ва амалга ошириладиган қарор ва хатти-ҳаракатлар хусусияти.
Виждон	– (ар. эҳтирос, ҳис-туйғу, инсоф, диёнат) инсоннинг ўз ҳаракатлари, фикрлари, истакларини танқидий нуктаи назардан баҳолаш, ўзининг шахсий камолоти каби заруриятга мос келмаслигини англаш ва қайғуриш қобилияти.
Гуноҳ	– (форс. айб) шариат қонунига, диний ақидаларга ҳилоф иш, хатти-ҳаракат. Ахлоқ қоидаларининг бузилишини билдирувчи тушунча (жиноят).
Ёвузлик	– эзгуликнинг акси; жамиятда қабул қилинган ахлоқ нормаларига зид фаолият: моддий ёки маънавий зарар етказди, оғриқларни ва шунга ўхшаш салбий ҳиссиётларни юзага келтиради, кишини таназзулга олиб келади.
Жавобгарлик	– одоб-ахлоқ категорияси бўлиб, инсон томонидан қарор қабул қилишга ва бирор фаолиятни амалга ошириш учун белгиланадиган асос сифатида у томонидан қабул қилинадиган бирор нарсасига (шартга) тобелиги.
Жазо	– (ар. қасос: мукофот, сазо, жарима) айбдорнинг қабул қилинган қонунларни (қондани) бузиши натижасида имкониятларнинг чекланишини ўз ичига олган ва ижтимоий мавқенинг (ҳуқуқлардан, мол-мулкдан, эркинликдан маҳрум этиш) пасайиши сифатида намоён бўладиган салбий оқибат.

Иллат	– (ар. касаллик, дард, камчилик, нуқсон, сабаб) эзгуликка зид, инсон хусусиятининг салбий (маънавий жиҳатдан айбли) фазилати, кундалик хатти-ҳаракатида ахлоқий ёвузликнинг намоён бўлиши (ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, баднафслик, фаҳш, ҳасад ва ш.к).
Инсон ҳуқуқи	–фуқаролар ўртасида ўзаро муносабатларни тартибга солишнинг норматив шакли, ҳукуматнинг фуқароларга нисбатан муносабати. Инсон ҳуқуқлари жамият ва давлатнинг эркинлик шароитида меъёрий ишлаши учун объектив равишда зарур бўлган инсонларнинг фаолияти қоидалари ва усулларига асос бўлиб хизмат қилади.
Кассация	– қонуний кучга кирмаган суд қарорлари, ҳукмини қўшимча йиғилган материалларни тақдим этиш орқали юқори инстанцияларда қайтадан кўриб чиқишни сўраш.
Кодекс	–бирор-бир ҳуқуққа тегишли бўлган, тизимли қоидаларни ўз ичига олган ягона қонунчилик ҳужжати.
Маъмурий ҳуқуқбузарлик	–давлат ёки жамият тартибини, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини, ўрнатилган тартиб-қоидаларни бузишга қаратилган қасддан қилинган ёки беҳосдан содир этилган ҳуқуқбузарлик
Одоб	–(арабча - “адаб” сўзининг кўплиги) инсонларнинг фикрлаш ва амалий тажрибасида юксак кадриятларни ва муқаррарликни ифодаловчи одатлар, қонунлар, хатти-ҳаракатлар, хусусиятлар ажралиб чиқиши орқали инсон ўзини ақлли, ўз-ўзини англайдиган ва эркин мавжудот сифатида намоён қилиш тушунчаси
Одил судлов	–давлат фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири, фуқароларни суд ёрдамида муҳофазалаш, уларни ижтимоий ҳимоялашнинг олий конституциявий шаклидир.
Санкция	– (ахлоқий) (лотин. “сансион” – қатъий, ўзгартириб бўлмайдиган қонун) – одоб-ахлоқ нормаларининг амалий натижа беришини таъминлаш мақсадида маънавий таъсир ўтказишнинг ташқи шакллари (айблаш, муқофотлаш ва жазолаш усуллари ва ҳ.к.). Расмий санкциялар қонун билан белгиланган қатъий тартибга риоя қилишни (қонун, меъёрий ҳужжатлар, интизомий қўлланма, ташкилот низоми, кодекс ва ҳ.к.) талаб этади
Судья	–қонунга мувофиқ одил судловни амалга оширишга ваколат берилган шахс
Суд музокараси	–фикрлар кураши, манфаатлари одатда тўғри келмайдиган тарафларнинг тортишувидир.

Тенглик	–тенг ҳолатга эгалик, тенг ҳолатлилиқ. Бундай ҳолатларга нисбатан бир хил муносабатни кўзда тутадиган ва талаб этадиган, ҳар бир шахснинг маънавий мавжудот сифатида ўхшашлигини тасдиқловчи принцип.
Этика	– амалий фалсафа; одоб-ахлоқ (маънавият) ҳақидаги фан. “Этика” грекча этос – феъл-атвор, табиат, одат сўзидан олинган. Уни 2300 йил аввал Арасту муомалага киритган бўлиб, уни инсоннинг мардлик, мулоҳазакорлик, ростгўйлик каби хулқ-атворида намоён бўладиган инсоннинг “этик” фазилатлари ва кадр-қиммати деб, мазкур сифатлар ҳақидаги фанни эса “этика” деб атади.
Яхшилик	–яхши хислат, хулқ-атвор кабиларга эгалик. Жамоада ўзининг мавқеи билан (имтиёзли бурч билан бир қаторда) жавоб бера олиши, вазифасига мос келиши ҳақида гувоҳлик берадиган инсонийлик хусусияти, мулоҳазалилик, одамларга қалбан ёндашишлиқ, бошқаларга ёрдам беришга доимо интилишлиқ.
Яхши фазилат	– инсоният тимсолини унинг маънавий баркамоллигида гавдалантирадиган ички, руҳий ва маънавий фазилатларнинг идеал даражадаги мажмуи; инсоннинг онгли ва қатъий равишда эзгуликка амал қилишига тайёрлиги ва қодирлигини тавсифлайдиган асосли маънавий тушунча.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика давлат бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 2003-йил 9-декабрь Фармони // ЎзР ҚХТ, 2003, 23-сон, 229-модда.
3. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида 1991-йил 31-август Қонуни // ЎзР ОКА, 1991, 9-12-сон, 268-м.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг 2013-йил 28-февралдаги “Судьялар одоб-ахлоқи қоидалари” бўйича 5-сонли қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2011-йил 23-августдаги 1602-сон Қарори.
6. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. - Т.: Адолат, 2001
7. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. -Т.: “Адолат”, 2013.
8. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. (22.09.1994 й. Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан биргаликда)
9. Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги (янги таҳрирдаги) Қонуни. Т., 2001.
10. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди судьясининг шаъни тўғрисидаги кодекс (Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қарори билан 05.07.1996 йилда тасдиқланган)
11. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ва муассасалари ҳамда Бош прокуратура ҳузуридаги Солиқ, валютага оид жиноятларга ва жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш департаменти ходимларининг касб одобномаси

(Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 2013 йил 30-декабрдаги 104-сон буйруғи билан тасдиқланган).

12. Мухаммадиев А.А. Судлар фаолиятини ташкил этиш. Дарслик. - Т.: ТДЙИ, 2010.

13. Андриевский С.А. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах XIX века. – Тула: Авторграф, 1997.

14. History of the judiciary - Courts and Tribunals Judiciary. <https://www.judiciary.uk/about-the-judiciary>

15. Левина Л. Н., Терехова Л. Н. Римское право. –М., 2010// <https://jurisprudence.club/istoriya-prava-uchebnik/ponyatie-sistema-rimskogo-chastnogo.html><http://lex.uz/dictionary?word>

16. Судебная система Германии. <http://interlaws.ru/sudebnaya-sistema-germanii/>

17. Судебная система РФ. <https://lawbook.online/prava-pravovedenie-osnovyi/sudebnaya-sistema-74587.html>

18. Худойшукуров З. “Хабеас корпус” институти ва инсонпарварлик тамойиллари. <http://old.xs.uz/index.php/homepage/zhamiyat/item>

19. Олий суд раиси: Суд-ҳуқуқ тизимида тарихий ўзгаришлар амалга оширилади.

<http://uza.uz/oz/society/oliy-sud-raisi-sud-u-u-tizimida-tarikh-y-zgarishlar-amalga-o-07-02-2018>

20. Курбонбоев С. Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар янги босқичга кўтарилмоқда. <http://amunews.uz/news/3451>

21. Мамасиддиқов М. Суд ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назорати: миллий амалиёт ва хорижий тажриба. <http://sud.uz/>

22. Суд ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назорати: миллий амалиёт ва хорижий тажриба. <https://www.sud.webmaster.uz/uz/sud-okimiati-faoliati-ustidan-zamoatcilik-nazorati-millij-amaliet-va-horizij-tazriba-548>

23. Назаров С. Инсон ҳуқуқлари олий кадрият. <http://uza.uz/oz/society/inson-u-u-lari-oliy-adriyat-13-11-2018>

24. Тўлаганов Ш. Янги тадқиқот: хотин-қизлар эркакларга нисбатан бир йилда 39 кун кўпроқ ишлар экан. <https://kun.uz/77694946>

ҚОСИМОВА НАРГИС СУННАТ ҚИЗИ

**СУД ҲОКИМИЯТИ ВА ОАВ
ҲАМКОРЛИГИ:
МИЛЛИЙ ВА ХАЛҚАРО
ТАЖРИБА**

Ўқув қўлланма

Муҳаррир: С. Т. Хашимов
Мусахҳих: С. Гапурова
Саҳифаловчи: А. Ҳидоятлов

Нашриёт лицензияси №АІ 242, 04.07.2013 й.
Офсет қоғози. Босишга рухсат этилди 29.11.2019.
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Гарнитура «PT Serif».
Босма табок __. __ Адади ____ нусха. Буюртма №__.

«VNESHINVESTPROM» масъулияти
чекланган жамияти.
100029, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30.
Тел./факс: (+99871) 244–75–75

ҚАЙДЛАР УЧУН